

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER

SYVENDE RÆKKE

Udgivet af

Selskabet for Danmarks Kirkehistorie

Redaktion:

NIELS KNUD ANDERSEN
OG
KNUD BANNING

Sjette Bindes andet Hæfte

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS G. E. C. GADS FORLAG

1967

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER,

der udgives af „Selskabet for Danmarks Kirkehistorie“, er planlagt til at udkomme med eet Hæfte paa ca. 12 Ark aarligt. Tre Hæfter vil udgøre eet Bind. Den aarlige Subskriptionspris er fastsat til 17 Kr. For Ikke-Medlemmer er Prisen pr. Hæfte Kr. 19,00.

Eventuelle Bidrag til Tidsskriftet bedes indsendt til en af Redaktørerne, Professor, Dr. theol. N.K. Andersen, Engvej 31, Rungsted Kyst, eller Dr. theol. Knud Banning, Bøgholmen 35, Holte. Indmeldelse i Selskabet sker ved skriftlig Henvendelse til G. E. C. Gads Forlag, Vimmelskaftet 32, Kbhn. K. Samtidig bedes man oplyse, gennem hvilken Boghandler man ønsker Kirkehistoriske Samlinger leveret. Ogsaa Biblioteker og lignende Institutioner kan indtræde som Medlemmer.

Rumindretningen i romanske landsbykirker

Af Olaf Olsen

De systematiske arkæologiske udgravninger, som siden 1953 er foretaget i danske kirker, har koncentreret sig om eftersøgningen af de romanske kirkers forgængere – missionstidens og den tidlige middelalders trækirker. Her har arkæologien kunnet føje et helt nyt kapitel til vor ældste kirkehistorie. Men også om de mustående kirker har kirkegulvsundersøgelserne bragt værdifulde oplysninger. Således har man hyppigt kunnet supplere den bygningshistoriske viden, der kan aflæses i kirkemurene, f. eks. ved påvisningen af standsninger i byggeriet, provisoriske indretninger og forsvundne bygningsdele[1]. Stolpehuller fra bygningsstilladser bringer os på nært hold af selve byggeriet[2], og blysmeltningssgruber i gulvet inden for kirkedørene viser ret overraskende, at kirkerne ofte fra første færd har været forsynet med kostbare blytage[3]. Talrige fragmenter af middelalderligt vinduesglas fortæller, at glasmalerier har prydet kirkerummene i langt større omfang, end man tid-

[1] Som eksempel kan fremdrages Hørdum kirke, Hassing hrd., hvor en undersøgelse 1955 viste, at den tilsyneladende homogene kvaderstenskirke var opført i flere tempi: først koret, dernæst et provisorisk skib af træ og sluttelig romansk skib og vesttårn. Dette tårn blev senere i middelalderen nedrevet til skibets tagfodshøjde og underrummet inddraget i skibet. På grund af omsætninger i murværket gav tårnet sig ikke til kende ved studium af væggene, men det dokumenteredes ved fundet af fundamenter for den arkadedelte mur mod skibet i gulvet. Jfr. Elna Møller og Olaf Olsen: Danske trækirker. Nationalmuseets Arbejdsmark 1961, p. 43.

[2] Knud J. Krogh: Stilladser til et kirkebyggeri i 1100-tallet. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1959, p. 201 ff. Endv. Elna Møller: Den middelalderlige kirke som byggeplads. Fortid og Nutid XXI, 1961, p. 264 f, og Olaf Olsen: Sankt Ibs kirke i Vindebode. Fra Københavns Amt 1962, p. 78 f.

[3] Knud J. Krogh: Arkæologiske undersøgelser i Nørre Nebel kirke. Fra Ribe Amt 1957, p. 297 ff og 331 f; Vilh. Nielsen: Nogle optegnelser fra restaureringen af Rimsø kirke. Fra Randers Amt 1957, p. 74, og Mogens Bencard: Arkæologiske undersøgelser i Ølgod kirke. Fra Ribe Amt 1962, p. 366.

ligere har erkendt[4], og i gulvene findes også hyppigt rester af forsvundne inventarstykker – et enkelt sted endog stumper af et volde- ligt nedbrudt gyldent alter[5]. Til dateringen af de enkelte byg- ningsdele i kirkerne bidrager de mange mønter, der så at sige altid fjæler sig i gulvene, og som iøvrigt også numismatisk er af betydelig værdi[6].

Her skal imidlertid berettes om en enkelt side af kirkegulvs- undersøgelserne: iagttagelserne vedrørende den oprindelige ind- retning af de romanske kirkerum. Til en indledning bør der falde nogle ord om vilkårene for disse fund.

Vistnok især for at modvirke gulvfugt har det ved kirkerestau- reringer siden middelalderen været en udbredt praksis at lægge nye gulve i et højere niveau end de gamle. Ude på kirkegården hævedes terrænet langsomt ved den stadige omgravning af jorden, ofte til- lige ved jordfygning. Inde i kirken fulgte man med, og det er ikke ualmindeligt at møde gulvhævninger på sammenlagt mellem en halv og en hel meter. Denne niveauhøjning er en af de vigtigste forudsætninger for de gode arkæologiske vilkår i kirkegulvene[7]. De yngre gulve ligger som en beskyttende kappe, der værner de ældre forekomster mod slid og nedbrydning. Misteltenen er begrav- elserne, der i tidens løb har afstedkommet voldsomme indgreb i kirkegulvene. De middelalderlige grave frembyder de færreste pro-

[4] Olaf Olsen: Kirkegulvet som arkæologisk arbejdsmark. Nationalmuseets Arbejdsmark 1958, p. 26 f. Aage Roussell: Die Glasmalereien des Mittelalters in Skandinavien. Dänemark (Corpus Vitrearum Medii Aevi Skandinavien, Stockholm 1965), p. 302 f. Olaf Olsen: De spedalskes kapel. Fynske Minder 1963, p. 26 f. – En fuldstændig registrant over fundene af middelalderligt glasmaleri i Danmark, med tegning af hvert enkelt skår i 1:1, udarbejdes for tiden af museumsassistent Birgit Als Hansen, Nationalmuseet.

[5] I Malt kirke, Malt hrd. Endvidere er i Rom kirke, Skodborg herred, fundet et prydeslag fra et skrin ell. lign., forarbejdet i samme teknik som de gyldne altre.

[6] Olaf Olsen i Nationalmuseets Arbejdsmark 1958, p. 20 ff; samme: St. Jørgensbjerg kirke. Aarbøger 1960, p. 54 ff. Om fundenes numismatiske betydning, se Fritze Lindahl: Valdemarernes mønter, især Anno Domini MCCXXXIII-mønten, belyst ved løsfund fra kirkerne. Nordisk numismatisk Årsskrift 1963, p. 50 ff.

[7] I vore dage har man fået et effektivt middel mod gulvfugten i dræning om- kring kirkerne. Dette har mange steder haft til følge, at man har kunnet grave af gulvet og derved gengive kirkerummene forøget højde. Ved ukontrollerede afgrav- ninger er der i dette århundrede ødelagt store arkæologiske værdier i hundreder af kirker, og hertil kommer, at nye undergulve af beton ofte forsejler jordlagene i kirkerne. Først i årene 1955–57 blev de ukontrollerede afgravninger standset.

blemer – de er smalle og lidet dybe, der er sjældent ret mange af dem i almindelige landsbykirker, og de kan til tider selv være af betydelig arkæologisk interesse[8]. Men efter reformationen blev kirkerne i langt højere grad end tidligere begravelsessted. Christian IV's »Store Reces« tilstod præsten og kirkeværgerne fri begravelse i kirken, når de kaldtes bort i bestillingen[9], og præsterne har i vid udstrækning benyttet sig af denne rettighed. Kirkernes ejere og patroner er ligeledes ofte stedt til hvile i kirkerne, og i købstæderne havde kirkerne store indtægter af salg af gravsteder i kirkegulvene til velstillede borgere. Først i 1805 blev det forbudt at begrave inde i kirkerne[10].

De store og brede kister fra 1600- og 1700-tallet er i reglen sat så dybt ned i jorden, at nedgravningerne gennembryder alle kulturlag i kirkens gulv, og især i købstadskirker kan gravene ligge så tæt, at der næppe er uomgravede partier mellem dem. Mest generende for det kirkearkæologiske arbejde er de murede gravkrypter, som herremænd og storborgere lod opføre; hvor sådanne krypter er anlagt, er ældre forekomster sjældent levnet.

I de almindelige landsbykirker har stolestaderne dog ydet et værn mod begravelsesernes udbredelse i kirkerummet. At skille stoleværket ad var både besværligt og bekosteligt, og begravelserne i skibet har derfor en klar tendens til koncentration i gangarealerne mellem stolerækkerne, hvor man uden besvær kunne komme til at grave i gulvet. I koret var kun alteret og alterskranken i vejen ved begravelser. Alteret blev oftest respekteret, men alterskranken var det let at flytte, og man vil derfor gerne finde grave i hele området mellem korbuen og alteret.

Dette er fremhævet, fordi gravenes koncentration i disse områder bevirker, at vi i de fleste kirker vil savne spor af middelalderlige indretninger umiddelbart inden for indgangsdøren, i skibets midtgang, under korbuen samt i korets vestlige del – et forhold som må holdes i erindring, når vi i det følgende skal se på kirkeudgrav-

[8] En grav i koret i Højby kirke, Ods hrd., der indeholdt en tinkalk og rester af guldbroderet silkebånd, rummer antagelig ærkebiskop Niels Jacobsen Finkenow af Nidaros († 1386); se Willy Johannsen: Et gravfund i Højby kirke. Fra Holbæk Amt 1963, p. 53 ff. Andetsteds er identiteten af gravlagte personer fastslået ved signetfund, se f. eks. Olaf Olsen i Aarbøger 1960, p. 47 f, og i Fynske Minder 1963, p. 30.

[9] Store Reces I.4.41. – Corpus Constitutionum Daniæ V, p. 198 f.

[10] Vitus Gay: Guds Agre (Ligbrændingens Historie i Danmark, Kbhvn 1931), p. 182 f.

ningernes vidnesbyrd om de romanske landsbykirkers ældste indretning.

Da M. Mackeprang i 1944 gjorde status over kendskabet til *de oprindelige gulve* i kirkerne, havde han kun få eksempler at henviser til. I St. Laurentii kirketomt i Roskilde et mosaikgulv af brændtlersfliser. I tre andre fornemme kirker – Sæby (ved Tissø), Bjernede og Tveje-Merløse – havde man iagttaget gulve af frådstensfliser. Tre steder var gulvene af »en slags kalkbeton«, og i en jysk kirke lå en simpel brolægning af piksten[11].

I dag har vi et langt bedre overblik over disse forhold. St. Laurentii er stadig ene om sit prægtige mosaikgulv, og gulve af frådstensfliser synes ikke at have haft større udbredelse; fra de nyere kirkeundersøgelser kan Mackeprangs eksempler kun suppleres med ét: flisegulvet i 1000-tals krypten under Vor Frue kirke i Århus[12]. Benyttelsen af frådstensfliser har sikkert nogen sammenhæng med forholdene i de frådstensbrud, man har hentet sten i. Kildekalken udviser i naturen en udpræget horisontal lagdeling, og det er denne, der bestemmer kvadrenes højde[13]. Har man mellem de bedre lag måttet bryde tynde flager, var det naturligt at udnytte disse som gulvsten. Når en prominent frådstenskirke som f. eks. St. Jørgensbjerg kirke i Roskilde ikke har frådstengulv, kan dette derfor anses for et vidnesbyrd om, at kirken har hentet sine frådsten i et brud med gode sten.

Almindeligere er gulve af ler, ikke mindst i Jylland. Kirkernes lergulve er næsten altid af meget magert ler med et stort sandindhold, der har hindret gulvene i at blive for bløde ved fugtpåvirkningen. Et særlig smukt eksempel er fundet i St. Olai kirke i Hjørring, hvor det kun få cm tykke lergulv er udslemmet i 20–30 ganske tynde lag[14]. I Viborg domkirke er det romanske lergulv i skibet ca. 10 cm tykt, også med tydelig lagdeling[15]. I St. Ibs

[11] M. Mackeprang: Vore Landsbykirker. 2. Udg., København 1944, p. 72 og 167.

[12] Aksel Skov: Kirken under jorden. Skalk 1962, no. 1, p. 26. – At der o. 1910 konstateredes et gulv af frådstensfliser i Starup kirke, Haderslev hrd. (Danmarks Kirker. Haderslev amt I, p. 404), nævnes ikke af Mackeprang.

[13] Olaf Olsen i Aarbøger 1960, p. 36 f.

[14] Olaf Olsen og Palle Friis: Sankt Olai kirke i Hjørring. Nationalmuseets Arbejdsmark 1966, p. 123 f.

[15] Olaf Olsen i Nationalmuseets Arbejdsmark 1958, p. 21; jfr. indberetning i Nationalmuseets antikvarisk-topografiske arkiv.

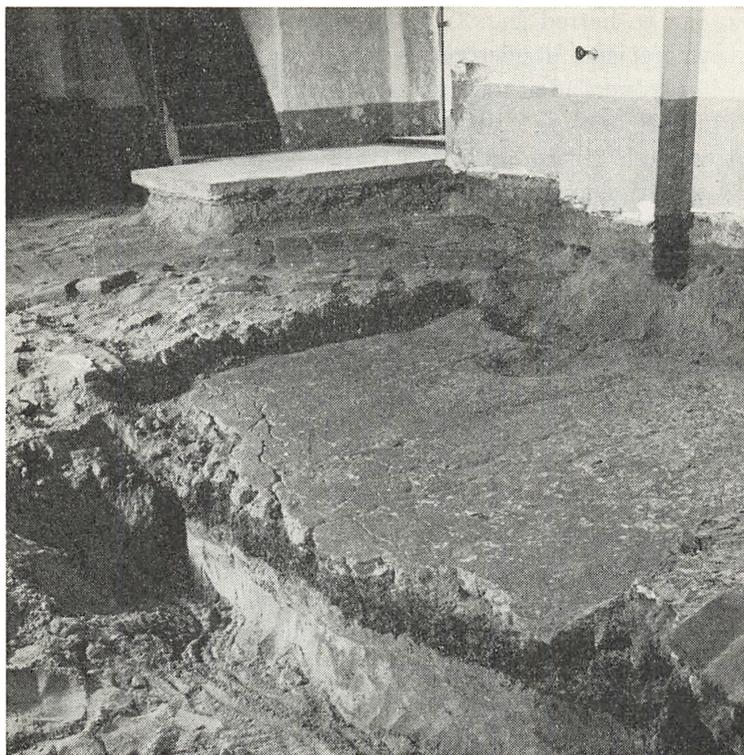

Fig. 1. Gulvlag i Stenløse kirke, Ølstykke herred. Det romanske mørtelgulv er i forgrunden afbrudt af begravelser i skibets midtgang. Billedet giver et indtryk af de stadige hævnninger i kirkens gulvniveau. Hans Stiesdal fot. 1956.

kirke i Roskilde er lergulvet derimod millimetertyndt, men til gengæld lagt på et solidt undergulv, udstøbt af kalkmørtel og med et rigeligt indhold af små flintesten[16].

I St. Jørgensbjerg kirke forholder det sig lige omvendt: her er lergulvet – både i den ældste kirke fra o. 1040 og den nystående fra o. 1100 – afpudset med en tynd skal af kalkmørtel[17]. Synsmæssigt har dette gulv altså fremtrådt som en kalkpudsflade. Egentlige kalkpuds-gulve har været overordentlig almindelige. Blandt de bedst bevarede skal nævnes gulvene i Stenløse kirke, Ølstykke herred[18] (fig. 1), Højby kirke, Ods herred og Blistrup

[16] Olaf Olsen i *Fra Københavns Amt* 1962, p. 70.

[17] Olaf Olsen i *Aarbøger* 1960, p. 10 f og 40.

[18] Hans Stiesdal: *Stenløse kirke og dens restaurering 1956–57*. *Fra Frederiksborg Amt* 1962, p. 13, hvorfra illustrationen fig. 1 er hentet.

kirke, Holbo herred (fig. 3). I Højby er kalkgulvet i vid udstrækning armeret med håndstore marksten, og nogle steder træder disse frem i gulvoverfladen, antagelig på grund af slid. Det samme gælder i mindre omfang i Blistrup. Kalkpudsen er i sig selv for sårbar til at anvendes i trin, og både i Højby og Blistrup vil man da også se, at gulvtrinene er udført af rækker af små, planhugne granitsten eller frådsten.

Når man betragter resterne af disse kalkpudsgulve, kan man ikke undgå at undres over den gode bevaringstilstand. Hist og her forekommer vel reparationer og lapninger, men som helhed virker gulvfladerne særdeles slidstærke – et vidnesbyrd om den romanske kalkmørtels høje kvalitet. Dertil er overfladen ofte meget smuk – nedslidningen kan have gjort den helt terrazzo-agtig – og ved de kirkearkæologiske undersøgelser bestræber man sig i videst muligt omfang for at skåne disse gulvrester mod tilintetgørelse ved den videre udgravning.

Ret udbredte er også pikstensgulve. I ædlere kirker – f. eks. Snoldelev, Tune herred – kan stenene være indstøbt i mørtel. Hyp-pigt er de dog blot lagt i sand. Oprindelige gulve af munkesten kan findes i romanske teglstenskirker; i Nykøbing Sj. kirkes senromanske kor var det ældste munkestensgulv lagt i mønster[19]. Fra Sjælland kendes som bekendt ornamenterede og glaserede teglstensfliser allerede i 1200-tallet, men ved udgravninger i landsbykirkerne er disse hidtil ikke fundet i de ældste gulvlag. Derimod forekommer de ikke sjældent i sekundære gulve fra middelalderen, der så godt som altid er af teglstensfliser eller munkesten.

I nogle kirker, hvor bevaringsforholdene er sådanne, at man ville forvente at finde rester af oprindelige gulve, har disse manglet. Forklaringen kan være, at de første gulve har været af træ, således som man tidligere havde brugt det i trækirkerne[20]. I to kirkegulve, Nørre Nebel, V. Horne herred[21], og Hemmet, N. Horne herred[22], er fundet genanvendt bygningstømmer i gulvet – i begge tilfælde planker fra bul- eller stavbygninger, og disse *kan*

[19] Forf.s indberetning i Nationalmuseets antikvarisk-topografiske arkiv.

[20] Kun i én trækirke, Sankt Olai i Hjerring, er fundet et jordgulv; Olaf Olsen og Palle Friis i Nationalmuseets Arbejdsmark 1966, p. 124 f.

[21] Knud J. Krogh i Fra Ribe Amt 1957, p. 304 f.

[22] Indsendt af arkitekt V. Hardie-Fischer 1956.

hidrøre fra ældre trækirker og have tjent som gulv i stenkirkerne[23].

Som hovedregel ligger gulvet i koret ét eller to trin højere end skibets gulv[24]. Heri er for så vidt intet overraskende. Denne niveauforskel er i de fleste tilfælde opretholdt ved de senere gulvhævninger og således stadig karakteristisk for de romanske kirker. Derimod har man i reglen givet afkald på den aftrapning af korgulvet, der i lidt større kirker ofte har været etableret fra første færd. I Nykøbing Sj. var der rester af et oprindeligt munkestenstrin tværs over koret foran alteret. I Højby kirke fandtes en påfaldende stærk graduering af gulvhøjden (fig. 6). Her var der i korets østlige del foran alteret to trin[25]. I korbuen var der atter to trin, og endnu et trin fandtes tværs over skibet kun 120 cm fra korbuen, d. v. s. umiddelbart foran de sidealtre, der har stået op mod triumfvæggen. I resten af skibet er der ingen trin, men gulvet ligger her med et stærkt fald mod vest – ca. 50 cm over en strækning på 15 meter. Forskellen i gulvniveau mellem skibets vestende og korets østende er ikke mindre end 140 cm, og den udprægede skråretning må i meget høj grad have præget interiøret i kirken. Dog ikke længe; ret snart efter kirkens opførelse har man foretaget en kraftig opfyldning i skibets vestlige del, således at gulvet kom til at ligge horisontalt.

Om kirkernes *højaltre* har udgravningerne ikke bragt væsentlige nyheder. Adskillige kirker har jo endnu deres romanske højalter, og fra disse ved vi, at alteret har stået så langt fra østvæggen, at præsten ubesværet kunne gå bag om det. De altre, der støtter sig op ad korbvæggen, hører den senere middelalder til[26]. Alteret er i reglen funderet på ét eller to skifter kampesten, men det hænder også, at det er sat uden fundament, direkte på det romanske gulv

[23] Dette kendes i ret stor udstrækning i Sverige, hvor f. eks. den interessante stavkirke i Hemsø har kunnet rekonstrueres alene ved hjælp af genanvendte planker, fundet i kirkegulvet. Jfr. Emil Ekhoff: Svenska stavkyrkor. Stockholm 1914–16, p. 22 ff.

[24] I den ældste St. Jørgensbjerg kirke lå korets og skibets gulv dog i samme niveau; Olaf Olsen i Aarbøger 1960, p. 11.

[25] I St. Laurentii kirke i Roskilde fandtes ved udgravningen i 1931 ikke mindre end tre trin foran alteret. Det øverste af disse løb dog ikke tværs over koret, men omgav alteret og dannede således en forhøjning for dette. Jfr. Hugo Matthiesen: Sct. Laurentii kirke i Roskilde. Fra Københavns Amt 1931, p. 160 f.

[26] Efter hvad Knud J. Krogh har meddelt mig, stod det oprindelige alter i Malt kirke dog op ad østvæggen i det lille kor.

(Højby). I St. Jørgensbjerg var der hverken i første eller anden kirke de ringeste spor af et muret alter på lergulvene; i den ældste kirke fandtes imidlertid to stolpehuller, der gennembrød lergulvet, og som *kan* hidrøre fra et alterbord på stolper[27]. To stolpehuller, der fandtes i den nustående St. Jørgensbjergs kirkes kor, stammer derimod utvivlsomt fra et *ciborium* – en baldakinopbygning omkring det romanske alter, 1,80 meter dybt og 2,80 meter bredt. Fundforholdene viste klart, at ciboriet har været opstillet, allerede inden det romanske lergulv blev lagt. Dette er så meget mere påfaldende, som alteret selv først kan være rejst efter gulvlægningen[28].

At der i talrige kirker fra første færd har været *sidealtre* i skibets østre hjørner, fremgår allerede af forekomsten af alternicher i triumfvæggen adskillige steder[29], og hist og her står endnu rester af selve altrene, især som understøttelse for prædikestole eller prædikestolstrapper. Ved udgravningerne findes da også til tider spor af sidealtre. De er gerne af ringe størrelse – i Blistrup kirke således ca. 100 × 130 cm – og ligesom højaltrene opført med kasse-mure, d. v. s. med opmurede facader til de frie sider, men indvendigt opfyldt med rå sten, brokker og mørtel. Selv om altrene støder direkte op til kirkens murværk og næsten altid er opført, inden gulvet blev lagt, er det dog tilsyneladende et ufravigeligt krav, at de skal være uden egentlig bygningsmæssig forbindelse med murværket. Altrene hører til kirkens inventar, ikke til bygningen som sådan.

I Ølgod kirke, Øster Horne herred, der har smukt udformede sidealternicher i triumfvæggen, fandtes som venteligt spor af sidealtrene i gulvet: ensartede flader af håndstore sten, indstøbt i kalkmørtel. At alterbordene var oprindelige, sås deraf, at det ældste gulv i skibet var lagt op mod dem. Triumfmuren er imidlertid usædvanlig fornemt opbygget bag altrene – bl. a. findes i begge sider en høj lodretstillet kvader, der bryder skiftegangen over hele seks skifter – og udgraveren slutter heraf, at altrene næppe har skjult murværket og derfor snarest har haft form af borde med

[27] Olaf Olsen i Aarbøger 1960, p. 10 f.

[28] Ibid. p. 40 f. – I Trans kirke, Vandfuld hrd., har Knud J. Krogh fundet stolpehuller fra kirkens romanske ciborium, hvis rester opbevares på Nationalmuseet.

[29] Alene i Københavns amt findes en halv snes kirker med sådanne nicher (Danmarks Kirker. Københavns Amt IV, p. 2194).

fire ben, således at muren var synlig bag dem[30]. At sidealtrene kunne være udformet på denne vis, antydes af et fund i St. Jørgensbjerg kirke, hvor der fandtes to kraftige stolpehuller med en indbyrdes afstand af ca. 70 cm foran triumfvæggen nord for korbuen. I St. Ibs kirke, Roskilde, var levnet ubetydelige rester af det sydøstre sidealter, deriblandt to frådstenskvadre, der er formet som en halv rundstav[31]. Her har alteret om ikke stået på ben, så dog i hvert fald i sin udsmykning bevaret en mindelse om denne alterform.

I St. Laurentii kirke i Roskilde fandt Hugo Matthiessen et oprindeligt alter i korets nordvesthjørne. Ved senere kirkeundersøgelser er der ikke nogetsteds fundet alter på dette sted. Derimod har man i Stenløse kirke, Ølstykke herred, påvist svage, men sikre spor af et ikke mindre end 275 cm bredt alter, der har haft sin plads direkte foran korbuen, og som er opmuret, inden skibets første gulv blev lagt[32]. Alteret foran korbuen – *helligkorsalteret* eller *lægmandsalteret* – er veldokumenteret for en del dom- og klosterkirkers vedkommende[33], men om dets udbredelse i landsbykirker er vi kun slet underrettet. To nordsjællandske kirker, Tikøb og Uggeløse, samt to bornhomske kirker, Øster Marie og St. Peder, har i triumfmuren mindelser om murede korskranker, hvis fagdeling næsten forudsætter tilstedeværelsen af et helligkorsalter[34]. Om der i forbindelse med alteret i Stenløse har været en muret skranke i korbuen, kan ikke afgøres, eftersom hele triumfmuren er nedbrudt ved en korudvidelse i gotisk tid.

Ved udgravning er der aldrig tidligere påvist alter foran korbuen i almindelige landsbykirker. Dette kan i nogen grad skyldes, at der – som indledningsvis nævnt – netop på dette sted næsten altid findes nyere grave, der har ødelagt de ældre spor. Helligkorsalteret i Stenløse er da også gennemskåret af grave, og havde det blot været en snes centimeter smallere, ville det være udslettet helt af disse. Det er iøvrigt værd at bemærke, at Stenløse-alteret på et tidligt tidspunkt er nedbrudt og erstattet af to sidealtre på

[30] Mogens Bencard i Fra Ribe Amt 1962, p. 364 ff.

[31] Olaf Olsen i Fra Københavns Amt 1962, p. 80.

[32] Hans Stiesdal i Fra Frederiksborg Amt 1962, p. 9 ff.

[33] Elna Møller: Om danske lektorier. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1950, p. 129 ff.

[34] Se Danmarks Kirker. Bornholm p. 465 og 559 f. Også i Skåne er fænomenet påvist, jfr. Monica Rydbeck: Skånes stenmästare före 1200. Lund 1936, p. 201 ff.

Fig. 2. Romansk vægbænk i Højby kirke, Ods herred. Forf. fot. 1962.

de traditionelle pladser nord og syd for korbuen. Tør vi da tro, at alle kirker, som ikke fra begyndelsen har været udstyret med sidealtre i skibets østhjørner, i stedet har haft alter foran korbuen? Næppe. I St. Laurentii kirke, hvor det oprindelige gulv er velbevaret i skibets østlige del, kan det definitivt fastslås, at der i den ældste tid overhovedet ikke fandtes noget alter på denne plads, og samme indtryk får man i andre kirker uden oprindelige sidealtre. Man gør nok klogt i at regne med, at forholdene kan have artet sig meget forskelligt. Der fandtes øjensynligt ingen faste regler for, hvor mange sidealtre en kirke skulle have, og hvor de skulle stå.

Råder der således endnu nogen usikkerhed med hensyn til sidealtrene, kan vi til gengæld konstatere, at *murede vægbænke i skibet* har været en næsten universel foreteelse i de romanske kirker. Tal-

rige steder er rester af sådanne bænke dukket frem. De har flankeret skibets vægge, dog med undtagelse af triumfvæggen, hvor sidealtrene jo ofte stod[35]. Bænkene har været anset for en så fast bestanddel af interiøret, at de så godt som altid er opført, endnu inden gulvet blev lagt i skibet[36].

Vægbænkene er opmuret af to eller højst tre skifter sten med tilhugget forside. Materialet er gerne den stenart, som kirken selv er bygget af. Stenene ligger i en enkelt række og er sjældent så store, at de når helt ind til væggen; mellemrummet er da opfyldt med stenbrokker i kalkmørtel eller – sjældnere – ler. Forsiden er oftest afpudset med kalkmørtel. Bænkenes bredde er aldrig under 30 og sjældent over 40 cm, og i to kirker, Højby og Blistrup, hvor de stedvis var bevaret i fuldt omfang, er højden målt til henholdsvis 30–33 og 40 cm[37]. I begge kirker har bænkene haft glatpudsede oversider (fig. 2). Der er altså tale om smalle, lave og kolde siddepladser, som dog kan have været gjort mere bekvemme ved udlægning af siddehynder; herom véd vi intet. Lige så lidt vides om deres benyttelse under de kirkelige handlinger. I en middelstor landsbykirke kan der have været ialt ca. 30 meter vægbænk, hvilket giver siddeplads til mere end et halvt hundrede personer. Det er såldes ikke en helt ubetydelig del af sognefolket, der kunne bænkes her, og det må på baggrund heraf være berettiget at sætte et spørgsmålstegn ved den traditionelle opfattelse, ifølge hvilken disse bænke skulle være forbeholdt sognets gamle og svagelige.

Ved vurderingen af vægbænkenes funktion i kirken er det vigtigt at holde i erindring, at de i almindelighed tilhører den ældre middelalder alene. Som hovedregel gælder, at bænkene er nedbrudt allerede i forbindelse med den første gulvhævning i kirken, der sædvanligvis har fundet sted i senromansk eller gotisk tid. De gotiske gulve er oftest ført helt ind til væggene hen over det nederste skifte af bænkene, og der er vist ikke et eneste sted fundet vidnesbyrd om, at man har bygget nye vægbænke i tilslutning til sekundære gulve. Vi kan da notere, at hvorledes bænkene end har været benyttet, synes de tidligt at være blevet overflødige.

[35] I St. Laurentii kirke i Roskilde var der dog også bænke langs triumfvæggen, men disse blev tidligt afløst af sidealtre. Hugo Matthiessen i *Fra Københavns Amt 1931*, p. 160.

[36] Kun i Højby kirke kendes vægbænke sat på det romanske gulv.

[37] Dette svarer til forholdene i St. Laurentii kirke i Roskilde, hvor vægbænken var 35–40 cm høj.

Det må formodes, at nordsidens bænke i reglen har været kvindernes, sydsiden mændenes – dette såfremt den liturgisk foreskrevne adskillelse af kønnene i kirken har været praktiseret inde i bygningen[38]. Normalt synes bænkene at være identisk opbyggede og af ganske samme dimensioner på begge sider. Kun i Vig kirke, Ods herred, er der konstateret en afvigelse. Her har der øjensynligt været to lave gulvtrin foran bænken i syd[39], som derved er blevet hævet over nordbænken, der kun har ét trin foran sig. Dette forklares bedst som et vidnesbyrd om mændenes fortrinsstilling i kirken, svarende til den ikke ualmindelige forskel mellem portalerne, hvor syddøren kan være rigere udformet end norddøren[40].

Forskellige forhold lader os ane, at bænkene i skibets vestende, vest for indgangsdørene, i visse tilfælde, om ikke altid, har været forbeholdt særligt privilegerede personer. Som bekendt findes på Sjælland en række landsbykirker fra romansk tid med oprindelige vesttårne – som regel to – i hvilke der er eller har været indrettet gallerier i andet stokværk med arkader ind mod skibet[41]. Bedst bevaret og derfor mest kendt er gallerierne i Tveje Merløse og Fjenneslev[42] kirker, der begge er opført af medlemmer af den mægtige Hvide-slægt. Næppe med urette formodes det, at disse tårnanlæg er inspireret af den frådstensdomkirke, som o. 1080 opførtes i Roskilde, og hvor kongen sandsynligvis efter tysk forbillede har haft sit galleri i vestværket. I landsbykirkerne må gallerierne analogt hermed opfattes som herskabspulpiturer, forbeholdt kirkernes ejere og deres familier.

Det er karakteristisk for disse tidlige tårnanlæg, at de er ganske smalle. Betragter man deres grundplan, vil man bemærke, at den i det ydre ikke adskiller sig fra tidens tårnløse kirkers, og at tårnanlægget så at sige er indbygget i skibet. Det optager kun den plads,

[38] Hvad begravelserne i kirkegulvet angår, er skellet ikke respekteret, hverken i middelalderen eller senere.

[39] I Vig kirke er der ikke foretaget en egentlig gulvundersøgelse. Ved kirkens restaurering i 1960 afdækkedes imidlertid dele af den romanske gulvflade. Kirkens arkitekt, professor Mogens Koch, anmeldte fundet til Nationalmuseet, som derefter foretog en skitse-mæssig opmåling af forekomsterne.

[40] Jfr. M. Mackeprang: *Jydske Granitportaler*. København 1948, p. 2 f.

[41] C. G. Schultz: *Bidrag til de danske Tvillingtaarnes Udviklingshistorie*. Fra Københavns Amt 1935, især p. 130 ff. Jfr. *Danmarks Kirker*. Københavns Amt IV, p. 2194 ff.

[42] I Fjenneslev er tårnet undtagelsesvis ikke oprindeligt, men en tidlig tilføjelse.

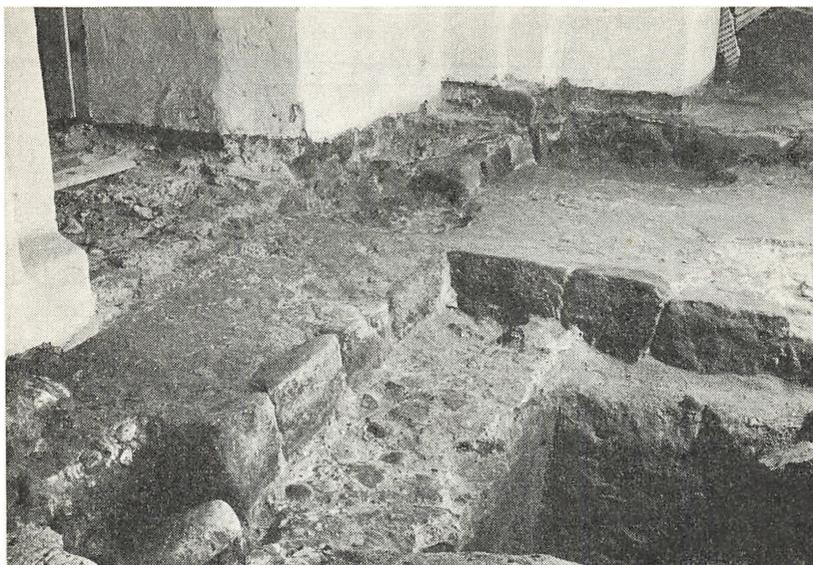

Fig. 3. Udgravning i Blistrup kirke, Holbo herred. Billedet viser skibets sydvest-hjørne, set fra nordøst. Det ses, hvorledes trinnet foran syddøren (øverst t.v.) fort-sætter i en forhøjning i skibets vestende. I hjørnet er der rester af den murede væg-bænk, og det ses, at den gotiske hvælvingspille er anbragt direkte på bænkens overside. Hullet nederst t.h. er fremkommet ved udgravning i en grav. Forf. fot. 1966.

der i almindelige landsbykirker findes vest for indgangsdørene i skibet, og det er påfaldende, at indgangsdørene i de ældste tårnkirker af denne type altid er anbragt snært op mod tårnpartiet [43]. På denne baggrund er det yderst interessant, at der i gulvet i tre romanske kirker uden tårn – og flere vil utvivlsomt følge – er konstateret *forhøjninger i skibets vestende*, der netop omfatter det område, som i samtidige tårnkirker optages af herskabsindretningen.

De tre kirker med vestforhøjning – Blistrup, Trans og Vig – er alle nævnt tidligere i denne artikel. Fælles for dem er, at forhøjningen kun er hævet ét trin – mellem 15 og 22 cm – over gulvet i den øvrige del af skibet.

Både i Vig (fig. 4) og Blistrup (fig. 5) løber dette trin tværs over kirken i ret linie mellem nord- og syddørens vestvanger, dog således at det i begge ender tunger ud foran dørene (jfr. fig. 3).

[43] Se C. G. Schultz's eksempler i *Fra Københavns Amt* 1935, p. 132.

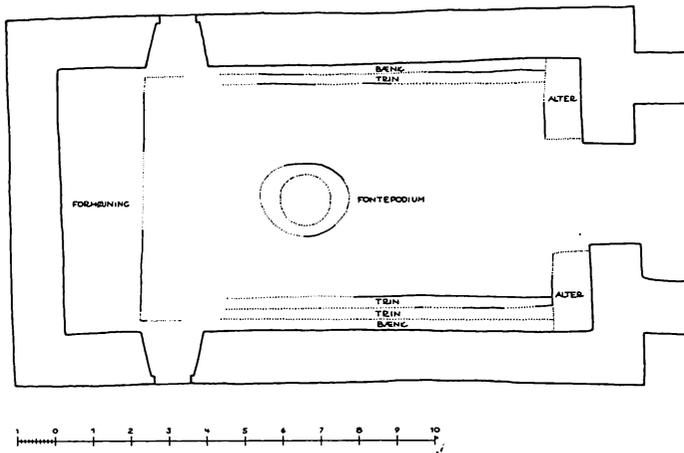

Fig. 4. Vig kirke, Ods herred. Rekonstruktion af skibets oprindelige indretning. Plan 1:200. Tøgnen af forf. efter skitse-mæssig opmåling af Aage Roussel 1960.

I Højby kirke[44] fandtes ved udgravning i skibets vestende spor af et beslægtet, men rigere udformet anlæg. Her var gulvet ikke hævet, men i stedet for gulvtrin fandtes vest for dørstederne tværs over skibet en ca. 50 cm bred muret skranke, bevaret i en højde af indtil 45 cm over romansk gulvniveau (fig. 6). Skrankens oprindelige højde kan ikke bestemmes, men eftersom den er uden fundament, blot sat på mørtelgulvet, må det anses for udelukket, at den har været ført helt op til loftet i den anelige kirke, ligesom den næppe har båret et pulpitur. Med skibets mure har den, så vidt det kunne konstateres, ikke haft bygningsmæssig forbindelse. I skranken er der to smalle åbninger, henholdsvis 46 og 40 cm brede, placeret med samme afstand, 200 cm, fra nord- og sydvæggen. Åbningerne har lige gennemløbende karme uden dørfalse. Om der tillige har været åbning på midten, kunne ikke afgøres, eftersom skranken her var ødelagt af begravelser, men dette må anses for mindre sandsynligt. Skranken har muligvis overlevet den første store gulvhævning i skibet, men spor af kalkmalerier på væggen over skranken lader formode, at den må være faldet senest i forbindelse med opførelsen af kirkens gotiske hvælvinger.

[44] Højby kirke blev undersøgt 1961–62 af forf., der blev bistået af sognepræst A. Dahlerup Koch, arkitekt Johs. Hertz og stud. mag. Willy Johannsen. En supplerende undersøgelse i tårnrummet blev foretaget af museumsinspektør Erik Skov.

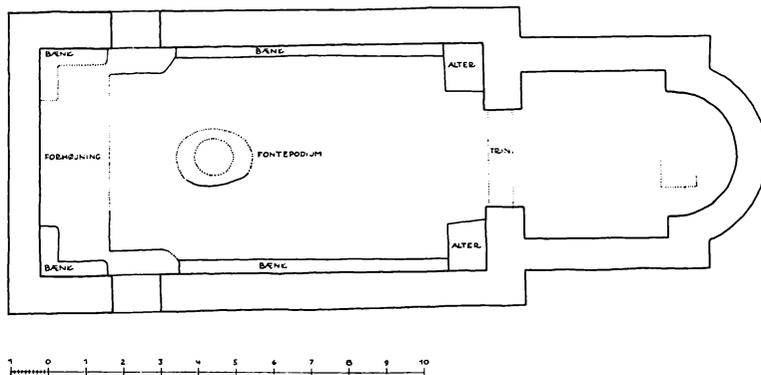

Fig. 5. Blistrup kirke, Holbo herred. Rekonstruktion af kirkens oprindelige indretning. Plan 1:200. Tegnet af forf. efter opmåling ved Morten Aaman Sørensen og Elna Møller 1966.

De smalle åbninger mod skibet har ikke været eneste indgang til området bag skranken. Der har også været dør i vest. Den romanske vestmur er gennembrudt af buen til det gotiske tårnrum, og døren er derfor væk, men i gulvet under buen fandtes rester af nederste skifte af dørens karmsten. Den har været ca. 120 cm bred i døråbningen og er – hvad der er ret usædvanligt for romanske døre – forsynet med en bred smig, således at bredden ved den indvendige murflugt var 180 cm.

Om der på samme måde har været vestdør i kirkerne med lav vestforhøjning, må indtil videre forblive et ubesvaret spørgsmål. I de undersøgte kirker er de eventuelle døre gået tabt ved gennem-brydningen af arkaden til det senere tilbyggede tårn, og begravelser i gulvene har ødelagt, hvad der måtte have været at finde her.

I Højby kirke er der bag skranken murede bænke ved nordvæggen, og ved vestvæggen findes de på begge sider af døren. Ved sydvæggen har en moderne fyrgrav udsløttet alle spor, men der er ingen grund til at betvivle, at der også her har været bänk. Tilsvarende findes der bænke i Blistrup kirkes vesthjørner (fig. 3). Disse bænke er i nord og syd ført frem til dørene, d. v. s. ca. 220 cm fra hjørnet, medens de langs vestvæggen kun er 130 cm lange[45]. Ud for det midterste parti af vestvæggen synes der ikke at have været nogen bänk. I Højby adskiller bænkene bag skranken sig på ingen måde fra de øvrige vægbænke i skibet, men i Blistrup er

[45] Kun den sydvestre hjørnebänk kunne påvises. På den nordvestre bænks plads var gulvlagene forstyrret.

bænkene på forhøjningen tilsyneladende bevidst gjort 5–10 cm bredere end bænkene nede i skibet.

Disse forekomster i kirkernes vestpartier optager som nævnt nøjagtigt den plads, som i samtidige tårnkirker er anvendt til herskabs-galleri. Allerede af denne årsag er det nærliggende at tolke dem som kirkeeejer-tribuner. De antyder, at det i den tidlige middelalder ikke blot var kirkerne med tårnanlæg og muret galleri, der kunne være stormandsbygninger, og yder derved et ikke uvæsentligt bidrag til den gamle diskussion om, hvem der rejste vore romanske stenkirker. En kirke som f. eks. Blistrup har hverken ved sin ydre fremtoning eller væggenes udsmykning udmærket sig frem for så mange andre små landsbykirker. Alligevel ser vi altså, at den rimeligvis er rejst af en stormand eller gruppe af storbønder, som har manifesteret deres særrettigheder blandt kirkefolket ved at etablere deres egen afdeling af kirken.

Dette er lærerigt. Spørgsmålet om tilstedeværelsen af stormandsindretninger i en kirke kan i så fald ikke besvares alene ved omhyggelige studier i murværket. Kirkegulvet kan give oplysninger, der ikke kan hentes i murene. Og endda kan vi ikke være sikre på at have fundet hele sandheden. Andre steder kan kirkeejere have undladt at markere deres privilegier ved at rejse forhøjninger, skranker eller gallerier, idet de ganske simpelt kan have forudsat, at vestenden af skibet var deres. Med andre ord: udgravningerne i kirkegulvene kan bringe nye vidnesbyrd om stormændenes kirkebyggeri; men hvor sådanne spor mangler, kan man ikke modsat slutte, at kirkerne ikke har haft stormænd som bygherrer.

Fra vestforhøjningerne bevæger vi os atter ned i skibet, denne gang for at eftersøge spor af døbefontens anbringelse i rummet. Ifølge almindelig opfattelse stod fonten i middelalderen »i umiddelbar nærhed af en af kirkens indgange«[46]. At dette skulle være det almindelige i landsbykirkerne, er ikke blevet bekræftet ved udgravningerne. Selv om områderne øst og vest for indgangsdørene sædvanligvis er ret uforstyrrede af begravelser, er der kun i én kirke, Rimsø, Nr. Dyrs herred, fundet spor i det ældste gulv, der kan tydes som fonteplads. I pikstensbrolægningen findes her rester af en lav forhøjning af uregelmæssig form øst for den tilmurede syddør og maksimalt 1,6 meter fra væggen. Forhøjningen, der har været ca. 1 × 1 meter stor, er dannet af små kampesten og opmuret med an-

[46] M. Mackeprang: Danmarks middelalderlige Døbefonte. København 1941, p. 69.

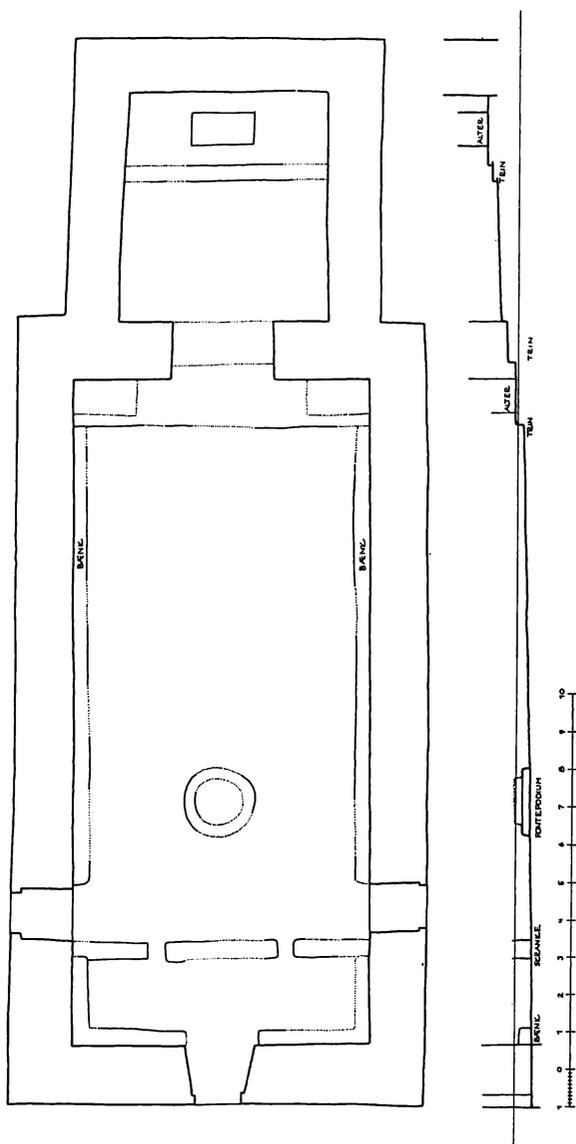

Fig. 6. Højby kirke, Ods herred. Rekonstruktion af kirkens oprindelige indretning. Plan 1:200.
Tegnet af forf. efter opmåling ved Johs. Hertz 1962.

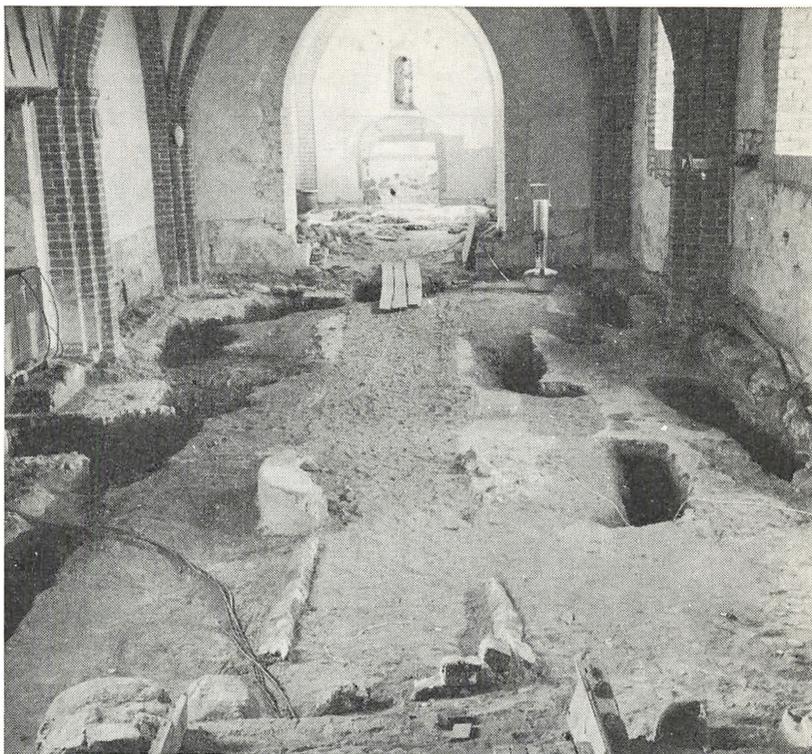

Fig. 7. Udgravning i Højby kirke, Ods herred, set fra vest. Resterne af det romanske fontepodium – i nordsiden det nederste trin, i syd kun nogle småsten – ses midt i billedet, gennemskåret af begravelser. Gravene i kirken er så talrige, at det lyse romanske mørtelgulv kun er bevaret pletvis, bedst nær væggene. Nederst t.v. ses rester af den murede skranke i skibets vestende. Forf. fot. 1962.

vendelse af mørtel. Til det omliggende gulv er der ikke naturlig forbindelse, og det må anses for sandsynligt, at forhøjningen er en sekundær indretning i kirken.

I tre andre romanske kirker – Vig, Højby og Blistrup – er der imidlertid fundet spor af et oprindeligt *fontepodium* i skibets midte, anbragt nøjagtigt i længdeaksen øst for dørstederne[47]. For alle tre kirker gælder, at kun små fragmenter af fontepladsen er bevaret. Langt det meste er ødelagt af de uundgåelige begravelser i skibets midtgang. Bedst er bevaringsforholdene i Højby (fig. 7). Her er

[47] Efter hvad Knud J. Krogh har meddelt mig, er der i Trans kirke fundet rester af en forhøjning på samme sted i kirken. Også denne må antagelig anses for at hidrøre fra et fontepodium.

levnet den nordligste og sydligste del af et øjensynligt cirkulært podium med en diameter på 180 cm, opmuret af tilhugne kampesten og afpudset med hård kalkmørtel. I nord fandtes det nederste trin, der er 30 cm bredt og 20 cm højt, målt fra oprindeligt gulvniveau; af det øvre trin er kun levnet et svagt aftryk i det nedre trins overkant, og dets højde kan derfor ikke angives. I syd indskrænker sporene sig til en meget ødelagt stump af podiets nederste trin. Det ses her, at podiet er sat på det færdige romanske gulv, antagelig umiddelbart efter dets færdiggørelse.

Også i Vig kirke er der rester af podiet både nord og syd for midtgangens begravelser. Podiet, der er opbygget af kampesten og puds på samme måde som i Højby, er imidlertid brudt ned til under nedre trins niveau, således at hverken trindhøjden eller et eventuelt øvre trins placering kan fastslås. Podiet har været af oval form: i nord-syd med udstrækning omtrent som i Højby, 190 cm, men i øst-vest mindst 220 cm langt. Også her er podiet opmuret på det romanske gulv.

I Blistrup kirke [48] var kun levnet den yderste sydlige kant af podiet. Det har været opbygget af ret rått tilhugne granitsten, af hvilke kun to endnu lå på plads, men ved aftryk i mørtelgulvet kunne podiets omkreds dog følges over ialt 140 cm. Trindhøjden har været 22 cm, svarende til trinnet foran dørene og vestforhøjningen i kirken. De dårlige bevaringsforhold gjorde det umuligt at afgøre, om der har været flere trin. Podiet har været ovalt som i Vig, og udstrækningen kan anslås til ca. 160 cm i nord-sydlig retning, 200–240 cm i øst-vest [49].

De her nævnte kirker med fonteplads midt i skibet tilhører alle den gruppe, der har stormandstribune i vestenden. Fonten kan da være sat midt i kirken, fordi vestenden ikke var til rådighed. Men det er dog i høj grad et spørgsmål, om udbredelsen af fontepodier midt i skibet ikke rækker væsentlig videre. I de fleste kirker har begravelserne i midtgangen udslettet, hvad der måtte have været af vidnesbyrd om fontepodier. Ved dørene, hvor bevaringsvilkårene

[48] Blistrup kirke undersøgtes i 1966 af forf. i samarbejde med arkitekterne M. Aaman Sørensen og Elna Møller og med bistand af stud. mag. Else Roesdahl.

[49] Det må tilføjes, at der i en fjerde kirke, St. Laurentii i Roskilde, kan findes indicier for tilstedeværelsen af et fontepodium midt i skibets vestlige del. Kirkens oprindelige flisegulv er lagt i mønster omkring rosetter, og den vestlige roset i skibet (se Danmarks Kirker. Københavns Amt I, p. 35) kan have indrammet døbefonten. Rosettens diameter har været ca. 240 cm.

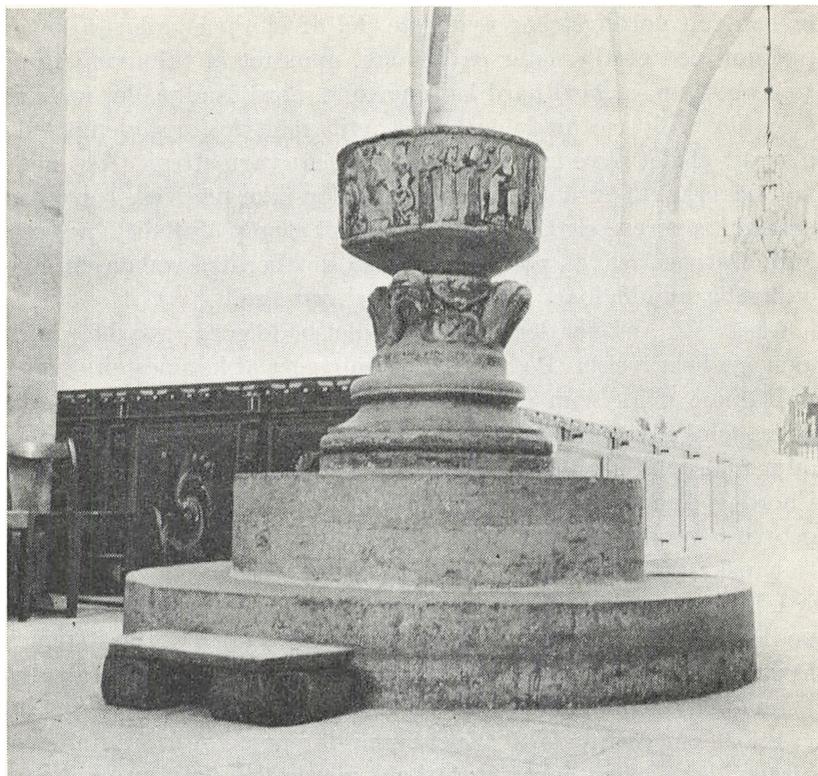

Fig. 8. Romansk døbefont på middelalderligt podium. Väskinde kirke, Gotland. Forf. fot. 1960.

i gulvet er bedre, er der som nævnt intetsteds fundet spor af oprindelige fontepladser. Lad os da se, hvad den katolske kirke foreskriver med hensyn til fontens placering.

Allerede i oldkirkens tid foregik dåben i kirkens vestlige del eller i et baptisterium ved kirkens vestende. Fra 300-tallet vides, at gravkirken i Jerusalem havde baptisterium i vest, og i den konstantinske basilika i Lateranet fandtes i vest et fornemt udstyret rum med dåbskumme i gulvet. At denne placering ikke var tilfældig, viser kirkefædrenes forskrifter for katekumenatet. Ifølge patriarken Kyrillos skulle katekumenerne vende sig mod vest, når de i baptisteriets forrum påhørte belæringen, thi vesten er mørkets område, og mørket bor i den udøbte. Pseudo-Dionysios lader katekumenen strække armen afværgende mod vest, medens Ambrosius ligefrem foreskriver, at dåbskandidaten skal vende sig mod

vest og spyttede djævelen i ansigtet (*in os sputare*)[50]. Dåben var indgangen til kirken, og fonten fandt da sin naturlige plads i vest, ved kirkens grænse mod de mørke magters område. De fritliggende karolingiske baptisterier lå derfor oftest vest for kirken, og da man siden gik over til at anbringe fonten i selve kirken, blev den sat i vest, hvor indgangen til kirken jo også var. I de kirker, der fik vesttårn med galleri, stod fonten gerne i tårnets underrum[51].

I Vesteuropas store kirker møder vi i romansk tid en række variationer med hensyn til fonteopstillingen. Den kan stå både øst og vest for en af dørene, i sideskibet eller midt i kirken[52]. For de mindre kirkers vedkommende foreligger ikke megen viden, men kun den formodning, at fontene her i almindelighed har stået lige ved døren. Bag denne formodning ligger vel dels de almindelige liturgiske forskrifter om fontens plads i kirkens nederste ende, dels måske en lidt for håndfast tiltro til, at læren om det udøbte barns urenhed måtte afstedkomme, at man satte fonten lige inden for døren for at reducere besmittelsen af kirken til det mindst mulige. Her overser man imidlertid, at den katolske dåb indledes med magtfulde exorcismer foran kirkens tærskel, inden dåbsbarnet indlades i kirken med præstens stola over sig. I de større kirker kunne der være adskillige skridt fra døren til fonten. Hvorfor skulle småkirkerne da absolut have haft fonten lige ved døren?

Fontepladsen midt i skibets vestlige del kunne næppe give anledning til liturgiske betænkeligheder. Tværtimod understregede denne anbringelse dåbens centrale betydning i kristenlivet. Hertil bidrog også podiet. Trinene op til fonten synes ikke at være tillagt nogen symbolsk betydning, men de har tjent til at fremhæve og forherlige dåbens sakramente.

Mange steder i udlandet står fontene endnu på høje podier. I England er de særlig talrige, men her antages de først at have nået deres store udbredelse i slutningen af middelalderen[53]. På Gotland findes den dag i dag høje middelalderlige fonte-podier i adskillige kirker. Det efterreformatoriske stoleværk har ganske vist i reglen fordrevet fonten fra skibet[54], men f. eks. i Väskinde kirke

[50] Romuald Bauerreiss: *Fons sacer*. Abhandlungen der bayerischen Benediktiner-Akademie Bd. VI, München 1949, p. 8 f.

[51] *Ibid.* p. 41 ff.

[52] J. G. Davies: *The Architectural Setting of Baptism*. London 1962, p. 61 ff.

[53] *Ibid.* p. 76.

[54] Landsantikvarie Gunnar Svahnström, Visby, har meddelt mig, at man ved

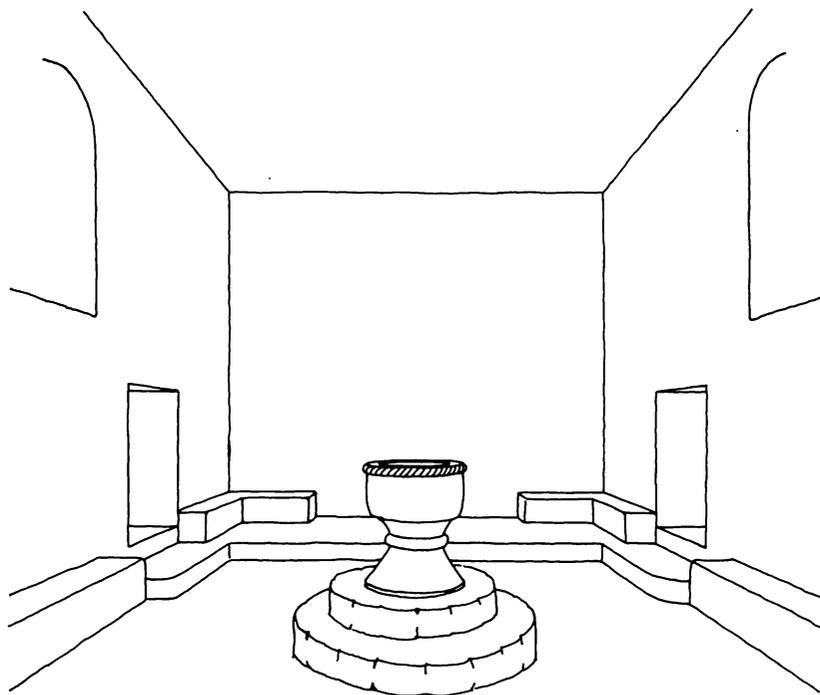

Fig. 9. Den oprindelige indretning af Blistrup kirkes vestlige del. Rekonstruktionstegning af Morten Aaman Sørensen.

(fig. 8) står podiet med fonten stadig i midtaksen, nu i tårnet. At også den danske kirke har kendt det høje fontepodium, har ikke været påagtet. I M. Mackeprangs store værk om Danmarks middelalderlige døbefonte nævnes muligheden overhovedet ikke. Men efter fremkomsten af sikre vidnesbyrd om fontepodier i mindst tre danske kirker ligger det nært at rejse det spørgsmål, om disse podier ikke snarere har været en regel end undtagelser.

Betragter man de mange fonte, især i Jylland, der er udsmykket med relieffer, vil man fornemme, at de er skabt til at stå højt. Billedfremstillingerne på kummens sider skal ses fra siden, ikke skråt oppefra som vi må det idag, hvor fontene er plantet direkte på gulvet. For at få det fulde indtryk af reliefferne må vi bøje os ned (fig. 10). Dette kan ikke have været meningen. Podierne har bragt billederne op i øjenhøjde.

en nyligt foretaget udgravning i Garda kirke har fundet et cirkulært fontepodium på samme sted som podiet i Højby kirke.

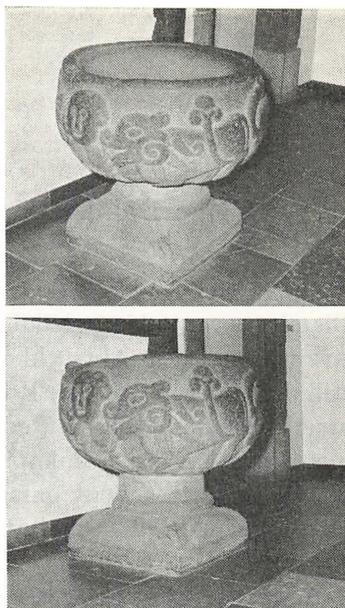

Fig. 10. Romansk døbefont i Nationalmuseet. Øverst set fra øjenhøjde; nederst ret fra siden. Bent Rud fot.

Podierne har – som vi kan se – krævet ganske megen plads, og i vore små landsbykirker ville det være svært at finde en både praktisk og æstetisk tilfredsstillende anbringelse af dem ved kirkedøren. Den midtplacering, vi møder i Højby, Vig og Blistrup, forekommer umiddelbart at være indlysende rigtig, og jeg vover at påstå, at således har fontene antagelig til en begyndelse stået i de fleste romanske landsbykirker[55]. Er dette tilfældet, må vi revidere den traditionelle opfattelse af den romanske kirkes skib som et øde rum, hvor alt inventar – altre, bænke, font – trænges ved væggene. På sit høje podium midt i skibet har fonten, ofte bemalet med stærke farver, domineret rummet, været dettes samlende punkt, et modstykke til højalteret i koret. Ikke blot i skibets møblering, men i hele kirkerummets arkitektur har fonten været en væsentlig bestanddel.

[55] I kirker med oprindeligt tårn har fonten dog sikkert fra begyndelsen normalt været anbragt i tårnrummet eller under tårnarkaden, og omflytningen af de romanske fonte er i almindelige kirker sandsynligvis indledt ved opførelsen af de gotiske tårne, hvis underrum vel ofte indrettedes som dåbskapeller.

Ribe Domkantorat paa Reformationstiden

Af Troels Dahlerup

Blandt vore i Almindelighed saa slet bevarede middelalderlige Arkiver indtager Aktstykkerne fra Domkapitlerne gerne en Særstilling. Forlængst har Roskilde Domkapitels righoldige Arkiv givet Anledning til en Redegørelse for dettes ældre Historie[1]; men skønt ogsaa Domkapitlet i Ribe har et velbevaret Arkiv, er der for dettes Vedkommende endnu blot Tale om Forarbejder og Skildringer af Enkeltafsnit, omend ofte af særdeles vægtig Art[2].

Af særlig Interesse er her den Afhandling, som J. Kinch for godt 100 Aar siden skrev til nærværende Samlinger betitlet »Vedkommende Riber Domkapitel før Reformationen«[3], idet vi dér finder samlet saa at sige alt, hvad der dengang fandtes af hjemligt Kildemateriale, det vil i Hovedsagen sige, paa Grundlag af Kapitelsarkivet. Højst naturligt kunde adskillige Spørgsmaal ikke endeligt besvares, saaledes var der en Lakune i Kantorrækken ca. 1508–15; men i Begyndelsen af dette Aarhundrede blev et nyt og paa talrige Punkter meget givende Stof tilgængeligt for Forskningen, da L. Moltesen og A. Krarup begyndte at udsende *Acta Pontificum Danica*, dvs. en Udgave af de Danmark vedrørende Pavebreve m.m., paa Grundlag af hvilke J. Lindbæk (1907) skildrede »Pavernes Forhold til Danmark under Kongerne Kristiern I og Hans«.

Heraf fremgik ikke blot, hvad man umiddelbart kunde vente, de hjemlige Kilders Utilstrækkelighed; men omvendt viste det sig Gang paa Gang, at disse Efterretninger fra Curien i Rom maatte benyttes med overordentlig Varsomhed, idet især de pavelige

[1] J. O. Arhnung: Roskilde Domkapitels Historie I (1937), som gaar til 1412, men tildels er fortsat i sammes: De hellige tre Kongers Kapel ved Roskilde Domkirke (1965), og Roskilde Kapitels Jordebog 1568 (1965).

[2] Saaledes i J. Kinch: Ribe Bys Historie I–II (1869–84) samt Victor Hermansens Skitse i Ribe Bispesæde 948–1948 (1948), jfr. ogsaa flg. Note.

[3] Kh.S. 2 I (1857–59) p. 388–418.

»Embedsudnævnelser« (Provisionsbreve o.lign.) langt fra altid afspejler de virkelige Forhold[4]. Man må hertil gøre sig klart, at netop de pavelige Provisionsbreve i og for sig ikke som ofte antaget er egentlige Udnævnelsesdokumenter, men snarere maa betegnes som Aktstykker, der repræsenterer forskellige Stadier i en Proces om det paagældende Embede[5], og i nogen Grad kan man her jævnføre med Kongebrevene i den hjemlige Forfølgningsproces, hvor selv et saakaldt »kongeligt Stadfæstelsesbrev« paa fast Ejendom ikke er det Pergament værd, som det er skrevet paa, før det efter at være tinglæst paa rette Tid og Sted viser sig ikke at give Anledning til lovlig Indsigelse[6].

Naturligvis kan man komme et godt Stykke videre frem, hvor som her Pavebrevene tit og ofte kan sammenholdes med de hjemlige Diplomer; men ikke sjældent er Kildematerialet trods alt for spinkelt til, at vi kan opnaa et blot nogenlunde paalideligt Indtryk af det undersøgte Forholds rette Natur. Specielt med Hensyn til Ribe Domkapitels Historie er vi dog i den gunstige Situation at besidde nok en Kildegruppe, der skønt ofte overset langt bedre end Diplomernes gerne eensidige Fremstilling giver os et Indblik i »wie es eigentlich gewesen«.

De ripensiske Prælater var – i flere Tilfælde fra meget gammel Tid – i Besiddelse af Lokaljurisdiction, dvs. at de foruden som Prælater at have Opgaver, Pligter og Rettigheder i selve Kapitlet ogsaa hver besad et Sysselprovsti, og til Varetagelsen af de hertil knyttede lokaladministrative Hverv maatte de nødvendigvis besidde et egentligt Embedsarkiv. Ganske vist er disse Provstearkiver i Hovedsagen gaaet tabt; men ikke faa Brudstykker er dog i Behold. Saaledes har vi fra Hardsyssels Provst endnu saavel et Jordebogsbrudstykke (fra ca. 1512–13) som et Itinerarium, en Liste over den Orden, hvori dette Syssels Sognekirker 1512 og 1513 visiteredes af Sysselprovstens Befuldmægtigede[7], medens vi fra Kapitlets Leder, den postpontificale Prælat Ærkedegnen,

[4] Talrige Exempler i Lindbæk 1907, jfr. desuden Troels Dahlerup: Hardsyssels Provsti i Senmiddelalderen (Hardsyssels Aarbog 1960).

[5] Se herom bl.a. Geoffrey Barraclough: Papal Provisions (1935) og samme: The Constitution »Execrabilis« of Alexander IV (English Historical Review 49, 1934) p. 214 ff., samt P. Hinschius: Kirchenrecht III (1883) p. 157 ff.

[6] Jfr. f.Ex. Det kongelige Retterings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid I (udg. Troels Dahlerup 1959) p. 674, p. 803 og p. 819 f.

[7] Se Hardsyssels Aarbog 1960 p. 82 ff. og 105 f.

har en »Regnskabskontrolbog«, hvoraf fremgaar, at denne (det være sig personligt eller ved Stedfortræder) 1514–43 besøgte Kirkerne i sin Jurisdiction og dér reviderede Kirkeværgernes Regnskaber og i det Hele taget grundigt kontrollerede disses Virke[8].

Der kan ikke være Tvivl om, at disse tilfældigt overleverede Rester af Forvaltningsarkiver paa ingen Maade har været enestaaende; men vi har Grund til at formode, at hver eneste Sysselprovst til Varetagelse af sit Embede nødvendigvis har maattet besidde saadanne Regnskabsbøger, Fortegnelser over Jordegods m.m., som Tilfældet vitterligt var i Tiden efter Reformationen[9]. Men selvom vi ikke er i Besiddelse af originale middelalderlige Administrationssager fra Ribe Domkantor, har et lykkeligt Tilfælde overleveret os fyldestgørende Efterretninger om et Embedsarkivs Existens.

Idet den nordvestlige Del af Hertugdømmet Slesvig kirkeligt set hørte under Ribe Stift, havde saavel Ribe Bisp som Domkapitel Interesser at varetage her, hvorved der efter Reformationen opstod rige Muligheder for Strid mellem disse kongerigske Institutioner og Kongehusets yngre Sønner, der som Hertuger hver i sit Omraade i Slesvig ønskede at gennemføre en langt videregaaende Secularisering og Centralisering, end Tilfældet blev nord for Kongeaaen[10]. Da netop Ribe Ærkedegn og tildels Kantor havde Lokaljurisdiction i Stiftets sønderjyske Dele, berørtes disse Prælater kraftigt af den nye Kirkepolitik, hvad der er Aarsagen til, at man fandt det nødvendigt bedre at tage Vare paa disse Embeders Arkivalier end ellers almindeligt. Og som i 1570erne

[8] RA, Hansborg D. 40, Pk. IV. Om denne Protokol se Carsten Pedersen: Kirker i Tønder Provsti (Sønderjyske Aarbøger 1941) p. 1 ff. En Fortegnelse over det Ærkedegne tilkommende Gæsteri med Oversigt over een ripensisk og 13 sønderjyske Kirkers Jordejendom (vist fra 1520erne) er udg. i Kh.S. 2 I p. 668–673.

[9] Jfr. Hardsyssels Aarbo 1960 p. 81. Om en 17. Aarh.s Jordebog fra Vardesyssel se ib. p. 97 Noten. Fra Anders Sørensen Vedels Virke som Sysselprovst i Vardesyssel er bevaret en Oversigt over Kirkeregnskabsrevisionen 1587 (RA, Ribe Kapitel 1587). Om Sysselprovsternes Forhold i det Hele taget se mit kommende Arbejde om »Det danske Sysselprovsti i Middelalderen«.

[10] Om denne Strid se Johanne Skovgaard i Sønderjyllands Historie II (1937–39) p. 354 ff., Johan Hvidtfeldt i Sønderjyske Aarbøger 1941 p. 53 ff. samt H. F. Rørdam: Bidrag til M. Hans Tavsens Levned (Kh.S. 2 III p. 292 ff., jfr. specielt p. 298 med Henviisning til ældre Arkivalier).

Striden mellem Hertug Hans og Kongen (som Repræsentant for de kongerigske Interesser) kulminerede, sattes en Kancelliskriver til paa Grundlag dels af Ærkedegnens endnu bevarede Regnskabsbog, dels af Kantoratets nu forsvundne Akter at redegøre for, hvorledes Administrationsforholdene forhen havde været[11].

(TKIA A 99 IV Læg 3)

Hues jordbøger og registre, som haffue weritt paa kirckernis jorde og eyendom wdi Almindsøssel (før Jenns Kooß, cantor wdi Riiber domkirke, ther paa haffuer giordt enn clar register och jordbog) findes nu icke, enddog Jens Kooß wdi sinn jordbog nogen sinde schuider sig tiill the gamble bøger.

Anno 1508 haffuer for^{ne} Jenns Kooß giordt enn clar register och jordbog paa ald kirckernis jorde saa well wdi Kalslundherridt och Frødtzherridt som wdi alle andre herrether wdi kongdømmitt, och haffuer hannd weritt cantor wdi Riiber domkirke och hørdt kirckern[i]s regenschaff wdi Kalslundherridt och Frøtzheridt wdi aar ·./·. 1508, 1509, 1510, 1511, 1512, 1513 ·./·. wdenn ald hinnder eller giennsigelse, som hanns jordbog, met hanns egen hand schreffuett och tiilstede er, wduiser, och wor met cantordømmitt forleenntt af bispenn aff Riibe.

Mester Peder Anndersenn haffuer weritt cantor och hørdt regenschaff wdi samme herrether ·./·. vdi 1514, 1515, 1516 ·./·. som hans register och egen hand och wduiser, wdi liige maade forleenntt aff bispenn aff Riibe.

Mester Pouell Anderßenn wor cantor och hørde regenschaff i samme herrether ·./·. 1517, 1518, 1519, 1520, 1521, 1522 ·./·. forleentt aff bispenn aff Riibe.

Oluff Munck wor cantor och hørde regenschaff wdi ·./·. 1524, 1525, 1526, 1527, 1528 ·./·. forleenntt aff bispenn aff Riibe.

Efftther Oluff Munck wor bleffuett electus tiill bischop wdi Riibe, och om religionen wor thuespalt, hørde prelaterne paa enn thiid lang icke regenschaff wdi Sønnder Juttlanndt, liige som bispenn ey heller visiterit kirkerne, aff thennd aarsage, att the

[11] RA, TKIA A 99 IV Læg 3 (heri to Afskrifter, hvoraf een rettet) samt ib. Pk. III Læg 4 (heri en slet Afskrift). Det tilsvarende, men langt mere kortfattede Notat vedr. Ærkedegnens Rettigheder i Hansborg D. 40 IV Læg 2 (Gl. Sign. XXII 18).

hoß salig konning Christian, som thend thid wor herthug, for religionens schyld wore mistenchte, men herridtzprouesterne huer wdi sitt herridt høre tha kirckern[i]s regenschaff, tiill att prelaterne komme huer egen till sinn herlighet.

Effther thennd dag hørde cantor wdi Riiber domkirke regenschaff i Kalslund herridt och Frødtzherridt wformeentt i alle maade.

Mester Jens Wiiborg bleff først cantor ther effther och hørde regenschaff wdi aar ·././. 1539, 1540 ·././. effther konning Christians befalinge.

M. Mogens Kooß wor cantor och hørde regenschaff wdi aar ·././. 1541, 1542, 1543 etc. ·././. och met cantordømmitt aff konning Christian forleentt.

Jørgen Renthemester wor cantor och hørde regenschaff wdi aar ·././. 1548, 1549, 1550, 1551, 1552, 1553 ·././. och wor forleentt met cantordømmitt aff konning Christian.

Anthonius Brysche wor cantor och hørde regenschaff wdi aar ·././. 1555, 1556, 1557, 1558, 1559, 1560, 1561, 1562, 1563, 1564 ·././. och wor met cantordømmitt forleentt aff konning Christian.

Chrestenn Lange haffuer nu weritt cantor och hørdt regenschaff wdi for^{ne} herrether fran aar 1564 och nu tiil forgangen aar 1574 wformeentt wdi alle maade, och nu wdi for^{ne} 1574 aar formeente herridtzfogetherne hannem att høre regenschaff.

Dog haffuer ther althiid weritt hoß regenschaff en aff herthug Hansis schriffuer, som och haffuer hørdt och schreffuett regenschaff, och sig tiill en rettighet thagitt aff huer kircke 8 β lubsch, och thagett tiill studenters wnderholdning aff huer kircke aarlig 1 daler[1].

Wdi aar 1568 anammede hand tiill Hadersleffs scholis bøgning aff huer kircke effther formuen aff somme 40 daler, somme 25 daler, somme 10 daler etc.[2].

Eer Christiern Lange met cantordømmitt aff konning Frederich thend andenn forleentt.

Umiddelbart fremgaar af dette Aktstykke, at Skriveren (ca. 1575) foran sig maa have haft en Protokol, der anlagt 1508 henviste til

[1] Jfr. om tilsvarende Afgifter i Haderslev Provsti Jørgen Boies Beretning af 1564 (Kh.S. 2 II, specielt p. 281).

[2] Jfr. De Hansborgske Registranter I, Forordninger (udg. af Emilie Andersen 1943) p. 159 f.

endnu ældre, men allerede da tabte Arkivalier. Ud fra Betegnelsen »Register og Jordebog« tør vi antage, at den i Lighed med den bevarede Bog fra Ribe Ærkedegn har indeholdt Oversigter over den til hver enkelt Sognekirke i Kantors Jurisdictionsomraade hørende Jordejendom, og desuden kan vi af Meddelelserne om, hvem der paa et givet Tidspunkt havde »hørt Kirkeregnskab«, slutte, at ogsaa Kantors Register indeholdt Bemærkninger om den aarligt afholdte Prælatvisitats, antagelig som i Ærkedegnens Bog i Form af Status- og Revisionsantegnelser. Men om den dér ud over har meddelt Fortegnelser over Kirkernes Klenodier, hvad Ærkedegnens Bog i hvert Fald tildels gør rede for, eller Afskrifter af Adkomstbreve paa det i Jordebogen opregnede Fabricagods, som den efterreformatoriske Protokol fra Varde-ssyl selv gør det, kan dette Notat ikke oplyse os om.

Dernæst faar vi bekræftet, at endnu her mange Aar efter Reformationen besad Kantor sine gamle Regnskabsdistrikter, saavel det ham 1321 over Frøs og Kalvslund Herreder (i Sønderjylland)[1] som det ham 1330 over Almindssyl tildelte[2], dvs. netop det Omraade, som i Ribe Oldemoder (Avia Ripensis) som Overskrift har *Cantoria*[3]. I disse Fundationsbreve siges det, at Kantor herefter skal besidde *jurisdictio* i disse Omraader, og selv om der herved strengt taget blot forstaas »Embedsmyndighed« i Almindelighed (det være sig dømmende eller udøvende), er det i ældre Tid fortrinsvis Prælaternes Ret til at udøve kirkelig Retspleje, som vi har Kendskab til[4]. Endnu 1397 ser vi Kantor *sententialiter* trække Grænsen mellem Mensa- og Fabricaejendom i et Sogn i Almindssyl[5]; men betegnende nok maa dette i allerhøjeste Grad siges at være et Fabricaanliggende, og i hvert Fald i Senmiddelalderen (hvor Danmark over Prælaternes Retspleje vist var vigende overfor Bispens og disses langt mere effektive Officials-administration) indtager Fabricatilsynet og Kirkeregnskabsrevisionen den fornemste Plads blandt Kantors lokaladministrative Opgaver.

Da saaledes Farup Kirke (i Kalvslund Herred) 1448 af Bispens

[1] DD 2 VIII 340 (dvs. de til Ribe Stift hørende Dele heraf).

[2] DD 2 X 261.

[3] Oluf Nielsens Udgave (1869) p. 108 f.

[4] Om Roskildeprælaternes Jurisdiction se J. O. Arhnung op. cit. (1937) p. 25 f., p. 47 f., p. 58 f. og p. 69 f.

[5] I Vidisse af 1484 (Repertorium 2 III 5443).

med Domkapitlets Billigelse incorporeredes i Domkirken St. Lucii Alter, toges der følgende udtrykkeligt Forbehold, saavel hvad angik Bispens som Kantors Ret til Visitation og Gæsteri[6], og da Biskop og Domkapitel 1452 sammen med den daværende Kantor vedtog Oprettelsen af et Succentorat, var i hvert Fald den formelle Begrundelse derfor den, at Kantor var saa bebyrdet af alle de Kirkeregnskaber, som han havde at revidere, at han nødvendigvis maatte have en fast Stedfortræder ved Domkirken[7].

At et nyt Register eller Jordebog anlagdes netop i 1508, skal utvivlsomt ses paa Baggrund af, at Embedet lige havde skiftet Indehaver, idet den gamle Kantor Jacob Vind var død[8]. Dette gav naturligvis interesserede Supplikanter Lejlighed til at melde sig, saaledes selve Dronningens Kansler Mester Hans Reff, til Fordel for hvem saavel kongelig Majestæt som Ribebispen henvendte sig til Domkapitlet[9]. Men selvom det i Senmiddelalderen i stadig stigende Grad var ved at være Reglen, at Kapitelsprælaturer besattes efter pavelig, respektive kongelig Indblanding, synes Kapitlerne at vise betydelig Selvstændighed, naar det drejede sig om det for Kapitlets indre Liv (Katedralens Gudstjeneste m.v.) saa vigtige Kantorembede[10], og lige saa lidt som Kapitlet 1466 rettede sig efter Bispens Anmodning om at antage den kongelige Kandidat til Kantoratet, tog man denne Gang Hensyn til det være sig Konge, Dronning eller Biskop. Skønt endnu Kinch var i Vildrede med, hvem der efterfulgte Jacob Vind som Kantor[11], fremgaar det af den ovenfor aftrykte Redegørelse, at Sejrherren blev Jens Kaas, der 1508 til 1513 reviderede Kirkeregnskaberne i Kantors Distrikter og til Brug herved anlagde »en clar register eller jordbog«, paa Grundlag af hvilken denne Redegørelse i 1570erne udarbejdedes.

Allerede 1496 havde denne opnaaet pavelig Provision paa et

[6] Repertorium 1 III 7800 (procuracionibus et juribus visitationis ac aliis oneribus debitis semper salvis).

[7] Ib. 2 I 162 (cum circa racionia ecclesiarum in cantoria situatarum sit quampluries occupatus).

[8] Denne havde været Kantor lige siden 1466. Mssiver fra Kongerne Christian I's og Hans' Tid, udg. Will. Christensen, II p. 38 f.).

[9] Ib. I p. 192 ff., II p. 230 f.

[10] Jfr. det pavelige Privilegium til Slesvig Domkapitel af 1485, at der kun maatte udnævnes residerende Kantorer her (Acta IV 2938).

[11] Kh.S. 2 I p. 339, jfr. Kinch: Ribe By I p. 434 f. Ib. I p. 449 f. nævnes dog, at Jens Kaas var Zutfeld Wardenbergs Forgænger.

Præbende i Ribe[12], og i hvert Fald 1505 omtales han i hjemlige Kilder som Domkannik her[13]. 1507 fik Jens Kaas pavelig Tilladelse til ikke foreløbig at modtage de højere Vielser, da han led af »den gallske Syge«, ved hvilken Lejlighed det udtrykkeligt siges, at han var af adelig Fødsel[14], en nyttig Oplysning, idet han ikke er opført i Adelsaarbogens Stamtavler. I 1506 kaldes han Provst i Jellingsyssel[15], saavel det mindst kendte[16] som i det Hele taget det ringeste af Stiftets Sysselprovstier, hvilket tænkeligt er Aarsagen til, at han kort efter søgte over i Kantoratet, og i Betragtning af, at de hjemlige Kilder aldrig omtaler Jens Kaas som Kantor[17], faar »Notatet« af ca. 1574 alene derved betydelig Værdi.

I 1514 ser vi, at Jens Kaas som Kirkerevisor var afløst af en Mester Peder Andersen, og takket være Pavebrevens Oplysninger kan vi gaa ud fra, at han var død allerede i 1513, idet saavel den adelige Claus Gjordsen[18], senere Kansler hos Frederik I, som en Curial Zutfeld Wardenberg, der ved forskellige Lejligheder virkede i Christiern II's Tjeneste[19], søgte at opnaa det ved Jens Kaas' Død ledigblevne Kantorat[20]; men i første Omgang synes den paa Stedet værende Kandidat Ribekanniken Mester Peder Andersen, der formentlig var indstillet hertil af Domkapitlet, at være kommet sine Medbejlere i Forkøbet[21], idet han ifølge »Notatet« udøvede den aktuelle Lokaljurisdiction fra 1514 til 1516.

[12] Acta V 3534.

[13] Repertorium 2 VI 10451.

[14] Acta V 4115.

[15] Scriptores Rerum Danicarum VIII p. 210.

[16] En af hans Forgængere var Kanniken Hennike Saxe(sen) fra 1483 (Acta IV 2871) og som endnu 1492 kaldes Provst i Jellingsyssel (Repertorium 2 IV 7069, 7118). Selvom denne først døde kort før 1507 (Acta V 4127, jfr. Kinch: Ribe By I p. 533), havde hans Ret til Provstiet længe været omstridt (Acta IV 2861, V 3358, 3459).

[17] At han i et kortfattet Brevudtog af 1512 nævnes umiddelbart efter Mester Mads Markvardsen (dvs. Ærkeedegnen), er dog et Indicium om, at han da var Kantor (Repertorium 2 VII 12382).

[18] Denne, der 1513 kaldes Provst i Jellingsyssel (Repertorium 2 VII 12455), opnaaede 1514 Domprovstiet og 1526 Ærke diakonatet (Dansk Biografisk Leksikon, udg. P. Engelstoft, VIII p. 123 f.).

[19] Lindbæk 1907 p. 201.

[20] Acta VI 4375, 88, 90, 4404, 4539.

[21] 1514 førte han Proces ved Curien imod Zutfeld Wardenberg (Acta VI 4420). Om hans senere Levnedsløb se Kh.S. 2 I p. 401 og p. 409 samt Kinch: Ribe By

Nu var dog den Tid forbi, hvor et nok saa selvstændigt Domkapitel kunde lade haant om Curiens og Kronens forenede Ønsker, og den endelige Ordning af Kantoratets Forhold synes løst ved et af de Kompromisser, der utvivlsomt var uhyre almindelige, omend de kun alt for sjældent med Sikkerhed lader sig fastslaa. Thi Mester Peder, der 1515 8/8 tituleres Kantor, da han som Kirkeværge ved Domkirken udstedte et Lejebrev[22], maatte vige Pladsen for sin Medkannik, den noksom bekendte Curial og Kongetjener Mester Poul Andersen, der allerede 1514 var kommet overens med Zutfeld Wardenberg, som overlod ham sine Krav paa Kantoratet[23], utvivlsomt imod en klækkelig Erkendtlighed, og følgelig henvendte Kongen sig i Foraaret 1515 til Ribekapitlet til Fordel for Zutfeld Wardenberg, for hvem Mester Poul skulde fungere[24].

Snart efter maa Kapitlet have opgivet at tvinge sin egen Kandidat igennem, og ifølge vort Notat var det fra 1517 til 1522 Mester Poul Andersen, der Aar efter Aar reviderede Kirke-regnskaberne. Hertil maa det dog anføres, at vi ikke har nogen Mulighed for at afgøre, hvorvidt Kantor altid virkede personligt, eller om han maaske betjente sig af Fuldmægtige, og i Betragtning af at han af Christiern II anvendtes til diplomatiske Sendelser, saaledes var han 1520 i Rom[25], kan man have sine Tvivl om, hvor ofte han opholdt sig ved sit Embede i Ribe.

Som typisk Curial undgik han ikke de Vanskeligheder, som saadanne gerne kom ud for, for Exempel paastodes det 1519 i Rom, at Mester Poul var blevet excommuniceret, hvorefter en Italiener omgaaende søgte Provision paa Kantoratet[26]. Af større Betydning blev dog Udviklingen hjemme i Danmark; thi som ivrig Kongetjener blev han inddraget i Begivenhederne omkring Christiern II's Fald. Medens hans Broder Ribekanniken Lambert Andersen fulgte med Kongen i Landflygtighed[27], var det vist Meningen, at Poul Andersen skulde rejse til Rom for dér at virke

I p. 448, hvor Kinch stiltiende frafalder sin tidligere Opfattelse, at han var Broder til den i flg. nævnte Mester Poul Andersen.

[22] RA, Ribe Stiftskiste Nr. 494.

[23] Acta VI 4452 f.

[24] Kh.S. 2 I p. 400 (RA, Ribe Stiftskiste Nr. 493).

[25] Acta VI 4816, Suhms nye Samlinger I p. 368.

[26] Acta VI 4678.

[27] Dansk Biografisk Leksikon I p. 377.

for Kongens Sag. Men dette fik Kongens Modstandere forpurret, idet Ribebispen Iver Munk simpelthen lod ham fængsle[28]. Og nok kom Mester Poul snart efter paa fri Fod; men Prisen var vist dyr; thi af vort Notat lærer vi, at Kantoratet nu skiftede Indehaver, og fra 1524 var det Bispens Brodersøn Mester Oluf Munk, der som ny Kantor reviderede Kirkeregnskaber.

Det er unægtelig et kraftigt Vidnesbyrd om de nationalkirkelige Tendenser, der fulgte med Frederik I's Tronbestigelse, at Ribebispen saa egenmægtigt kunde tildele sin Nevø et Prælatur, uden at Curien ses at være blevet ulejliget, og i den følgende Tid var Iver Munks Politik i høj Grad bestemt af Ønsket om at se Oluf Munk som sin Efterfølger. Her kommer ganske vist et Punkt, hvor vort Notat er mindre vel underrettet; thi selvom Iver Munks Forhandlinger med samtlige i Sagen interesserede Parter strakte sig over adskillige Aar, opnaaede han først 1533 Kapitlets højst modvillige Samtykke hertil[29], hvorpaa Aaret efter en diskret Henvendelse til den Curie, som man herhjemme i hvert Fald siden 1527 officielt havde afbrudt Forbindelsen med, sikrede Pavens Bifald til, at den aldrende Iver Munk under Henviisning til den danske Kirkes truede Stilling maatte faa Ribekantoren Oluf Munk til Koadjutor med Successionsret[30].

At Oluf Munk i 1528 for sidste Gang lod sine sønderjyske Kirkers Regnskaber revidere, kan derfor ikke som i Redegørelsen anført skyldes, at han allerede da skulde være blevet Electus; men trods alt giver »Notatet« ogsaa her den korrekte Forklaring, at *religionen wor thuespalt*. Thi netop nu indledte Hertug Christian (III) sin private Reformation i Nordslesvig, hvorom vi er særdeles godt underrettet gennem den Skildring, som Sognepræsten i Hygum Hr. Thomes Knudsen har givet os om Tidens bevægede Kirkeforhold[31], og et af Hertugens Træk imod de papistiske Prælater i Ribe var netop gennem fyrsteligt udnævnte Herredsprovster at overtage Visitationen af de sønderjyske Kirker, blandt andet ved Hr. Thomes, der blev Provst i Frøs Herred.

Formentlig har Oluf Munk dog fortsat revideret Kirkeregnskaberne i Almindsyssel, idet selve Kongeriget endnu ikke berørtes

[28] Acta VI 4930, jfr. desuden Dansk Biografisk Leksikon I p. 389 f.

[29] J. Kinch: Ribe Bys Historie I p. 480 f.

[30] Acta VI 5080 ff.

[31] Trykt i (Krag-Stephanus) Christian III's Historie (1776-79) Tillæg II p. 5 f. Jfr. Dansk Biografisk Leksikon XII p. 626 f.

af Reformationen, og vort Notats Tavshed herom skyldes formentlig alene, at man i 1570erne udelukkende interesserede sig for de sønderjyske Kirkeforhold, dvs. for Visitationen af Kirkerne i Frøs og Kalvslund Herreder. 1536 gennemførtes omsider Reformationen ogsaa i selve Danmark; men selvom Bispemagten afskaffedes, var der foreløbig ikke Tale om at gøre væsentligere Forandringer med Domkapitlerne.

For Kantoratets Vedkommende varede det dog adskillige Aar, inden det kom til en Klaring. Meget tyder paa, at Mester Poul Andersen nu hævdede blot at have afstaaet Kantoratet til Oluf Munk personligt, hvorfor det ved dennes Ophøjelse til udvalgt Ribebisp atter burde tilfalde ham, og allerede 1535 finder vi ham tituleret Kantor i Ribe, tilmed i en Strid med Oluf Munk[32]. Ingen var dog for Alvor interesseret i paa denne Post at se en saa ivrig Tilhænger af Christiern II, og Stiftslensmanden Hr. Johan Rantzau ønskede at belønne sin trofaste Tjener Oluf Pedersen med Embedet, medens den energiske Ribekannik Mester Jens Viborg[33] fiskede i rørte Vande for at sikre sig kongelig Udnævnelse[34].

Enden paa Sagen blev dog, at Jellingsyssels Provst Mester Mogens Kaas »stillede Mester Poul tilfreds«, dvs. udkøbte denne, hvorefter Oluf Pedersen opnaaede det derved ledigblevne Jellingsyssels Provsti, medens Jens Viborg fik den beskedne Tilfredsstillelse i den svagelige Mogens Kaas' Sted at udføre selve Embedsforretningerne, og følgelig finder vi, at det var denne, der 1539 og 1540 ifølge Notatet var i Funktion som Kantor, da Visitationen af Kirkerne i Sønderjylland atter genoptoges. Sagen gav dog fortsat Anledning til Gnidninger, idet vi vedblivende ser Mester Jens kalde sig Kantor[35], skønt han 1539 blot havde faaet en rent midlertidig Konstitution af Bisp og Lensmand, og først 1541 afstod han omsider fra alle Krav paa dette Embede, hvorefter han forligtes med Mester Mogens Kaas om Oppebørslen af Kantoratets

[32] Danske Magazin 3 IV p. 204, V p. 37. Jfr. ligeledes en Forfølgning af 1539 paa Grundlag af et 1537 af Ribe Byting udstedt Brev (Det kgl. Rettertings Domme II p. 583 f.).

[33] Om denne se Kh.S. 2 I p. 410ff. og Dansk Biografisk Lexikon (udg. Bricka) XVIII p. 522 f.

[34] Kh.S. 2 I p. 402 f. (RA, Stiftskisten Nr. 534).

[35] Saaledes i Retssager, der 1540 kom for Rettertinget (Det kgl. Rettertings Domme I p. 700, II p. 194 f.).

Indtægter fra Lokaljurisdictionen (Regnskabspenge og Gæsteri, Indfæstning, Tiende m.m.)[36].

I Henhold til vort Notat skulde det derefter, fra 1541 til 1543, have været Mogens Kaas selv, der visiterede Kantoratets Kirker; men hvorvidt dette skete ved Kantor personligt, eller om denne anvendte en Stedfortræder, siger Kilden intet om[37], og i Begyndelsen af 1543 naaede han til Enighed med Mester Jens Viborg om, at denne nu skulde være Kantors Procurator og modtage de til Administrationen nødvendige Registre og Jordebøger. Samtidig indgik de en Aftale om, at Mester Jens skulde være Kantors *coadjutor in vita et immediatus successor post mortem*[38], og da Mogens Kaas kort Tid efter døde, valgte Domkapitlet Jens Viborg til Kantor, hvorefter denne forpligtede sig til at holde Kapitlet skadesløst, specielt for de Krav, som man havde Grund til at vente, at den altid proceslystne Mester Poul Andersen endnu engang vilde fremkomme med[39].

Men atter skuffedes Mester Jens' Forhaabninger om dette Prælatur[40], idet kongelig Majestæt uden Hensyn til Kapitlets gamle Rettigheder udnævnte sin Kancellisekretær Herman Skeel til Kantor. At denne egenmægtige Optræden følte som et Brud paa gammel Koutume, kan udledes af det Brev, som denne straks sendte til sine nye Kolleger i Ribe, idet Herman Skeel – vist let nervøs overfor Domkapitlets Reaktion – saare høfligt skrev og tilbød, saafremt hans Valg var et Brud paa Domkapitlets Statuter, at ville fremskaffe Kongebrev paa, at dettes Valgret i Fremtiden vilde blive respekteret[41]. Hvor om alt nu er, ønskede Herman Skeel alligevel ikke at beholde Kantoratet, men overdrog det omgaaende til Rentemester Jørgen Pedersen, der som indfødt Ripenser[42] vel bedre kunde komme til Rette med Domkannikerne. Mærkeligt nok indtræder her en Lakune i vort Notat, idet Mogens Kaas' Visitation i 1543 afsluttes med et *etc.*, og først 1548 nævnes Jørgen Pedersens Revision.

[36] Jfr. Breve i Stiftskisten (RA) Nr. 535, 536, 537, 538, 542, 543 og 548.

[37] Der udstedtes dog 1541 Fæstebreve paa Fabricagods Mogens Kaas' Navn (Det kgl. Rettertings Domme I p. 700).

[38] Stiftskisten (RA) Nr. 558 og 557.

[39] Ib. Nr. 559 og 560.

[40] Aaret efter opnaaede han dog selvste Ærkekiakonatet (Kh.S. 2 I p. 392).

[41] Stiftskisten (RA) Nr. 561.

[42] Dansk Biografisk Leksikon XVIII p. 101 f., jfr. Kinch: Ribe By II p. 12f.

Endnu 1553 revideredes de sønderjyske Kirker i Jørgen Peder-sens Navn; men efter dennes Død 22/2 1554[43] udnævnte Kongen blot to Dage senere (24/2) Rigens Kansler Antonius Bryske til Kantor[44], og om ikke før blev i hvert Fald fra nu af dette Embede en ren Sinecure. De lokaladministrative Forretninger er utvivlsomt blevet udført ved Fuldmægtige, og idet Reformationen i høj Grad havde overflødiggjort Kantors Deltagelse i Ordning af Cathedralens Gudstjeneste m.v., har Antonius Bryske formentlig ikke følt sig forpligtet til at udrede de gamle Kantoratet paahvilende Ydelser til Succentoren, hvad der flere Gange gav Anledning til Gnidninger[45]. Efter Antonius Bryskes Død 11/7 1566 udnævnte Kongen nok en Kancellisekretær Christen Nielsen (Lange) hertil[46], og efter at denne havde besiddet Kantoratet en halv Snes Aar, tilspidsedes Forholdet til Hertug Hans i Haderslev, hvad der som ovennævnt gav Anledningen til, at det her aftrykte Notat ved-rørende Kantoratets lokaljurisdictionelle Rettigheder affattedes.

Hvor summariske Kancellinotatets Oplysninger end kan fore- komme, forøger dette Partsindlæg i Striden om den gejstlige Jurisdiction i Sønderjylland paa talrige Punkter vor Viden om dette i Domkapitlets Organisation saa betydningsfulde Prælatur, for Exempel ved at udfylde »Lakunen« 1508–13 samt især ved i væsentlig Grad at uddybe vort Kendskab til Kantoratets aktuelle Lokaladministration i Tiden omkring Reformationen. Samtidig konstaterer vi, at den pavelig Indblanding i dette Embedes Besæt- telse var forholdsvis beskeden; men skønt Kantoratet ikke hørte til de Prælaturer, hvortil Kongen havde Patronatsret, er det klart at se, hvor stor Betydning Kongehusets Støtte havde, især i Aarene op imod Reformationen, og man fristes til at formode, at for adskillige højere Kirkeembeders Vedkommende betød »Kirkeforbedringen« i Realiteten blot, at de kongelige Protegéer nu undgik et generende og bekosteligt Mellemspil i Rom, inden de pavelige Ansøgere blev fjernet. Kapitlets egen Indflydelse,

[43] Kh.S. 2 III p. 490.

[44] Kancelliets Brevbøger 1551–55 p. 297, jfr. Stiftskisten (RA) Nr. 592.

[45] Jfr. Stiftskisten (RA) Nr. 593 (1554), 605 (1561) og 607 (1562). Formentlig nedlagdes Succentoratet kort efter (Kinch: Ribe By II p. 508).

[46] Kancelliets Brevbøger 1566–70 p. 70. Om denne se Dansk Biografisk Leksicon (udg. Bricka) X p. 17.

der endnu viste sig 1508, var derimod allerede 1514 paa Retur og faldt snart helt væk, omend en kongelig Kandidat (Herman Skeel) saa sent som 1543 af Høflighedsgrunde opererede med Kapitlets mulige Valgret.

Om Kantors Opgaver i Domkapitlet, det være sig specielt som Prælat eller som almindelig Kannik, faar vi i denne Forbindelse intet at vide[1]; men til Gengæld bliver vi saa meget bedre underrettet om hans Virke som »Sysselprovst«. Ligesom Domprovsten lod sine hardsysselske Kirker visitere 1512–13, og Ærkedegnen fra 1514 Aar efter Aar lod Kirkeregnskaberne revidere i sit sønderjyske Distrikt, havde Kantor fra 1508 og frem til 1574 sørget for, at Kirkeregnskaberne i Frøs-Kalvslund Herreder og i Almindssyssel blev »hørte«, og netop Lakunen 1529 til 1538 er den Undtagelse, der bekræfter Reglen. Ad anden Vej ved vi, at Kantor naturligvis ligesom sine Prælatkolleger besad samtlige Herlighedsrettigheder over disse Sognekirkers Gods, og 1553 sagdes det, »at ærkedegne og cantores haver altid haft deres fri jurisdicts til samme kirker (dvs. i Sønderjylland) og at forfeste kirkernes gaarde, agre og enge, som med gammel jordbøger og register bevises kan«[2]. Specielt Akterne fra Striden mellem Jens Viborg og Mogens Kaas uddyber dette; saaledes gik Jens Viborgs Konstitution af 1539 ud paa, at han skulde »høre Kirkernes Regnskab udi samme Cantorii, at de ikke skulde forsømmes«[3]. I hans samtidige Revers lovede han at »omdrage og gøre Regnskab at Kirkerne, som der til ligger, og desligeste at indkræve Kirkens Gæld og anden Rettighed af Kirkens Tjener og Gods«[4], ligesom han ved Forliget med Mogens Kaas i 1541 fik Kvittering for Indfæstning af alle Kirketjenere samt af Præstegaarde (vel i Kantoratets to Annekssogne Smidstrup og Skast), for Tienden af de samme to Sogne, samt for Regnskabs- og Gæsteripenge af Almindssyssels Kirker[5]. Og ikke blot forudsætter en effektiv Administration nødvendigvis et egentligt Embedsarkiv; men saavel i vort Notat som i disse Breve omtales Gang paa Gang »Registre og Jordebøger«.

[1] Se herom i Almindelighed J. O. Arhning op. cit. (1937) p. 65 ff. samt p. 306 ff.

[2] Kh.S. 2 III p. 298.

[3] Stiftskisten (RA) Nr. 536.

[4] Ib. Nr. 538.

[5] Ib. Nr. 548.

Men først og fremmest giver denne Kilde os Anledning til nok en Gang at fremhæve, med hvilken Forsigtighed det eksisterende Kildemateriale bør benyttes, selv for Tiden efter Reformationen. Vel turde det være bekendt, at isolerede Diplomers Kildeværdi kan være saare tvivlsom, ikke mindst naar det – som Tilfældet er ved Embeds- og Institutionshistorie – gælder om at fastslaa en »Normaltilstand«, og i endnu højere Grad maa denne Tvivl omfatte de pavelige Provisionsbrevs Meddelelser. Men, som det fremgaar af ovenstaaende Skildring, er ikke engang Kombinationen af hjemlige Diplomer og Pavebreve altid i Stand til at skaffe fyldestgørende Klarhed, for Exempel end ikke komplette Embeds-liste.

Følgelig er det af allerstørste Vigtighed til sin Raadighed at have den her anførte tredje Kildegruppe, originale Forvaltnings-akter, eller som i nærværende Tilfælde i hvert Fald Efterretninger om saadanne, paa Grundlag af hvilke man i nogen Grad kan »rekonstruere« ikke blot Embedsarkivet, men ogsaa Embedsmyndigheden. Men selv disse overmaade vigtige Akter, der paa adskillige Omraader langt maa gives Fortrin for Diplommaterialet, har deres Mangler, herunder især, at vi vel kan konstatere, hvem der paa en given Tid vitterligt udøvede Embedets Funktioner, men ikke, om han gjorde det med rette, ej heller om han hævdede Myndigheden paa egne Vegne eller blot fungerede i en andens Sted. Det er saaledes sandsynligt, at Mester Peder Andersen optraadte som Domkapitlets Kandidat, da han 1514–16 udførte Revisionsarbejdet; men hvornaar hans Efterfølger Mester Poul Andersen virkede i Stedet for Zutfeld Wardenberg, og hvornaar det var lykkedes ham at udkøbe denne, giver en saadan Kilde os ingen Underretning om. Følgelig meddeler Notatet os rent ud om Mester Jens Viborg, at denne 1539–40 var Kantor (og virkede efter kongelig Befaling), skønt vi ad anden Vej ved, at han uden Held havde søgt dette Embede, og at hans Optræden her alene skyldtes en midlertidig Konstitution.

Kun hvor vi som her er i den usædvanligt gunstige Situation at have samtlige tre Kildegrupper til vor Disposition, et velbevaret Kapitelsarkiv, de pavelige Aktstykker samt Efterretning om Embedsarkivet, kan vi med nogenlunde fast Grund under Fødderne vove en Skildring af dette Prælatus Historie, og trods alt bliver der ikke faa uløste – og vel uløselige – Detailproblemer tilbage.

Paulus Helie og Thomas More om bibeloversættelse, brug og misbrug

Af Th. Lyby Christensen

Reformationskampen begyndte med en klart afgrænset og præcist formuleret protest mod et enkelt kirkeligt misbrug, men udviklede sig med eksplosiv hast til et almindeligt opgør over en bred front med den katolske kirke. Dette opgør måtte også komme til at omfatte en lang række andre spørgsmål, som allerede i nogen tid havde været debatteret. Idet disse nu blev stillet og besvaret ud fra et luthersk-reformatorsk grundsyn, og idet svarene blev båret frem af det voldsomt voksende, lutherske røre, kunde selve spørgsmålene undertiden komme til at stå i et ganske nyt perspektiv, der kunde virke nok så overraskende på de mænd, der tidligere havde arbejdet med dem. Men i langt de fleste tilfælde var det perspektiverne, ikke spørgsmålene, der var nye.

Blandt disse enkeltproblemer indtager spørgsmålet om lægfolkets adgang til læsning af bibelen på modersmålet en fremtrædende plads. Det kom i en vis forstand bag på kirken, idet det i kraft af en teknisk opfindelse allerede var ved at blive besvaret i praksis, inden det blev taget op til principiel afgørelse af kirken. Ved hjælp af bogtrykkerkunsten kunde man nemlig i en ganske anden grad end nogen sinde før imødekomme efterspørgslen efter bibler på folkesprogene. Hvor stor denne efterspørgsel var, får man et indtryk af ved at se på udbudet. En moderne, katolsk bibliograf regner med, at der fra 1466, da den første tyske bibel tryktes i Strasbourg, til 1522, da Luthers oversættelse af Ny Testamente udkom, kan påvises 63 helbibel-udgaver på europæiske folkesprog foruden et langt større antal udgaver af enkelte bibeldele[1]. Men når mulighederne for at tilfredsstille behovet således begyndte at nærme

[1] Hans Rost: Die Bibel im Mittelalter (Augsburg 1939), s. 363–78, jfr. s. 418. – De 63 udgaver fordeler sig med 18 tyske, 4 nederlandske, 23 franske, 12 italienske, 1 katalansk, 3 tjekkiske, 1 russisk samt 1 polsk, der dog kan være senere end 1522.

sig det ubegrænsede, måtte også de for kirken betænkelige sider af sagen antage ganske andre dimensioner end før. Hvis man affandt sig med en ukontrolleret trykning og spredning af oversættelser, vilde man i virkeligheden have udleveret bibelen til lægfolket på nåde eller unåde. Ikke alene måtte man forudse, at der vilde blive trykt oversættelser, der hverken sprogligt eller dogmatisk var forsvarlige; men med de oplag, den nye teknik kunde præstere, vilde man være ude af stand til at kontrollere, af hvem og til hvad bøgerne blev brugt, når de først havde forladt trykkeriet, og man måtte derfor også forudse, at uangribelige oversættelser vilde blive læst og fortolket uden kirkelig vejledning og på højst angribelig måde. Under sådanne forhold kunde bibelen blive til et skarpt våben i en mulig lægmandsoppositionens hånd. Det havde man set ganske alvorlige eksempler på før; men nu vilde disse perspektiver være uoverskuelige.

For tidens store reformbevægelse, bibelhumanismen, måtte spørgsmålet selvsagt være af stor interesse. Det lod sig blot ikke gøre på forhånd at regne ud, hvordan den vilde besvare det. Det var humanismens mål at genrejse og forædle den europæiske kultur ved at søge tilbage til dens antikke kilder og med dem som grundlag rense den for de »barbariske« vildskud, der i tidens løb havde bredt sig over den. Overført til kirkelig grund blev dette til bibelhumanisme, idet bibelen er kristendommens grunddokument, og bibelstudium blev således en simpel mulighedsbetingelse for bevægelsen. Men hermed er endnu intet sagt om lægfolkets adgang til bibellæsning. Bibelhumanisterne var selv klerikere eller akademisk uddannede folk. For dem personligt måtte det være underordnet, om bibelen blev oversat, idet de alle kunde læse den latinske tekst, mens et stadigt stigende antal også kunde læse grundteksterne. Det var måske naturligt, om mange vilde tolke bevægelsens principper således, at bibelen burde gøres tilgængelig for så mange som muligt og derfor oversættes; men det var ikke en nødvendig konsekvens af disse principper. Bibelhumanismen sigtede jo ikke mod nogen kirkelig revolution, men håbede på, at dens ideer vilde sejre ved, at hierarkiet efterhånden overtog dem. Kunde man opnå, at kirkens ledelse gennemførte den tilstræbte renselse af kirke- og fromhedslivet med bibelen som grundlag, behøvede spørgsmålet om oversættelse ikke at være noget kardinalpunkt.

Bibelhumanismen blev imidlertid fra første færd betragtet med stor mistænksomhed fra indflydelsesrige, konservative kredses side.

Indtil den lutherske bevægelse opstod, spillede den rollen som det urovækkende, for halv- eller helkætteri mistænkte element i kirken. Det var derfor ikke alene en af bevægelsens dygtigste, men også en af dens dristigste bedrifter, at Erasmus af Rotterdam i 1516 udgav »Novum Instrumentum Omne . . .«, den kritiske udgave af Ny Testamente på græsk[2]. Det risikable lå i, at udgaven kunde opfattes som et forsøg på at rokke ved Vulgataetekstens anerkendte stilling, den Vulgata, som gennem den firfoldige eksegese var blevet knyttet så nært til den skolastiske dogmatik, at endog små ændringer i dens ordlyd kunde få vidtrækkende konsekvenser på det dogmatiske område. Dertil kom, at konservative kirkemænd betragtede selve studiet af græsk som mistænkeligt. De klassiske, græske forfattere var jo hedninger og derfor i bedste fald interesseløse[3]. De græske bibeltekster havde man heller ingen brug for, når man i Vulgata havde den tekst, traditionen havde udpeget som den korrekte. At antage, at den skismatiske græske kirke skulde have bevaret teksterne i bedre form end den rettroende katolske, vilde være urimeligt. Snarere måtte man regne med, at de græske tekster var bevidst forfalskede, så at de kunde dække den græske kirkes kætteri ind[4]. Ifølge Erasmus mente nogle endog, at det blotte kendskab til græsk nødvendigvis måtte være forbundet med kætteri[5]. At udgive Ny Testamentes græske tekst og aftrykke en latinsk, fra Vulgata afvigende oversættelse ved siden af kunde derfor, bortset fra, hvad sprængstof der måtte findes i noterne, meget vel opfattes som en revolutionær handling. Det var vel for at forebygge denne opfattelse, at Erasmus dedicerede værket til Leo X selv, hvis velvillige indstilling over for hans arbejde var kendt,

[2] Udkommet hos Joh. Froben, Basel, i marts 1516. Herefter betegnet som NT 1. – Da udgaven ikke har været tilgængelig for mig, er henvisninger til den anført efter W. Schwarz: Principles and Problems of Biblical Translation (Cambridge 1955).

[3] Jfr. diskussionen i »Antibarbarorum liber primus«, Desiderii Erasmi Roterodami Opera Omnia (Leiden 1703–6), bind X, sp. 1691 ff., specielt 1710 D-E. – Denne udgave betegnes herefter »Opera« med henvisning til bind og spalte, evt. fol.

[4] Se f. eks. Louvain-professoren Martin van Dorps advarsler til Erasmus før udgivelsen og den deraf følgende meningsudveksling, Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami, udg. af P. S. Allen m. fl. (Oxford 1906–58), bind II nr. 304,86-140 – 337,713-874 – 347,169-237 samt Erasmus' referat af Edward Lee bind III nr. 843,342-3. – Denne udgave betegnes herefter »EE« med henvisning til bind, brevnnummer samt evt. linje.

[5] Opera X, 1699 E, jfr. EE V, 1334,834-6.

ligesom han forsynede det med en »Apologia«, hvori han betonedede, at det ikke var beregnet til at erstatte Vulgata, kun til at lede til bedre forståelse af den[6]. Det viste sig da også, at om end værket straks modtoges med begejstring og anerkendelse fra mange sider, skulde det med tiden skaffe Erasmus fortrædeligheder nok[7].

Skønt værket således i sig selv var lidt af et vovestykke, drager Erasmus, da han i fortalen »Paraclesis« behandler spørgsmålet om oversættelse, klart og utvetydigt den radikale konsekvens af sit syn. For ham er skriften Kristi rene og enkle filosofi, der overgår alle andre dels derved, at den har absolut gyldighed, fordi den er himmelsk, dels derved, at den i lige grad er tilgængelig for lærde og ulærde. Konsekvensen må blive, at alle får adgang til læsning af den: »Thi voldsomt uenig er jeg med dem, der ikke vil have, at de guddommelige skrifter, oversatte til folkets sprog, læses af lægfolk . . . Jeg vilde ønske, at alle kvinder læste evangeliet og de paulinske breve. Og gid disse var oversat til alle sprog, så at de kunde læses og kendes ikke blot af skotter og irer, men endog af tyrker og saracener . . . Gid det stammede herfra, hvad bonden kvad ved sin plov og væveren nynnede ved sin skyttel, at det var med den slags fortællinger, den vejfarende lettede rejsens kedsomhed«[8]. Hvis Kristi lærdom således blev dagligt brød, vilde efter Erasmus' mening al strid forsvinde og fred og endrægtighed komme til at herske.

Men var det ikke netop bønder, vævere, kvinder og deres lige, der på grund af bibellæsning havde sluttet op om de middelalderlige kætterbevægelser, valdeserne, lollarderne osv.? Der havde bibellæsningen netop ikke fremmet endrægtighed, men protest og oprør mod kirkeautoriteten. Og få år efter, at Erasmus havde skrevet

[6] Apologia, NT 1, fol. bbb 7r, jfr. Opera VI, fol. ++2v. – Dedikationen fremkaldte et meget nådigt svar, som Erasmus aftrykte i de følgende udgaver, se Opera VI, fol. +1v.

[7] Se f. eks. A. Bludau: Die beiden ersten Erasmus-Ausgaben des Neuen Testaments und ihre Gegner (Biblische Studien, hrsgg. von O. Bardenhewer, bind VII, Freiburg Br. 1902).

[8] Vehementer enim ab istis dissentio, qui nolint ab idiotis legi divinas Literas, in vulgi linguam transfusas . . . Optarim ut omnes mulierculæ legant Euangelium, legant Paulinas Epistolas. Atque utinam hæc in omnes linguas essent transfusa, ut non solum a Scotis & Hibernis, sed a Turcis quoque & Saracenis legi cognosci possint . . . Utinam hinc ad stivam aliquid decantet agricola, hinc nonnihil ad radios suos moduletur textor, hujusmodi fabulis itineris tædium levet viator. (NT 1, fol. aaa 4v, jfr. Opera VI, fol. +3v).

ovenstående, var den lutherske bevægelse en realitet. At den måtte gå ind for lægfolkets uindskrænkede adgang til bibellæsning, var klart. Det fulgte ikke alene af den centrale stilling, bibelen indtog i Luthers personlige udvikling og i den lutherske teologi. Men som Luther selv udviklede^[9], var et gejstligt monopol på udlægning af bibelen et af de bedste værn om det bestående og dermed en af de stærkeste hindringer for den lutherske frelsesforståelses og den lutherske reformations udbredelse. Det naturlige modstykke hertil måtte, både ud fra en teologisk og en mere taktisk synsvinkel, blive læren om det almindelige præstedømme, anvendt på bibelfortolkningen. De lutherske bibeloversættelser blev således ikke alene et naturligt led i reformen af kirkelivet; de blev tillige et af de bedste våben i selve kampen for reformens gennemførelse. At dette måtte mangedoble de kirkelige betænkeligheder ved lægfolkets frie bibellæsning, er indlysende.

For mere konservative ånder måtte spørgsmålet derfor ikke være, hvordan man fik bibelen udbredt så vidt som muligt, men snarere, om man ikke helt skulde udelukke lægfolk fra læsningen af den. Af lokale myndigheder var det forsøgt før. Synoden i Toulouse 1229 havde forbudt, at lægfolk ejede bibelen, bortset fra ganske enkelte skrifter eller skriftstedsamlinger til andagtsbrug; og end ikke disse måtte ejes i oversættelse. På mødet i Tarragona 1234 nedlagde Jakob I af Aragonien og det lokale episkopat forbud mod, at nogen, gejstlig eller læg, ejede bibelen i oversættelse, og påbød endvidere, at eksisterende oversættelser afleveredes til opbrænding. Oxfordersynoden 1408, ledet af ærkebiskop Thomas Arundel, forbød, at nogen herefter egenmægtigt oversatte nogen bibeltekst til engelsk eller andre sprog, ligesom den forbød, at oversættelser, stammende fra Wyclifs tid eller senere, læstes helt eller delvist, offentligt eller privat, medmindre de var godkendt af den pågældende biskop eller i særlige tilfælde af provinssynoden. Forbudet var tydeligt nok rettet mod wyclifitterne, men begrundedes med vanskelighederne ved at oversætte præcist fra et sprog til et andet. Endelig kan nævnes ærkebiskop Berthold af Mainz' dekret af 1485, der forbød tryk, salg eller fremstilling af enhver tysk oversættelse af en hvilken som helst bog fra et hvilket som helst sprog uden forudgående godkendelse af universiteterne i Mainz eller Erfurt. Det fremgår klart af sammenhængen, at det i første række er bibelen, der tænkes

[9] »An den christlichen Adel -«, Weimar-udgavens bind 6 (1888), s. 411-2.

på, og forbudet motiveres med, at det tyske sprog ikke er mægtigt at gengive de hellige teksters nøjagtige mening, hvorfor faren for misbrug øges ved oversættelser[10]. I alle disse tilfælde var det frygt for eller kamp mod kætteri, der havde drevet de kirkelige myndigheder til at regulere bibellæsningen. Et almindeligt forbud var aldrig kommet[11]; men man havde heller aldrig stået over for så omfattende en oppositionsbewægelse med så ypperlige tekniske hjælpemidler som den med bogtrykkerkunsten bevæbnede lutherdom. — Og da nu bibelhumanismen virkelig havde vundet indpas blandt folk, hvis kirkelighed var betydelig mere markant end Erasmus', kunde det for disse blive et alvorligt spørgsmål, om man også på dette punkt skulde følge mesteren. Vi skal her drage nogle sammenligninger mellem de overvejelser, to mænd gjorde sig, der hver for sig følte sig både som kirkens tro sønner og som disciple af Erasmus, nemlig danskeren Paulus Helie og englænderen Thomas More.

At Paulus Helie var bibelhumanist, reformkatolik og Erasmus-discipel, kunde der ikke være tvivl om. Det tidligste værk af ham, vi har vidnesbyrd om, var et angreb på forfald i kirken. Det næste er en Erasmus-oversættelse. Selv var han fra 1519 lector in sacra pagina ved Københavns universitet, og i brevet til Petrus Ivvari (1524) beklager han sig bittert over sine angribere, fordi de udråber den som kætter, der i skolerne fortolker Kristus, Paulus eller Peter, dvs. evangelierne eller apostelbrevene[12]. Gang på gang henviser han til skriften, ofte suppleret med fornuften (naturligt, redeligt

[10] De refererede bestemmelser findes i J. D. Mansi: *Sacrorum Conciliorum Nova, et Amplissima Collectio*, bind XXIII (Venezia 1779), sp. 197 (kap. XIV), sst. sp. 329 (kap. II), sst. bind XXVI (1784), sp. 1038 (kap. VII) samt i C. Mirbt: *Quellen zur Geschichte des Papsttums* (5. Auflage, Tübingen 1934), s. 245-6.

[11] Først i 1559 udsteder Paul IV (Caraffa) et generelt forbud mod at trykke, læse eller eje bibelen på folkesprogene uden inkquisitionens tilladelse, se herom Fr. Heinrich Reusch: *Der Index der verbotenen Bücher I* (Bonn 1883), s. 266.

[12] Skrifter af Paulus Helie, udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab (1932-48), bind I, s. 182,26-8. De andre to skrifter er »De Simoniaca pravitate« (1517) og »En cristen førstis lære« (1522). Det sidste findes i samme bind, s. 3-159. Om det første se bind VII, s. 3. — Henvisninger til P. H.'s skrifter anføres herefter med bind, side samt evt. linje i denne udgave. Da der i den følgende fremstilling hovedsageligt bygges på »Svar til Hans Mickelsen« (1527), »Svar til Kong Gøstaf« (1528) og »Mod Malmøbogen« (1530), forkortes disse i noterne til henholdsvis SHM, SKG og MMB. De øvrige skrifter vil blive betegnet med udgavens forkortede titler.

eller kristeligt skel), som autoriteten. Til den har han så stor tillid, som om han »hørde Christum selff tale mett leffuendis røst«[13], og når hans modstandere i reformationskampen spiller skriften ud imod ham, kan hans forsikringer om, i hvor høj grad han selv føler sig bundet til den, næsten antage karakter af det barokke[14]. I skriftet »Mod Malmøbogen« erklærer han endog, at han vil »for alle thenom wiige, som kwnne mett scrifftt oc christelige skiell andett betyge end ieg nw tror, oc then hellige kircke haffuer lærtt for meg«[15], hvilket jo, hvis det skal tages for sit pålydende, må indebære, at skriften er hans højeste autoritet, og at endog kirkelæren må indtage en underordnet stilling i forhold til den.

Helt så enkel er sagen dog ikke. En nærmere undersøgelse[16] vil vise, at hans skriftsyn, specielt hans syn på forholdet mellem skrift og kirke, er så kompliceret, at det næppe er muligt at bringe det på en absolut entydig formel. Lettere bliver det ikke af, at næsten alle hans bevarede teologiske skrifter er mere eller mindre polemiske indlæg i dagens debat, ikke systematiske lærefremstillinger. Men så meget er i hvert fald klart, at der hverken er tale om et luthersk sola scriptura-princip eller en wyclifitisk biblicisme. Skriftens autoritet begrundes med, at den er inspireret af Helligånden, som har åbenbaret al sandhed[17]. Det er derfor ikke bogen som sådan, de »soorthe oc døde bogstaffue«, der er den egentlige autoritet, men Guds ord, formidlet af Helligånden; og det åbenbares også andre steder end i bibelen. Hvad Gud har åbenbaret for hundrede eller to hundrede år siden, hvad han åbenbarer i dag eller vil åbenbare i fremtiden, er lige så vist Guds ord som det, der blev åbenbaret for tusind år siden, for apostlene eller profeterne[18]. Ganske vist hævder han, at han bruger bibelen som prøvesten for senere åbenbaringers ægthed, hvorved den synes at bevare en særstilling. Men han stiller dog kun det krav til de senere åbenbaringer,

[13] SKG, II, 325.

[14] Forordet til »Martin Luther: Bedebog«, I, 189,18-21. SHM, II, 102,12-5. SKG, II, 325,28-326,2. MMB, III, 124,29-31.

[15] MMB, III, 60,26-9.

[16] Af hensyn til sammenligningen med Thomas Mores tanker oprides i det følgende hovedtrækkene af P. H.'s kirke- og skriftsyn, uanset at grundigere reddegørelser foreligger. Især henvises der til J. Oskar Andersen: Paulus Helie I (1936), s. 50-72.

[17] SHM, II, 53,21-4 - 57,18-21.

[18] SKG, II, 139,10-7, jfr. 136-7.

at de ikke må stride mod den[19]. Der synes intet at være i vejen for, at de kan gå ud over, hvad den siger — i modsat fald vilde de jo også være overflødige —, og deres stilling i forhold til bibelen bliver derfor alligevel ret selvstændig.

Hertil kommer hans tanker om skriftens rette forståelse, der betyder en yderligere, væsentlig modifikation af dens særstilling. Han erkender, at den undertiden er »diwb oc wklar«, at den kan være tvetydig, og at der kan være spørgsmål, den slet ikke udtaler sig om[20]. Fortolkning kan da blive nødvendig. Og vel ved han, at ret skriftfortolkning kræver visse rent menneskelige forudsætninger[21]; men der vil dog blive steder tilbage, hvor den er så dyb og uklar, at den simpelt hen ikke kan forstås ud fra de blotte ord[22]. Hvad er da rimeligere end at henvende sig på de steder, hvor den samme Helligånd, som inspirerede skriften, i øvrigt har givet sig udtryk, og således bede Helligånden fortolke sine egne ord[23]? — Helligånden opfattes altså som ophav både til de selvstændige åbenbaringer og til den rette fortolkning af de uklare steder i skriften. Herved øges den betydning, der må tillægges de instanser, der betragtes som talerør for Helligånden, idet skriften altså i visse tilfælde kun kommer til orde gennem dem. Og samtidig mindskes værdien af skriftens funktion som kontrolinstans, idet Helligåndens talerør legitimeres som sådanne på grundlag af, at de ikke strider imod den skrift, som de på visse steder selv fortolker.

Det er i virkeligheden yderst tvivlsomt, om der i Paulus Helies tænkning overhovedet findes et skarpt skel mellem begreberne åbenbaring uden for skriften og fortolkning af dens uklare steder. I »Svar til Kong Gøstaff« opregner han helligdagens flytning fra lørdag til søndag, Sønnens væsensenhed med Faderen, Helligåndens udgang fra Faderen og Sønnen, påskens fejring på en søndag samt anerkendelsen af kætterdåbens gyldighed som eksempler på kirkelig lære og praksis, der ikke kan begrundes ud fra skriften. Således fortsætter han, findes der mange ting vedtaget fra første begyndelse, »ther icke ere saa aff scriffthens bare text, att then mene mand kan

[19] SKG, II, 138,10-8 – 139,17-22 – 296,7-8 – 313,7-11.

[20] SHM, II, 62–3. SKG, II, 138,18-27. »Biskoppernes Gensvar« (1533), IV, 124,27-31.

[21] Om dette se J. Oskar Andersen, *anf. skr.* s. 57–9.

[22] SHM, II, 55,23-6 – 102,10-2.

[23] SHM, II, 54,4-16 – 55,26-30. MMB, III, 113,18-24. »Om Canon i Messen« (1531), IV, 99–100 (Frit efter Fridericus Nausea Blancicampianus, se VII, 112).

thenom ther wddrage, men findis dog saa wdi scriffthens sande oc diwbe mening, ther Gudt haffuer saa tith obenbaridt som behoff giøris ...«[24]. At skriften er dyb, betyder således ikke blot, at den er uklar, men tillige, at der ligger en skjult mening i den, som kun kan oplyses ved en særlig åbenbaring. Det samme indtryk får man, når man ser, at han i »Biskoppernes Gensvar« gengiver forlæggets »*quaecunque per Ecclesiam catholicam nobis credenda proponuntur*« med »hwess then menige christhen kircke er aff skriffthen hemelige obenbaritt«[25]. Det er klart nok, at denne gengivelse går ud over originalen for at fastholde skriften som grundlag for alt, hvad kirken lærer. Men dette lader sig netop kun gøre ved at lade forståelsen af skriften være resultat af åbenbaring[26]. — Men når skellet mellem fortolkning af skriftens dybe steder og åbenbaring i den grad fortøner sig i det uvisse, og når åbenbaringerne i øvrigt indtager en så selvstændig stilling i forhold til skriften, så bliver også forholdet mellem skriften og de øvrige Helligåndens talerør i den grad en vekselvirkning, at skriften i praksis er suppleret med en hel række andre læreautoriteter. Det kan endog diskuteres, hvilken af parterne, det står stærkest i denne vekselvirkning. Det er derfor nødvendigt at undersøge, hvilke disse andre autoriteter er, og hvordan de erkendes som Helligåndens redskaber. Først herved kan det blive klart, i hvilken forstand bibelen virkelig er hans højeste autoritet.

Han gør selv adskillige steder rede for det første af spørgsmålene, dog med nogen variation i valg af eksempler og med så liden præcision i afgrænsningen, at en inddeling i grupper ikke kan blive særlig skarp. Det vil dog næppe kunne kaldes en fortegning, om man regner med tre hovedgrupper, nemlig 1. Den kirkelige tradition, 2. Koncilieafgørelser og 3. Karismatiske enkeltpersoners liv og lære[27].

[24] SKG, II, 228–30.

[25] IV, 157,3-4, jfr. »*Confutatio Lutheranismi Danici anno 1530 conscripta a Nicolao Stagefyr seu Herborneo*«, udg. af Ludwig Schmitt (Quaracchi 1902), s. 108.

[26] Jfr. SHM, II, 54–5, hvor han udtrykkeligt nævner kirkefædrenes (herunder Cyprians!) anerkendelse af Roms primat, deres faste og deres ihukommelse af afdødes sjæle som eksempel på fortolkning af »dybe stycker wdi scriffthen« – uden at noget tyder på, at han har tænkt på bestemte bibelsteder.

[27] Tilløb til en sådan inddeling findes f. eks. i svaret til Petrus Ivari, I 180,8-11, hvor han udfordrende spørger, om hans lære afviger så meget som en fingersbred »*a scripturis et patribus, a conciliis aut canonibus*« (foruden skriften altså gruppe 1 og 2). Endvidere i SHM, II, 102, hvor der som skriftfortolkere op-

Den kirkelige tradition kan her defineres som en sum af lære-punkter og anvisninger, der er overgivet kirken af Kristus og apostlene ved siden af skriften, overleveret af aposteldisciplene og de oldkirkelige fædre og efter senere nedskrivning bevaret af kirken gennem tiderne[28]. Behandlingen af dette punkt viser en ejendommelig kombination af en ægte humanistisk søgen efter kilderne med en mere kirkeligt-dogmatisk holdning. Han har overmåde respekt for oldkirken og dens kirkefædre alene af den grund, at de i tid stod Kristus og apostlene så meget nærmere, end vi gør. De er vore primærkilder til, hvad disse måtte have lært ud over det, der står i skriften; og han søger da også med rent historiske og eksegetiske overvejelser at godtgøre, at deres lærdomme naturligst forstås som stammende fra apostlene[29]. Men skønt sådanne sandsynlighedsbeviser er stærkt fremtrædende i polemikken, turde det afgørende dog være den rent dogmatiske antagelse, at Helligånden er bærer af og således garant for den oldkirkelige læreoverlevering [30]. Dette kan for ham at se slet ikke drages i tvivl, hvilket blandt andet ses af en ofte forekommende anvendelse af modsigelsens grundsætning: Skulde reformatorerne have ret i deres påstand om kirkens vildfarelse i lære og praksis, måtte Gud jo have ladet sin kirke skøtte sig selv i fjorten-femten hundrede år[31]. Det absurde i denne tanke er for ham egentlig nok til at vise den kirkelige traditions principielle legitimitet. Men når det således på

regnes »then christen kirckes seeder, hellige mendz bøger oc leffnet« og senere »then hellige kirckis gantscke Raad« (gruppe 1, 3 og 2). Ydermere i SKG, II, 125,11-2, hvor der som autoriteter efter skriften nævnes »then hellige kirckis dom ... martyrum blodt, oc helligemendtz lerdome« (gruppe 2 og 3), samt II, 313-4, hvor et skriftbevis søges opstillet, efter at følgende autoriteter, der burde have været tvingende, først er anført: »Birgitte obenbarilse ... then menighe cristhen kirckis seedwaane ... alle the hellige mentz lerdomme, som nw tilfornet ere beffendes« (gruppe 3, 1 og 3. – De omtalte hellige mænd betegner en glidning fra 1 over i 3, jfr. s. 283, note 32). Endelig kan nævnes MMB, III, 60,18-21, hvor der på linje med skriften nævnes »then gamble christhen kircke« og »the christelige raad oc forfædre som haffue brugett scrifft oc skiell« (gruppe 1 og 2).

[28] Almindeligt fremsættes teorien i SKG, II, 314,5-12 og i MMB, III, 104,25-105,9 samt 134,18-21.

[29] »Undervisning om Luthers Handel« I, 272-4. SKG, II, 227, 305. MMB, III, 104.

[30] MMB, III, 60: »then gamble christhen kircke (som war raad oc regeerett aff Gud)«. Jfr. SKG, II, 56,28-32. »Om Canon i Messene«, IV, 71,31-73,14 (Frit efter Blancicampianus, se IV, 327).

[31] SHM, II, 52, 102. MMB, III, 135,29-136,7 (jfr. 141,1-2) m. fl. st.

forhånd er givet, at den har Helligåndens autoritet bag sig, er det også ganske følgeret, at han dels omtaler den som fortolkning af skriften, dels som selvstændig åbenbaring[32]. Og det er ligeledes ganske naturligt, at de ovenfor citerede ord om eventuelt at lade kirkelæren stævne for skriftens domstol umiddelbart følges af en erklæring om det utilbørlige, ukristelige og uredelige i at fremføre ny og usædvanlige lærdomme »then gamble christen kircke wberaad oc wattspord, nar ieg er wiiss giortt att hwn war bode raad oc regeerett aff then helliand, altiid befwnden wdi stoer wskyldighed . . .« og desuden altså første generation efter apostlene. Men da denne regel utvivlsomt også skal gælde for forståelsen af skriften, så kan der jo overhovedet ikke opstå nogen konflikt mellem denne og den kirkelige tradition – eller med andre ord: Skriften er autoritet, for så vidt som den fortolkes i overensstemmelse med den kirkelige tradition – ellers ikke[33].

Man må da spørge, om Helligånden ikke fortsat vejleder kirken, om denne ikke stadig sidder inde med en gudgivet, absolut læreautoritet, og hvor denne i givet fald kommer til udtryk. Tanken er så meget mere nærliggende, som han jo netop ikke betragter åbenbaringen som afsluttet. Men spørgsmålet turde være et af de vanskeligste i hele hans teologi, og det har derfor også været et af de mest omstridte. På den ene side står C. T. Engelstoft, der ikke mener, at han tillægger kirken nogen egentlig læremyndighed. For Engelstoft er fremhævelsen af skriften som »Troens Regel« det faste punkt, idet han dog er klar over, at traditionen samt »senere Aabenbarelser gennem Profheter eller Sendebud« er selvstændige kundskabskilder ved siden af denne. Han erkender, at konciliet er højeste autoritet i spørgsmål om skriftfortolkning eller om kirkens styrelse; men skønt han ser, at Helligåndens bistand til koncilierne nævnes, vil han dog ikke tillægge dette nogen virkelig betydning, men

[32] Jfr. tankeeksperimentet i SKG: Selv om skærsilden ikke kunde bevises af skriften, »oss burde en tha att troo, att the gode helghen som haffue lært saadan lerdøm wdi then hellige kircke, haffde noghet merkeligt fundament paa ath staa, oc fordi om thennom haffue then mening att the haffue inthe lærtt eller screffuet for wdhen wnderwiisning aff then hellige scriftt, eller oc Gudtz besynderlige obenbarilse . . .« (II, 304). De derefter opregnede eksempler på sådanne gode helgener er Clemens, Dionysios og Tertullian, der nævnes som aposteldisciple, samt Augustin, Athanasios, Chrysostomos, Hieronymus, Ambrosius, Gregor, Bernard og Birgitta (II, 307–13). Jfr. »Om Canon i Messen«, IV, 99–100.

[33] Jfr. »Biskoppernes Gensvar«, IV, 116,15-20 og »En kristelig Forligelse« (1534), V, 320,19-25.

mener, at koncilieafgørelserne først og fremmest betragtes som udslag af koncilfædrenes rent menneskelige visdom. Konciliet har således ingen egentlig, inspireret læremyndighed, endsige da mulighed for at formidle åbenbaringer. Dets virksomhed er slet og ret fortolkende. Endnu mindre mener han, at der tillægges det enkelte kirkelige embede nogen læremyndighed, heller ikke paveembedet, idet paven blot betragtes som den første af biskopperne[34]. – På den anden side står Ludwig Schmitt, der regner skriften, traditionen samt »Privatoffenbarungen« med til Paulus Helies »Glaubensquellen«, men som dog mener, at der tillægges både paven og konciliet ufejlbar læreautoritet, hvorfor de vel må regnes med. Troen på »Privatoffenbarungen« som alment gyldige trosregler opfattes som en undskyldelig fejltagelse, og der konkluderes, at Paulus Helie principielt står på samme dogmatiske, bibelske og historiske grundlag som Eck, Emser og »dr. Stagefyr« uden nogen form for tillæmpning til »den renere bibellære«. Han er kort sagt »ganz katholisch« [35]. – Spørgsmålet er altså, i hvor høj grad Paulus Helies bibelhumanistiske holdning anfægter hans afhængighed af kirkeinstitutionen. Engelstofts opfattelse, hvorefter kun skriften, traditionen og de senere, individuelle åbenbaringer hører med til læregrundlaget, vil i virkeligheden betyde, at han dogmatisk står helt frit over for den. Hans anerkendelse af samtidens kirkelære er i ethvert givet øjeblik afhængig af hans personlige skøn over, om den er tro mod grundlaget. Hvis derimod Schmitt har ret i, at der findes kirkelige instanser, hvis afgørelser på forhånd opfattes som inspirerede af Helligånden, så må jo også disse til enhver tid regnes med til læregrundlaget. I så fald kan der være god grund til at betegne ham som »katholisch«.

Det er nødvendigt at skelne skarpt mellem Paulus Helies udtalelser om kirkens kollektive organ, konciliet, og om det enkelte kirkelige embede, hvilket under hensyn til diskussionens forløb især vil sige paveembedet. Med hensyn til det sidste har Schmitt uret. De citater, han anfører for at påvise læren om pavens ufejlbarhed, er ikke tvingende. Nogle af dem drejer sig om kirken, ikke om paven. Andre drejer sig om hans myndighed som kirkens sty-

[34] C. T. Engelstoft: Paulus Eliæ (Nyt historisk Tidsskrift II, 1848), s. 416–21, og De confutatione latina (Københavns universitets program 1847), s. 15–7.

[35] Ludwig Schmitt: Der Karmeliter Paulus Heliä (Freiburg Br. 1893), s. 121–30.

rer, ikke om hans eventuelle dogmatiske autoritet. Det afgørende citat – fra »Biskoppernes Gensvar« – har Paulus Helie ikke forfattet, kun oversat. Og betragter man denne oversættelse i sin helhed, synes dens afvigelser fra originalen, der dog vel må være vigtigere end overensstemmelserne, netop at vise, at oversætteren har befundet sig ilde ved den strenge papalisme og søgt at modificere den[36]. Snarere kunde man være i tvivl et par steder i »Svar til Kong Gøstaff«; men her bør man nok følge J. Oskar Andersens fortolkning, hvorefter der normalt ikke tillægges de enkelte bisper eller paver andet end en styrende myndighed. Når der i visse tilfælde også tillægges dem læremyndighed, sker det ikke for embedets skyld, men fordi de pågældende tillige besidder de særlige kendetegn, der nærmere skal omtales under den næste gruppe[37]. Hvad angår bispernes og pavernes styrende myndighed, regner Paulus Helie aldeles ikke med nogen ufejlbarhed under deres udøvelse af den. Det fremgår af, at han taler om misbrug af embedet og endog holder muligheden for lydighedsnægtelse åben[38]. Over for det kirkelige embede er hans personlige skøn ud fra det bibelske og patristiske grundlag altså virkelig en effektiv begrænsning.

Vanskeligere er spørgsmålet om de kirkelige lederes fælles optræden som kirkens repræsentation, specielt på det økumeniske koncilium[39]. Her gør det tvetydige hos Paulus Helie sig så stærkt

[36] Se herom Engelstoft: *De confutatione latina* s. 33–5.

[37] J. Oskar Andersen, *anf. skr.* s. 66–9.

[38] SHM, II, 103–4, især randnote s. 104. SKG, II, 225, 2-11. »Om den Lutherske Handel« (1532), V, 14, 12-22.

[39] Når der i det følgende tales om koncilieafgørelser, skal udtrykket ikke tages i streng, kanonisk forstand. P. H. synes ikke at skelne skarpt mellem det økumeniske koncilium og lokale synoder. I MMB (III, 105) taler han således om »the første fijre christendoms raad«, og sammenhængen viser, at det drejer sig om de første økumeniske, således at det ældste er konciliet i Nikæa 325. Men i samme skrift (III, 158) taler han om synoden i Ankyra 314, som synes at blive ligestillet med konciliet i Nikæa. Og i SKG (II, 229) taler han om stadfæstelsen af kætterdåbens gyldighed på »thett menige cristhendoms raad, som war holdhet wdi Carthagine stad«. Formodentlig er der sket en forveksling med synoden i Arles 314, hvor kætterdåbens gyldighed virkelig blev stadfæstet, mens den netop blev underkendt på synoderne i Karthago 255–6. Men uanset om man ser på bynavnet eller på sagen, føres man altså tilbage til et menige kristendoms råd, som er ældre end det første. Sprogbrugen er upræcis, og udtrykket koncilieafgørelser er da valgt som en praktisk betegnelse for kirkelige lederes kollektive optræden som kirkens repræsentation, specielt på det økumeniske koncilium. – Det følger i øvrigt af denne uklarhed, at det til tider kan være et spørgsmål, hvor grænsen mellem gruppe 1 og 2 går.

gældende, at det endog slår igennem i J. Oskar Andersens referat af ham. Adskillige steder betoner dette nemlig hans overbevisning om Helligåndens inspiration af koncilierne, der i praksis må lige- stille deres afgørelser med skriften; men et enkelt sted hævdes det, at koncilierne kun betragtes som inspirerede, »naar de bøjer sig for Skrift og Apostellære og giver denne Fasthed ved Forklaring eller ved Bud, som virkelig fremmer Guds Bud i Skriften«[40]. Efter dette skulde altså det individuelle skøn alligevel være stillet over konciliet. – Men denne fortolkning er næppe rigtig. Det står dog fast, at Paulus Helie tror, at Helligånden vil være med kirken til evig tid, således som Jesus selv har lovet det[41]. Det står lige- ledes fast, at han betragter kirken, dvs. romerkirken, som hersker- inde over vor tro, hvilket også efter J. Oskar Andersens mening må indebære en læremyndighed[42]. Men hvis denne ikke kommer til udtryk gennem noget enkelt, kirkeligt embede, så må det dog være betænkeligt at indføre det individuelle skøns forbehold over for konciliet, med mindre man kan finde det udtrykkeligt nævnt i forbindelse med det. Jeg har ikke kunnet finde et sådant sted, og J. Oskar Andersen anfører ingen eksempler på det [43]. Derimod findes der adskillige steder, hvor der tales ganske uforbeholdent om den guddommelige bistand, der gives til konciliet[44]. To steder an- føres der et regulært skriftbevis for dets inspiration[45]. Og som J. Oskar Andersen selv indrømmer, findes der også steder, hvor konciliaafgørelser udtrykkeligt ligestilles med skriften[46]. Når her-

[40] Anf. skr. s. 61, jfr. s. 81. – Uden forbehold nævnes konciliernes autoritet s. 53, 55 (her er der dog kun tale om oldkirkens), 59, 60 samt 68–9.

[41] SHM, II, 56,28-32. »Biskoppernes Gensvar«, IV, 115,17-21.

[42] »Chronicon Skibyense«, VI, 86,2-8. I, 180,26-32. SHM, II, 12. Jfr. J. Oskar Andersen, anf. skr. s. 65.

[43] Ganske vist henviser han på næste side til tre steder i svaret til Gustav Vasa (II, 207, 210, 235), hvor der unægtelig opereres med en individuel skelnen mellem de kirkelige anvisninger, der er givet Gud til lov, og som skal overholdes som hans egne, og dem, der er givet for at fremme menneskers formål. Men denne skelnen er det principielle svar på det sjette og syvende spørgsmål, der dels drejer sig om aflad, dels om kirkelige anvisninger for tjeneste for Gud i videste forstand. Det er altså ikke specielt konciliets anvisninger, der skelnes imellem.

[44] SHM, II, 23,15-20 – 55,26-30. SKG, II, 227,32–228,10 – 238,32–239,13 – 261,20-32. MMB, III, 95,17-25.

[45] SKG, II, 210: »kirckins raad oc forstandere« og MMB, III, 126: »saa mange christelige raad som værett haffue wdi then hellige kirkce fra første begyndilse«. – Skriftbeviset er Mt. XVIII, 20.

[46] SKG, II, 227,26-9 – 261,27-30. – Når P. H. et enkelt sted, hvor han i øvrigt

til kommer, at Helligåndens inspiration på flere af de anførte steder netop sættes i forbindelse med konciliets fortolkning af skriftens dybe steder, og at der undertiden også antydes en dobbelt funktion, således at det også skulde kunne føje nyt lærestof til [47], så ser jeg ikke rettere, end at man må regne konciliet med i den række af fortolknings- og åbenbaringsformidlere, som Paulus Helie i praksis ligestillede med skriften. – På en vis måde kan han endog siges at stille det over den, idet han, godt katolsk, gør opmærksom på, at det jo er kirkens forstandere og prælater, der med Guds råd har fastslået, hvad der skal regnes for hellig skrift og hvad ikke [48]. I denne forbindelse citerer han med fuld tilslutning Augustins berømte ord, at han ikke vilde tro evangeliet, hvis han ikke først havde troet »kirkens samburde raadt oc samtycke« [49], og straks efter gør han i øvrigt opmærksom på, at det også er kirkens forstandere, der har stadfæstet aposteltraditionen. Men hermed er jo hele skriftens autoritet afledt af kirkens. Sammenligner vi med de tidligere nævnte skriftbeviser, står vi altså over for en veritabel cirkelslutning: Skriften legitimerer konciliets autoritet, men det er konciliet, der har legitimeret skriftens. – Det turde herefter være klart, at de af Helligånden inspirerede koncilier og den af Helligånden inspirerede skrift for ham er så nært sammenknyttede, at en konflikt mellem dem så vel som en konflikt mellem skriften og traditionen principielt er umulig. Tilbudet om at lade kirkelæren stævne

udtrykker sig meget kraftigt om konciliets autoritet, specielt nævner de fire første (MMB, III, 105), må det ses i sin sammenhæng. Dels bevæger han sig her i grænseområdet mellem gruppe 1 og 2, dels henviser han til »kirkelow oc keijsere low«, der netop nævner disse fire; men at der ikke er tale om en begrænsning af autoriteten til disse fire, ses af steder som de s. 286, note 44 nævnte, der alle taler om konciliet i almindelighed.

[47] Således især SKG, II, 228,7-10. MMB, III, 126,4-8.

[48] SKG, II, 226. – J. Oskar Andersen hævder i fortolkningen af dette sted, at det for P. H. afgørende har været, at »Oldkirkens Ledere endnu sad inde med en historisk Viden for de nytestamentlige Skrifers Vedkommende, som en senere Kirketid ikke kan have« (anf. skr. s. 61). Men det nævner P. H. netop på dette sted ikke et ord om. Han anfører kun den begrundelse, at kirken »haffde dess magt hooss sijne forstandere, at hwn schulde met Gudtz raadt dømme paa alle scriffter . . .« Det må dog vel opfattes som en dogmatisk og ikke som en historisk begrundelse.

[49] Således gengiver P. H. Augustin. I originalen: Ego vero Evangelio non crederem, nisi me catholicæ Ecclesiæ commoveret auctoritas (J.-P. Migne: Patrologia Latina XLII (Paris 1841), sp. 176).

for skriftens domstol er, også når det gælder koncilieafgørelser, rent retorisk.

Det vil allerede være fremgået, at jeg finder Engelstofts bestemmelse af konciliets funktion som rent fortolkende for snæver. Jeg tror ikke, at Paulus Helie drog så skarpt et skel mellem fortolkning og åbenbaring. Ligeledes mener jeg, at Engelstoft i urimelig grad undervurderer hans afhængighed af konciliet, når han skriver: »Kirkens dogmatiske Auctoritet opløses . . . i enkeltstaaende Mænds Læremening, og den kan kun føie Sædvanens og Aarhundreders Hævd til de hellige Mænds Yttringer.« Engelstoft henviser til et sted i »Svar til Kong Gøstaff«, der skal »antype alle hans Støtter for en Lære«[50]. Men som påvist[51] nævner dette sted netop ikke alle støtterne. Og når man ser på Paulus Helies bemærkninger til den tidligere refererede række af koncilieafgørelser, som dels er af dogmatisk, dels af praktisk art, kan man dårligt være i tvivl om, at han tillægger konciliet en selvstændig, dogmatisk autoritet. Han erklærer nemlig udtrykkeligt, at disse punkter ikke kan bevises af skriften, at man derfor før konciliets stadfæstelse af dem nok kunde drage dem i tvivl »for wden syndt«, men at man derefter ikke kan bestride dem »wdhen seg till fordømmilse«[52]. – Jeg ser heller ikke, hvorledes Engelstofts opfattelse skal kunne forliges med, at Paulus Helie i »En kristelig Forligelse« hævder, at konciliet har korrigeret vildfarelser hos kirkefædre som Cyprian, Hieronymus og Augustin[53].

Når J. Oskar Andersen så kraftigt fremhæver Paulus Helies »pietistiske« kristendomsforståelse og dens betydning for hele hans teologi[54], rører han uden tvivl ved et meget væsentligt punkt. Det er utvivlsomt også berettiget, at han på dette grundlag skelner mellem forskellige kirketider, der i ulige grad har levet op til den apostolske tids ideal og derfor i ulige grad kan tjene til forbilleder for Paulus Helie. Men når han – i polemik mod Schmitt – går så vidt som til at lade den pietistiske kristendomsforståelse begrænse kirkens autoritet, således at samtidens kirke, herunder et eventuelt koncilium, kun anerkendes under visse omstændigheder, så tror

[50] Engelstoft s. 420. – Stedet er II, 313.

[51] Se s. 281–2, note 27.

[52] SKG, II, 228–9.

[53] V, 321.

[54] Se f. eks. anf. skr. s. 60: »Kristendom er for ham i første Række Liv og Livsførelse som Frugt af Trosforholdet til Kristus«, jfr. sst. s. 71–2.

jeg, han drager en konsekvens, der ikke findes hos Paulus Helie selv. Teksterne gør oprør mod denne fortolkning, og herved opstår uoverensstemmelsen i Andersens referat.

Vanskeligheden ligger i, om man kan forene den pietistiske holdning med et så realistisk kirkebegreb, som læren om konciliets ubetingede autoritet forudsætter. I sig selv passer den jo nok så godt til et spiritualistisk kirkebegreb. Og dette er netop, hvad Andersen søger at tillægge Paulus Helie. Det sker, når han hævder, at kirken, dvs. den empiriske kirke, for ham kun er Kristi kirke under visse omstændigheder. Det sker, når han skelner mellem »den aktuelle Kirke« og »den Kirke, som giver Skriftlæren »Bestand« og lever i Overensstemmelse med den og Apostellæren«. Og det sker, når han henviser til det sted, hvor kirken beskrives som »eett aandeligt riige . . . alle christen mennischirs samfwnd« og opfatter dette som definition på »Kirken i egentlig Forstand«. Herved bliver kirken til en rent åndelig størrelse, en congregatio sanctorum, som er uerkendelig, fordi den enkelte hører til den i kraft af et personligt, direkte trosforhold [55].

Ikke desto mindre viser Andersens referat klart, at Paulus Helie også opererer med et realistisk kirkebegreb. Andersen erkender nemlig, at han »identificerer »den hellige Kirke« med *Romerkirken*«, at han tillægger den læremyndighed, at han betragter dens embede som en legitim videreførelse af det af Kristus indstiftede apostolat, samt at Guds nåde kun formidles i kirken, hvorfor brud med denne betyder frelsesfortabelse [56]. Herved bliver kirken på god katolsk vis til en guddommeligt indstiftet, objektiv frelsesanstalt, hvis dom den enkelte selvfølgelig må underordne sig.

Der behøver ikke at være nogen fejl i denne opstilling. Det er ikke umuligt på en gang at hævde begge disse kirkebegreber. Det berømteste eksempel herpå er vel Augustin. Men når det spiritualistiske kirkebegreb gøres til baggrund for et pietistisk forbehold over for den empiriske kirkes autoritet, så bliver det i så eksklusiv forstand identificeret med kirken, at det kommer til at udelukke det realistiske kirkebegreb. Dette ses, når man fører Andersens tankegang ud i dens konsekvens. Efter hans opfattelse er den empiriske kirkes autoritet betinget af, at den vedkender sig det apostolske ideal så vel i liv som i lære. Afgørelsen af dette spørgsmål, dvs. anerkendelsen

[55] Sst. s. 60–3, jfr. s. 81.

[56] Sst. s. 65–6, 69, 82–3.

eller forkastelsen af den empiriske kirke, er resultatet af et individuelt skøn ud fra det bibelske og patristiske grundlag. Men når denne sætten sig til doms over den empiriske kirke *begrundes* med, at kirken i egentlig forstand er en rent åndelig størrelse, så bliver jo den empiriske kirke, den guddommeligt indstiftede, objektive frelsesanstalt, alligevel kun kirke i uegentlig forstand. Sat på spidsen kan det udtrykkes således: Hvis Paulus Helies bibelhumanistisk-pietistiske censur over den empiriske kirke virkelig giver som resultat, at den har svigtet sit grundlag – hvilket Andersen anser for en mulighed –, så kan man kun fastholde det realistiske kirkebegreb – hvilket Andersen anser for en nødvendighed – ved at lade Paulus Helie stå i et valg mellem at blive i frelsesanstalten, hvor nådemidlerne forvaltes, og således anerkende en falsk og kættersk kristendomsforkyndelse – eller at bryde med kirken for at praktisere ægte kristendom, hvorved han forspilder mulighederne for frelse.

Jeg skal ikke bestride, at sådanne uløselige konflikter kan forekomme hos ham. Det er rigtigt, at hans pietistiske kristendomsforståelse er udtryk for en individualistisk tendens i hans tænkning, som i sin konsekvens kunde komme i konflikt med det realistiske kirkebegreb. Utvivlsomt findes der i hans tænkning en latent spænding mellem disse to tendenser. Jeg tror blot ikke, den kommer til udtryk i forholdet mellem hans to kirkebegreber. Var det tilfældet, kunde han næppe have optrådt som en så lidenskabelig forsvarer af den empiriske kirke. – Andersen vil udligne spændingen og dermed forklare hans standpunkt ved at indføre den ejendommelige skelnen mellem den aktuelle kirke og den kirke, der giver skriftlæren bestand. Men det var jo dog netop den aktuelle kirke, han skulde forsvare som den eneste sande. Standpunktet forbliver egentlig uforståeligt – fordi Andersen i virkeligheden – imod teksterne – har ladet det realistiske kirkebegreb falde.

Der findes imidlertid en mulighed for at fastholde det samtidig med, at den pietistiske kritik af kirkens fejl får frit løb. Man kunde nemlig gøre gældende, at kirken på en gang kan være et åndeligt rige, stiftet af Kristus og styret af den Helligånd, og en samling af syndige mennesker [57]. For så vidt som den er det første, er den en

[57] Jeg mener ikke, at P. H.'s beskrivelse af kirken som et åndeligt rige udelukker denne fortolkning. Udtrykket behøver næppe på hans tid og i hans mund at betyde, at den er et *rent* åndeligt rige, som ikke samtidig kan fremtræde i en meget

manifestation af gudsriget på jorden og derfor selvfølgelig ufejlbar. For så vidt som den er det andet, kan det slet ikke undgås, at dens medlemmer, endog dens embedsmænd, fejler både i liv og lære, endog i dens navn og under udøvelse af en myndighed, der er givet af Gud. I stedet for at skelne mellem den aktuelle kirke og den egentlige kunde man da skelne mellem kirken som kollektiv og kirken som en sum af enkeltindivider. Der savnes ikke tilknytningspunkter for denne skelnen, idet Paulus Helie selv flere steder advarer mod at sætte det individuelle skøn op mod helhedens[58]. I virkeligheden er jo hans stadige henvisninger til alle århundrederne og alle de lande, der endnu ikke er faldet fra, ikke andet end en betoning af kollektivets ret over for individet. Men dette giver mulighed for at hævde, at kirken sidder inde med en ufejlbar læreautoritet samtidig med, at man angriber dens fejl. Paulus Helie er ubetinget lydige mod den aktuelle kirke, vel at mærke, når han er sikker på, at det virkelig er kirken, der taler. Og hvor kan man være mere sikker på det end der, hvor kirken optræder som en enhed? Hvis gudsriget på jorden nogen sinde skal kunne blive manifest, må det være der. Når kirken ifølge forjættelserne er under Helligåndens stadige, aktive ledelse, så må Helligånden nødvendigvis være til stede på koncilierne. Derfor er deres afgørelser under alle omstændigheder autoritative, uanset deres enkelte medlemmers syndighed. Men at kirkens eller Helligåndens røst lyder gennem den enkelte, tilfældige biskops eller paves udtalelser, er aldeles ikke sikkert. På baggrund af hans næsten luthersk pessimistiske syn på menneskets muligheder over for synden må man snarere sige tvært imod. Her, over for den enkelte, må den pietistiske prøvelse og selvprøvelse da sætte ind med fuld skarphed. Her har alle hans straffe- og bodsprædikener deres rette adresse. Men gælder det konciliet, bør man følge de steder hos Andersen, der taler ubetinget om dets autoritet: »Her staar Kirken atter samlet, og her tror han, at Helligaanden vil vejlede . . . naar Kirken trues af Strid og Splitelse, er Konciliet højeste Autoritet; der er Helligaanden til Stede – om Paven har den, er ikke givet«[59].

håndgribelig, jordisk skikkelse. Schmitt nærer da heller ingen betænkeligheder ved at anføre det selv samme citat til støtte for sin opfattelse – og mener altså, at det gælder romerkirken.

[58] F. eks. SKG, II, 125,26-32 – 228,4-8 – 260,25-31. MMB, III, 93,24-30.

[59] Det er formodentlig Andersens overbetoning af det spiritualistiske kirkebegreb, der et enkelt sted får ham til at citere fejlagtigt: »Kirken er paa faldende

Der er altså god grund til at betegne Paulus Helie som katolsk, om end ikke som papalisk. På den anden side lader det sig ikke nægte, at hans tredje gruppe af fortolknings- og åbenbaringsformidlere, de karismatiske enkeltpersoners liv og lære, stiller hans katolicisme i et lidt ejendommeligt lys. Det var ikke uden grund, at Schmitt fandt det fornødent at anføre undskyldende bemærkninger om den. – Som vi allerede så under behandlingen af den kirkelige tradition [60], danner de oldkirkelige fædre, der rent historisk stod apostlene nærmest, for ham indledningen til en række af »helgener«, der – ganske vist med store spring – strækker sig ned gennem hele kirkehistorien. Disse af Helligånden særligt udvalgte personer formidler ligesom konciliet den fortsatte udfoldelse af åbenbaringen. Det skal forstås ganske bogstaveligt, når han siger, at som Gud under den gamle pagt har forkyndt sin vilje gennem profeter, således har han også gjort det under den ny gennem profeter, martyrer, hellige bisper og fædre [61]. Idet disse taler under Helligåndens inspiration, kan deres udsagn dels opfattes som selvstændige åbenbaringer, dels som fortolkning af skriftens dybe steder [62]; men i begge tilfælde har de samme almene gyldighed som den: » the

Fod« (anf. skr. s. 63). I teksten står: »werden ganger paa faldinde fode«, og denne sætning er udtryk for en almindelig betragtning af verdensløbet som et stadig fortsat fald (MMB, III, 175). – Når Andersen fortsætter: »og han peger truende paa, at Gud kan udvælge sig et nyt Folk (II,202)«, er referatet korrekt, men sammenhængen tyder på, at Andersen tager ordet »folk« i overført betydning og lader det gælde kirken. Således er han da også blevet forstået i den nyeste fremstilling af emnet (Niels Knud Andersen og P. G. Lindhardt: Den Danske Kirkes Historie III, s. 255), hvor der refereres: »Gud kan vælge et nyt folk og forkaste kirken«. Men dette er en fejltolkning. På de to foregående sider henviser P. H. til Grækenland, Rusland, Bøhmen »oc andre mange landt«, som er gledet ud af kristenheden og kommet under tyranni, fordi gejstligheden blev foragtet. Langt mere af Europa vilde have lidt samme skæbne, erklærer han, hvis ikke gejstligheden havde været holdt i ære. Og så følger advarslens: Han frygter, at som Gud har forladt andre, tidligere kristne lande for deres synders skyld, således vil han også forlade os og udkåre sig et andet folk, der vil være mere taknemligt mod ham, end vi har været. Det er således aldeles klart, at »folk« skal tages i ligefrem betydning. Der er tale om at flytte kirken fra det danske folk til et andet, ikke om at stifte en ny kirke.

[60] Se s. 283, note 32.

[61] SKG, II, 209, jfr. 137.

[62] Som skriftfortolkere nævnes inspirerede enkeltpersoner SHM, II, 14,18-27 – 16,7-11 – 54,4-16 – 102,6-10. SKG, II, 209,26-9. Som formidlere af selvstændige åbenbaringer nævnes sådanne SKG, II, 137, 296, 304. MMB, III, 129. Men ifølge sagens natur er grænsen også her flydende.

hellige mendtz gierninger, bud, oc befaling [er] oss scrifftt nock«[63]. – Det springende punkt er nu udvælgelsesprincippet, kriteriet for, at de profetiske skikkelser virkelig er under Helligåndens inspiration. Dette søger han nemlig ikke i kirkens anerkendelse af dem, men i det vidnesbyrd om hellighed og fromhed, han selv kan aflæse i deres liv. Efter hans mening må nemlig dette, at en person er under Helligåndens indflydelse, nødvendigvis give sig udtryk hos ham[64]. Af sådanne udtryk har jærtægn eller martyrier en ganske særlig beviskraft[65]; men til andre tider nøjes han med en simpel henvisning til et fromt levned: »Then som gør thet hand lær fraa seg om thet er got, hannwm tro wij være een sand lære far«[66]. Når han vil gardere sig mod falske profetier, kan han opstille visse betingelser for, at de skal kunne anerkendes. Han kræver således, at jærtægnene skal sigte på at bevise, at Gud er Gud, ikke blot på at forundre menneskene. Han forlanger, at profeternes udsagn skal være forligelige med skriften, med redeligt skel og vor kristne tro, samt at angreb på synd skal ske uden personsanseelse. Han kan tilføje, at profeterne ikke må søge egen fordel, ligesom han naturligvis kræver overensstemmelse mellem liv og lære[67]. Men det kendetegn, der skulde være det sikreste, kirkens anerkendelse, spiller stadig ikke nogen afgørende rolle. – Naturligvis regnede han ikke med, at nogen af de profeter, han anførte, stod i modstrid med kirkens lære. Det fremgår alene af, at han kræver forligelighed med vor kristne tro. Alligevel indtager han en ret selvstændig stilling til det almindeligt anerkendte. Han kan f. eks. hævde, at kættere har indført falske beretninger om undere og jærtægn i kirkens bøger[68]; og han kan fra sin egen tid eller den nærmest foregående nævne profeter, der aldeles ikke var anerkendte, eller som der stod betydelig strid om. Han vidste, at Birgitta af Vadstenas åbenbaringer var

[63] MMB, III, 125.

[64] Utvivlsomt er det et præcist udtryk for hans egen mening, hvad han i 1532 oversatte efter Erasmus: »The som regieris aff then helligaandt haftue teghn med seg icke allene udi tale oc gierninger men ocsaa udi øghen oc ansicht, disligest udi fachter oc lader« (»Om den Lutherske Handel«, V, 23, jfr. Opera X, sp. 1594 A).

[65] SHM, II, 14 – 102–3. SKG, II, 210,11-9 – 224–5. MMB, III, 128,12-25 – 192,8-14.

[66] SHM, II, 54,27-8, jfr. 54,15-6. MMB, III, 129,1-5 – 190–1. Jfr. de negative bestemmelser SKG, II, 132 og 203 (»Jeg er icke prophet, inthe wedt ieg heller aff Gudtz lønlige domme fordi ieg er een syndig mandt«).

[67] SKG, II, 291, 293, 296. SHM, II, 54.

[68] SKG, II, 289.

blevet alvorligt anfægtet; men selv bruger han de kraftigste udtryk om deres troværdighed [69]. Og med begejstring kan han omtale Erasmus som Helligåndens talerør, skønt denne endnu var udsat for hårde angreb fra kirkeligt-konservativ side [70]. Når han føler, at han står over for ægte, kristen fromhed – og herved må man forstå den form for fromhed, han havde erkendt som aposteltidens –, så behøver han ikke at afvente kirkens dom for at erkende, at den pågældende er under Helligåndens førelse.

Men hermed bevæger han sig ud på gyngende grund. Fromhed var dengang så lidt som nu et entydigt begreb. Vil man nærmere bestemme det som aposteltidens fromhed, føres man lige ind i en af høj- og senmiddelalderens heftigste stridigheder, der netop drejede sig om, hvori denne egentlig bestod. Som et resultat af denne strid havde man fået officielt fastslået, hvad der ikke var apostolsk livsførelse. Hvad den var, stod mere hen i det uvisse. – Når Paulus Helie med dette mangetydige begreb som grundlag udpeger de profetiske skikkelser blandt folk, som ikke var eller ikke kunde være anerkendt af kirken, så er det i sidste instans en rent personlig fromhedsforståelse, der gør udslaget. Vil man end afvise den negative funktion, J. Oskar Andersen tillagde det pietistiske skøn, nemlig at begrænse konciliets autoritet, så må det dog indrømmes, at her, i sin positive funktion, er det en levende realitet af største betydning. Hans tredje gruppe af læreautoriteter hviler på det.

Men hermed har han på betænkelig vis bragt sig på linje med en af høj- og senmiddelalderens mest problematiske, åndelige strømninger, som man – trods dens mangfoldighed i udtryksformer – under et kunde betegne som den religiøse individualisme. Karakteristisk for denne er tendensen til at gøre forholdet mellem Gud og den

[69] SKG, II, 175: »Thet er wmoelig at Gudt kan liwge«. II, 296: »The gode engle som føre Gudtz bwdscaff, kwnne icke liwge«. – Teoretisk indrømmer han muligheden af, at hun kan fejle; men hans egen redegørelse herfor viser med al ønskelig tydelighed, at han ikke har regnet med denne mulighed for i yderste nødsfald. – P. H. kendte Gersons angreb på åbenbaringerne, som han affærdiger med, at Gerson jo ikke havde set de opfyldelser af hendes profetier, som eftertiden havde (SKG, II, 300–1). Derimod lader det sig næppe afgøre, om han har vidst, at Baseler-konciliet havde fordømt den påstand, at de havde samme krav på tiltro som evangelierne. Man har næppe fra Vadstena udfoldet store anstrengelser for at gøre dette kendt i Norden (Se Carl Silfverstolpe: Om kyrkans angrepp mot Revelaciones Sanctæ Birgittæ (Kungl. vitterhets historie och antiqvitets akademis handlinger, Ny följd 12:4, 1895), s. 48–50, jfr. s. 32–4).

[70] I, 6.

enkelte til det centrale i kristendommen og den enkeltes religiøse følelse til højeste instans i spørgsmålet om, hvad ret kristendom er. To ting skal her fremhæves ved denne strømning: dels, at den kunde give sig udslag i flere forskellige, specielle bevægelser, dels, at dens forhold til kirken præges af en mærkelig dobbelthed. – Fra slutningen af 11. århundrede – med rødder helt tilbage til lothringerreformens dage – optræder den i pietistisk skikkelse i tanken om *imitatio pauperis vitæ Christi*, ofte forbundet med fri vandreprædiken, som idealet for den kristnes liv. Hurtigt gik denne pietisme i forbindelse med en anden, udpræget individualreligiøs bevægelse, nemlig mystikken, og den religiøse individualisme kunde nu i begge disse skikkelser gå i kirkeinstitutionens tjeneste og virke som en af dens stærkeste støtter, således som det især skete i munkeordnerne. Men tendensen til at gøre det individuelle gudsforhold til det afgørende kunde endnu lettere føre til en svækkelse af interessen for kirken som institution eller endog til opposition imod den, f. eks. mod dens opgåen i storpolitik. Hertil kom, at både mystikken og den fri vandreprædiken vanskeligt lod sig kontrollere af de kirkelige myndigheder. Den religiøse individualisme måtte ifølge selve sit væsen pådrage sig en principiel mistanke fra hierarkiets side. I virkeligheden er det middelalderlige kætterbegreb og middelalderkirkens principielle stilling til kætteriet først og fremmest et resultat af brydningen mellem kirken og den religiøse individualisme. Heraf kommer dobbeltheden i bevægelsens skæbne. I 12. århundrede kunde fattigdomsidealet således inspirere både en Bernard af Clairvaux og en Arnold af Brescia. Da det samme ideal i slutningen af 12. og begyndelsen af 13. århundrede gav sig udtryk i valdesernes vandreprædiken, her forbundet med *biblicisme*, erklærede kirken det krig, hvorved valdeserne blev tvunget ud i sektvæsen og kirkefjendskab. Men da det samme ideal toges op af den til det yderste kirketro Frans af Assisi, accepterede kirken det og gjorde tiggerordnerne til sit modtræk mod den kætterske opposition, hvorved den religiøse individualisme fik afløb inden for kirkens mure, og truslen forvandlede sig til et aktiv. Selv i denne stilling kunde imidlertid bevægelsens farlige tendenser udvikles. Det ses netop af den omtalte, store strid, der begyndte inden for franciskanerordenen, og som drejede sig om, hvor radikalt fattigdomsidealet skulde opfattes, hvor absolut den apostolske fattigdom var. Forholdet kompliceredes ved, at den radikale retning, spiritualerne, lod sig påvirke af endnu en udpræget individualistisk strømning,

nemlig apokalyptikken, der gennem Joachim af Fiore og hans disciple havde fået sit afgørende gennembrud i den vesterlandske kristenhed. Da paven i 1323 tog definitivt parti imod spiritualerne og erklærede læren om Kristi og apostlenes absolutte ejendomsløshed for kætteri, dreves de i stort tal ud af kirken og blev som i sin tid valdeserne til kirkefjendtlige sekter. Et eksempel er fraticellerne, der endte med at betragte kirken som det store Babel. Men samtidig kunde en moderat pietisme leve videre inden for de kirketro dele af ordnerne, især hos de såkaldte observanter. – Vi ser altså den religiøse individualisme glide af sted gennem højmiddelalderen, placeret hen over kirkens grænse med udløbere helt ind i dens centrum, men dog stadig med betydende dele uden for den eller i kamp mod den. I denne placering fortsatte den gennem senmiddelalderens rige opbud af individualreligiøse strømninger, indtil den brød afgørende igennem på reformationstiden, hvor både bibelhumanismen og reformationsbevægelserne i vid udstrækning kan forstås som udtryk for religiøs individualisme. I samme, tvetydige stilling finder vi de nævnte, specielle strømninger, den af fattigdomsidealet påvirkede pietisme, biblicismen, mystikken og apokalyptikken. Og af alle disse fire strømninger viser Paulus Helie sig at være påvirket.

Hans interesse for bibelen trænger ikke til nærmere påvisning. Ligeledes er det nærliggende at forstå hans virksomhed som pietistisk kirkerevser som udslag af observantisk påvirkning[71]; og hentydninger til mystikere eller apokalyptikere dukker op adskillige steder i hans skrifter. Et enkelt, særlig interessant sted skal fremdrages, nemlig den ejendommelige profetkatalog, vi finder i »Svar til Hans Mickelsen«. Han erkender her, at Luthers klager over kirkelige misbrug i vid udstrækning er berettigede. Men det undskylder ikke Luthers voldsomme fremfærd. Der har før været sendebud fra Gud, der har klaget over de samme misbrug, dog i bedre mening end Luther. Af sådanne Guds sendebud nævner han følgende: »Sanctus Bernhardus . . . sancta Birgitta, Elizabeth, Hildegardis, Mektildis, Cyrillus, Methodius, Telesphorus, Katharina Senensis, Robertus«[72]. De syv af disse navne identificeres af kommentaren[73] med middelalderlige skikkelser, og holder vi os foreløbig til disse

[71] Den danske karmeliterprovins menes at have anerkendt observansen, dog i moderat form, se J. Oskar Andersen, *anf. skr.s.* 39.

[72] II, 22.

[73] VII, 38.

identifikationer, der må betragtes som sikre eller overvejende sandsynlige, føres vi lige ind i den individualistiske tradition, her repræsenteret ved pietisme, mystik og apokalyptik. Ydermere demonstrerer listen klart det tvetydige i bevægelsens forhold til kirken, idet den spænder fra Bernard, der øvede den største indflydelse på kirkens øverste ledelse, til skikkelser, hvis profetiske nådegave kun delvist eller slet ikke var anerkendt af kirken, eller som endog havde været udsat for hårde angreb. Striden om Birgittas åbenbaringer er omtalt. Også Elisabeth af Schönaus åbenbaringer blev anset for tvivlsomme og aldrig officielt anerkendt. Det lykkedes heller aldrig at få Robert af Arbrissel kanoniseret, og skønt Hildegard af Bingen efterhånden blev anerkendt som helgen, skete det dog på irregulær måde og først efter flere fejlslagne forsøg[74].

Måske er den fra et kirkeligt synspunkt tvivlsomme tendens i listen stærkere, end Paulus Helie selv var klar over. På baggrund af det nære åndelige slægtskab, der er mellem de syv navne, og på baggrund af, at de alle stammer fra tiden ca. 1050–1380, virker det ikke overbevisende, at kommentaren identificerer de tre resterende med oldkirkelige skikkelser, nemlig henholdsvis kirkefaderen Kyril af Alexandria, origenisternes fjende Methodios af Olympos og den romerske biskop Telesforus[75]. Det er ikke let at se noget specielt fællesskab mellem Kyril af Alexandria og de middelalderlige mystikere, især ikke, hvis det skal bestå i kritik af kirkens, hvilket vel her vil sige gejstlighedens, synder. Det vilde være langt rimeligere at antage, at Paulus Helie tænker på det apokalyptiske skrift »Oraculum angelicum Cyrilli«, som han udtrykkeligt henviser til et andet sted[76]. Alene kommentarens oplysninger om dette etablerer en naturlig sammenhæng mellem det og de øvrige navne. Det er præget af joachimitisk apokalyptik, det angriber forfald i kirken, og det forsvarende spiritualerne over for deres forfølgere, idet det håber på reformer ved den tyske kejsers hjælp. Det menes at være skrevet i 13. århundrede, og det nød en særlig popularitet blandt karmeliterne, idet det efterhånden blev tillagt den formodede karmelitergeneral Kyril af Konstantinopel. Det måtte være meget nær-

[74] Se de pågældende artikler i M. Buchberger: *Lexikon für Theologie und Kirche* (2. udg. Freiburg Br. 1957 ff.), henholdsvis bind III, sp. 818–9, bind VIII, sp. 1335 og bind V, sp. 341–2.

[75] VII, 38, jfr. 306.

[76] MMB, III, 229, jfr. VII, 93–4.

liggende for Paulus Helie at lade netop dette skrift glide ind i listen.

Heller ikke den romerske martyrbiskop Telesforus, om hvem man kun ved meget lidt, synes at have nogen særlig berettigelse i denne sammenhæng. Ypperligt passer derimod den fra 14. århundrede stammende forfatter Telesforus af Cosenza, hvis traktat »- de causis, statu, cognitione ac fine instantis scismatis et tribulationum futurarum -« er bevaret i flere udgaver, bl. a. i den samling af apokalyptiske skrifter, der udkom hos Lazarus de Soardis i Venezia i 1516, og som på titelbladet bærer et billede af Joachim af Fiore samt ordene »Abbas Ioachim magnus propheta«. Telesforus' skrift profeterer om, hvordan kirken efter skismaets katastrofe vil opleve en fornyelse ved, at en tysk kejser Frederik III udsætter den for svære forfølgelser og således tvinger den tilbage til den apostolske fattigdom. Herved banes der vej for dens genrejsning, der vil blive gennemført af en pave, der betegnes som »pastor angelicus«, og som vil støtte sig til et nyoprettet fransk kejserdømme. Disse begivenheder danner indledning til Antikrists komme og verdens ende. - Skriftet er stærkt afhængigt af joachimitisk og pseudojoachimitisk apokalyptik, især af ovennævnte »Oraculum angelicum Cyrilli«. Det menes at være blevet til i 1386 ved en overarbejdning af et skrift fra ca. 1360. Om end forfatteren i indledningen bevidner sin loyalitet mod kirken, er der almindelig enighed om, at han skal søges i spiritualernes mere yderliggående kredse, blandt clarenerne eller fraticellerne [77].

Hvad angår »Methodius«, kan det ikke helt afvises, at navnet dækker over Methodios of Olympos, dog kun i uegentlig forstand. Sandsynligvis drejer det sig om en apokalypse, der blev tillagt ham, men som i virkeligheden er blevet til i Syrien i 7. århundrede under indtryk af araberstormen. I vældige visioner skildres her de ulykker, som »Ismaels sønner« skal bringe over de kristne, idet det dog betones, at Gud ikke lader dette ske af kærlighed til de fremmede, men udelukkende for at straffe de kristne for deres synder, der udmales i drastiske skildringer. Igennem bølger af katastrofer,

[77] Se Emil Donckel: Studien über die Prophezeiung des Fr. Telesforus von Cosenza, O. F. M. (Archivum Franciscanum Historicum XXVI, Firenze - Quaracchi 1933, s. 29-104 og 282-314). Efter dette skrift (s. 81) er titlen citeret. - Donckel mener, at navnet er ægte, og at Telesforus var clarener, mens A. Posch (LThK IX, sp. 1347) er tilbøjelig til at opfatte navnet som et pseudonym og forfatteren som fraticeller.

hvorunder »romernes konge« spiller en central rolle som kristenhedens forsvarer, føres det kosmiske drama frem til Kristi genkomst og den endelige dom. – Oprindeligt skrevet på syrisk blev skriftet senere oversat til græsk, derfra igen til latin, hvilket skete i et frankisk kloster på den tid, da den arabiske flodbølge var nået dertil. Således overført til den vestlige verden levede det videre her og blev med mellemrum fremdraget, når nye katastrofer som f. eks. tatarernes fremtrængen gav det fornyet aktualitet, indtil det i 15. og 16. århundrede oplevede en renæssance med adskillige trykte udgaver, denne gang under indtryk af tyrkerfaren. For den middelalderlige apokalyptik har det spillet så stor en rolle, at Ernst Sackur endog kan hævde, at »die Methodiuschrift hat einen so universellen Einfluss gehabt wie kaum eine andere des Mittelalters, vom Kanon und den Kirchenvätern abgesehen« [78]. Pseudomethodios danner således bro mellem en tradition, der går helt tilbage til de hedenske sibyller, og den vesterlandske, kristne apokalyptik, der fra højmiddelalder strækker sig gennem senmiddelalder ind i renæssancen og utvivlsomt endnu længere frem.

At dette skrift har påvirket den tradition, Paulus Helie øser af, er klart. At det også på hans tid kendtes som et selvstændigt led i denne tradition, ses af samtidige, apokalyptisk inspirerede skrifter. Som eksempel kan nævnes det anonyme »Onus ecclesiae«, der udkom hos Johannes Weyssenburger, Landshut, i 1524, og som i sine social- og kirkepolitiske synspunkter står Paulus Helies tanker ret nær. Det nævner blandt sine kilder Telesforus og de af ham benyttede profetier – herunder Kyrils –, og endvidere Hildegard af Bingen, Katharina af Siena samt – med særlig respekt – Birgitta og Pseudomethodios [79]. Det forekommer mig derfor, at de her foreslåede identifikationer er de sandsynligste [80]. Men dermed bliver Paulus Helies afhængighed af den senmiddelalderlige apokalyptik, endog i dens halvt eller helt hæretiske former, yderligere understreget. Det skal blot tilføjes, at han næppe selv var klar over, hvor tvivlsomme disse »Guds sendebud« var. Det viser hans afsluttende ka-

[78] Ernst Sackur: *Sibyllinische Texte und Forschungen* (Halle a. S. 1898), s. 6. – Foruden til dette skrift, hvori der findes en udgave af teksten s. 59–96, henvises der til Michael Kmosko: *Das Rätsel des Pseudomethodius* (Byzantion VI, Bruxelles 1931, s. 273–96), hvor problemet om originalsproget løses.

[79] Se f. eks. »Onus ecclesiae« kap. 2–3.

[80] Identifikationen af Methodius skyldes cand. theol. Frands Ole Overgaard.

rakteristik: »– dog ath the hwerc kin foractedede embede eller magt som Luther hand gør, oc thijn fwle kettere«.

Men når Paulus Helie så ubekymret om kirkens anerkendelse, blot på grundlag af sit individuelle skøn over, hvor den ægte, af Helligånden inspirerede fromhed findes, kan etablere en med skriften, traditionen og konciliet ligestillet gruppe af læreautoriteter, og når han ydermere i den grad udfylder den med navne fra den kirkeligt tvivlsomme, individualistiske tradition, så må det erkendes, at vi her står over for en tendens i hans tænkning, som både formelt og reelt peger i helt modsat retning af hans respekt for det overleverede og for kirkeautoriteten. I forholdet mellem denne gruppe og de to andre findes den latente spænding mellem individualisme og kirketroskab, som i J. Oskar Andersens referat blev til en konflikt mellem to kirkebegreber og en faktisk opgivelse af det realistiske. Det var en fejltolkning. Det spiritualistiske kirkebegreb er ikke baggrunden for Paulus Helies individualisme, og det er ikke nødvendigt at regne med en konflikt mellem de to kirkebegreber. Men spændingen mellem hans forskellige læreautoriteter er en realitet. Hvis den individualistiske tendens drives ud i sin konsekvens, vil grunden være taget bort under kirkens autoritet, og hans »system« vil være sprængt.

Det er derfor ikke underligt, at der kommer noget tvetydigt over hele hans teologi, eller at det er så vanskeligt at stille den på en entydig formel. Hans udgangspunkt er at søge Helligåndens oplysning om, hvad der er ret, kristen tro og livsførelse. Da han mener, at denne først og fremmest kommer til udtryk i bibelen, betragter han sig selv som skriftteolog og bibelen som sin højeste autoritet. Men denne påstand kan kun anerkendes, hvis man samtidig anerkender både hans opfattelse af, hvor Guds ord i øvrigt er at finde, og det uopredelige vekselvirkningsforhold, han etablerer mellem bibelen og de øvrige formidlere af Guds ord. Hermed modificeres skriftprincippet til ukendelighed. – Vil man søge den egentlige autoritet blandt fortolkerautoriteterne, der forklarer bibelens rette mening, støder man på den vanskelighed, at disse repræsenterer modstridende tendenser. Man kan ikke gøre nogen af dem til det overordnede princip, hvorunder de øvrige må indordne sig, uden at komme i konflikt med teksterne. Resultatet bliver en fortegning, hvilket både Engelstofts og Schmitts forsøg viser.

Men når det ikke lader sig gøre at ordne hans tanker i et logisk sammenhængende system med et klart fikseret grundprincip, så

skyldes det netop, at teorien for ham var noget sekundært. Den var et nedslag af praksis, som var hans personlige fromhedsliv. Det afgørende er derfor, at han kunde forene de to tendenser i praksis. Utvivlsomt var hans fornemste redskab i hans søgen efter Helligåndens oplysning en umiddelbar, religiøs og etisk følelse [81]. Derfor kunde han så ureflekteret bøje sig for de skikkelser, i hvis liv han fandt sit fromhedsideal realiseret, og i hvis udsagn han mente at høre Helligåndens røst. Men da han med al sin selvstændighed og sin reformiver dog var en ret konservativ natur [82], måtte han også omfatte den fra fædrene nedarvede kirkeinstitution, hvorigennem Guds ord er nået til os, med religiøs ærefrygt. Selve sit fromhedsideal opfattede han som en kirkelig arv, som den ægte kirkelige livsform, og troede derfor også, at de profeter, der forkyndte det, alle var kirkens tro og lydige børn. Den religiøse følelse retter sig mod institutionen, og den individualistiske tendens virker således med til at bekræfte kirkeautoriteten. Når man da i den teoretiske opstilling kan påvise modstridende tendenser, så må det ikke glemmes, at dette netop er teori. Selv gjorde han ikke disse tendenser til principper, der måtte konfronteres, og som man måtte vælge imellem. Spændingen var udlignet i praksis – til fordel for kirkeautoriteten. I teorien forblev den uudlignet, fordi den var ubevidst.

På denne baggrund vil det forstås, hvorfor Paulus Helie måtte blive en ensom mand under reformationskampen. Ud fra sin dybe følelse af det forpligtende i sit fromhedsideal kunde han følge reformatorerne endog et meget langt stykke i deres kritik af misbrug og forfald i kirken og i kravet om reform. Men hans eget reformprogram sigtede mod en reform af det enkelte menneske [83]. Når reformatorerne vilde reformere selve de institutioner, der havde givet anledning til så megen misbrug, måtte han regelmæssigt svare:

[81] Jfr. Engelstofts rammende formulering: »magis sensum animi pii quam certum systema more Mysticorum sectatus ex utraque parte dimicantium quædam assumsit et magis rem practicam quam theoreticam disquisitionem curæ cordique habuit« (De confutatione latina s. 35).

[82] Ikke uden grund bemærker Engelstoft: »Respect for det Bestaaende er en Grundsætning i al hans Færd«; sml. f. eks. MMB, III, 144: »Inghen ting kand forbedris bode hastelige oc well«.

[83] Se f. eks. SHM, II, 108,16-9. »Om Canon i Messen«, IV, 27,19-22. »Om den Lutherske Handel«, V, 19,12-6. »Biskoppernes Gensvar«, IV, 125,21-4.

Misbrug ophæver ikke brug [84]. At kirken var fuld af synd, betød ikke, at dens herre havde opgivet den. Den var stadig den institution, hvorigennem Helligånden virkede og talte, og brud med den var derfor brud med den Helligånd. – Og fuldt ud kunde han samstemme med reformatorerne i at lægge skriften til grund for det teologiske arbejde. Også han mente, at skriftens forsømmelse og vrang brug var et af de tydeligste tegn på forfaldet i kirken. Hans motto »*pia eruditio et erudita pietas*« knyttede fornyelsen af skriftstudiet og udrensningen af misbrugene sammen, ganske som reformatorerne gjorde det. Brevet til Petrus Ivvari viser, hvor bittert han i den anledning blev angrebet af de konservative. Men en endnu bitrere modsætning lå gemt i hans evige indvending mod reformatorerne: Vi er ikke uenige om skriften, dvs. om dens autoritet, men om dens rette mening. Mens de forstod skriftprincippet eksklusivt, måtte hans opfattelse af forholdet mellem kirke og skrift føre til, at hans skrifttroskab udfoldede sig inden for de rammer, som hans kirketroskab satte. Skulde disse to hensyn synes at skære hinanden, vilde det for ham være ret skrifttroskab at lade kirkens fortolkning afgøre sagen – idet man således fulgte Helligåndens fortolkning af dens egne ord. Trods al nødvendig kritik kunde han derfor drive sit skriftstudium i det håb og i den forvisning, at det kun vilde ramme misbrugene og således rense og styrke kirken, ikke skade eller ødelægge den. Men dertil brugte efter hans skøn reformatorerne skriften og forvandlede således det, han betragtede som lægemidlet for kirken, til et dræbende våben imod den. Da måtte han erkende, at vrang brug af skriften kan være værre end slet intet brug [85], og fjendskabet måtte blive uforsonligt.

Det kan ikke umiddelbart udledes af det foregående, hvordan Paulus Helie har stillet sig til den beundrede Erasmus' krav om bibelens oversættelse til modersmålene. Men man tør i hvert fald regne med, at han har kendt det. Kommentarbundet til hans skrifter oplyser, at han har brugt Erasmus' 1523-oversættelse af Ny Testamente til latin, hvori også »Paraclesis« er aftrykt [86]. Alene

[84] Kommentarbundet anfører 11 henvisninger for denne sætning (VII, 327). Med samme ret kunde man tilføje følgende: I, 265. II, 33, 143, 176, 275–6, 279, 283. III, 91, 98–9, 127, 181–2, 216–7, 261. V, 85, 13–7. Evt. også 319, 13–23.

[85] MMB, III, 251.

[86] VII, 184, 188, 189 m. fl. st. – Ganske vist kom der ifølge Bibliotheca Erasmi, Nieuwkoop 1961, 2e serie s. 57–8 i 1523 ni udgaver af Erasmus' latinske oversættelse, hvoraf kun et komplet eksemplar har været tilgængeligt for mig, nemlig Frobens udgave, som kom i Basel i januar. De side 276 citerede ord står her fol. Bb 1–Bb 2.

det, at Erasmus så stærkt fremførte dette krav, må have gjort indtryk på ham. Og vi har da også i det mindste et vidnesbyrd om, at han på et vist tidspunkt virkelig har ønsket, at bibelen måtte blive oversat til dansk, nemlig fortalen til Frans Wormordsens oversættelse af salmerne, som kom 1528, og hvortil Paulus Helies egen oversættelse »Om Psalterens Kraft« var føjet [87]. Frans Wormordsen beklager her, at han er så uvant med dansk, og siger, at dette vilde have kunnet ses på oversættelsen, »Ther som then gode fader Lector Paulus mijn gamble mestere haffde icke met sijn twnge som met een gran fæll hiwlpitt meg til at føge thette mit arbeijde effter danske maals naturlige eijedom. hwilcked han tilbeden giorde møget heller en mange aff hans wwenner skule troo som hanwm nw berobe thett hellige Euangelij fiende oc modstandere Nar han altijt giffuer thette arbeijde stor magt som wdi een retsindig mening wdtrycker then hellige scriff t paa wor almenelige tale. Att han aff sijn fornwfft merckelige besinder huess fruct ther wdaff kan fødis. icke alsomeniste alle Danske mendt till gode. Men oc saa Swenske oc norgske. oc om nogre andre findis. huess maall som haffuer almenig eijedom mett then danske tale –« [88].

Nu er der adskillige uopklarede spørgsmål forbundne med denne udgivelse. Det er uklart, hvor omfattende Paulus Helies revisionsarbejde har været, og hvornår det er foretaget. Det er uklart, hvorvidt han var vidende om og billigede, at hans oversættelse blev udgivet sammen med Wormordsens. Det er et spørgsmål, hvordan forholdet mellem de to i det hele var, da udgivelsen fandt sted; og følgelig er det også et spørgsmål, hvordan Wormordsens tilsyneladende så venlige ord egentlig skal forstås [89]. Jeg finder det dog rimeligst at følge Kristen Valkner, når han opfatter dem som en velment apologi for Paulus Helie over for de bibelhumanistiske karmeliteres mistanke om, at han ikke længere var deres mand. Havde Wormordsens egentlige hensigt været at bringe Paulus Helie i vanskeligheder, måtte han kunne finde langt enklere måder at gøre det på. – Men det er yderst tvivlsomt, om Paulus Helie i 1528

[87] Jfr. III, 39–55.

[88] Davids psaltere paa danske wdsat aff B. Francisco Wormordo Carmelita (Rostock 1528), fol. A 4. – I citatet er forkortelser opløste. I lighed med, hvad der er sket i Paulus Helie-udgaven (se VII, 202), er tegnet y med to punkter over opfattet som identisk med tegnet ij.

[89] Se herom Kristen Valkner: Paulus Helie og Christiern II. Karmeliterkollegiets opløsning (Oslo 1963), s. 90–7.

kunde godkende dette referat af sin stilling[90]. Det kan derimod meget vel være dækkende for en tidligere fase af hans udvikling. Henvisningen til betydningen af det skandinaviske sprogfællesskab bærer afgjort ægthedens præg. Det turde være ulige mere sandsynligt, at den virkelig stammer fra hallænderen Paulus Helie, hvis moder var af svensk afstamning, end at hollænderen Frans Wormordsen selv skulde have opfundet den, det være sig nu i god eller i ond hensigt. Og selve samarbejdet tyder da også på, at han virkelig, da det fandt sted, var venligt indstillet over for bibeloversættelser.

Men Paulus Helie skulde snart lære, at spørgsmålet om skriftens rette mening ikke alene var et spørgsmål om fortolkning, men i høj grad også et spørgsmål om oversættelser. I 1524 udkom i Wittenberg den første komplette danske og dermed den første komplette nordisksprogede oversættelse af Ny Testamente, iværksat af den landflygtige Chr. II og udført af hans tro mænd Christiern Vinter, Hans Mikkelsen og Henrik Smith[91]. Hermed var det, der for Paulus Helie havde stået som en tiltalende mulighed, blevet til en højst ubehagelig virkelighed. Oversættelsen var stærkt afhængig af Luthers, hans to fortaler var aftrykt i den, og der var tilføjet randnoter og ordforklaringer af umiskendeligt reformatorisk præg. Dertil kom det brev til alle danske mænd og kvinder, som Hans Mikkelsen havde forfattet og indsat som fortale til apostelbrevene[92], og hvori der rettedes voldsomme angreb på gejstligheden, mens reformationen på det nøjeste knyttedes sammen med Chr. II's sag. Værket måtte således i sin helhed fremtræde som et politisk og kirkepolitisk kampskrift, der på begge områder talte en sag, der i

[90] Valkner mener, at samarbejdet er af ældre dato, mens udgivelsen af det skulde være besørget af Wormordsen alene – uden Paulus Helies vidende og vilje. Hypotesen forekommer sandsynlig, bl. a. fordi man herved vilde komme ud over den vanskelighed, at Paulus Helie i 1526–7 kan have så stærke betænkeligheder ved bibeloversættelser, som vi skal få at se i det følgende, og dog i 1528 selv deltage i en sådan. Den er derfor lagt til grund for fremstillingen her. Men man må så ganske vist forudsætte, at Wormordsen – måske i den bedste mening – taler mod bedre vidende, når han om Paulus Helies oversættelse skriver: »Then samme bog haffuer forneffnde Lector Paulus nw wdsett paa Dantsche oc ladit wdgangett met thenne psaltere –« (fol. B 6). Vel skal man ikke presse ordet »nw« (jfr. Valkner s. 93); men tilbage står dog ordene »ladit wdgangett«, der dog vel tillægger Paulus Helie medansvar for udgivelsen.

[91] Danske Bibelarbejder fra Reformationstiden, genudgivet i Facsimile af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, I (1950).

[92] Fol. Aa 2–Aa 4.

hvert fald siden 1522 havde været Paulus Helie inderligt imod. Da han i 1526 skriver og i 1527 udsender sit svar til Hans Mikkelsen i alle kristne danske mænds navn, er tonen da også tilsvarende heftig. En randnote meddeler – om ikke just kort, så dog klart: »Hans Mickilsen er listig, slett, falsck, snedig, forgiffdig och sekalekactig«; og for at undgå al tvivl oplyser den foregående, at »Luther gaar Hans Mickelsen langt tilfornt i løgen oc skalkhedt«[93]. At dommen ud fra disse forudsætninger må blive hård, siger sig selv. Den fordømmes allerede af sin hensigt, som jo simpelt hen er at vække oprør og ulydighed mod både verdslig og gejstlig øvrighed[94]. Dertil kommer, at selve oversættelsen er uforsvarlig, ikke alene på grund af sin kætterske tendens[95], men også fordi den rent sprogligt er en uhyrlighed: »tw haffwer thet hwercken wdsæth aff latijne eller tydscke, men sompt aff thet ene oc sompt aff thet andet, oc fordi haffuer tw stwndwm sætt thet maal ther hwercken er Tydscke eller Danscke . . . Saa haffuer tw forwanled textin, ath the som ere kloge, forstode the icke latinen, aff Danscken skulde the icke bliffue wijse«[96].

Men et er Hans Mikkelsen og den wittenbergske oversættelse, et andet det principielle spørgsmål om oversættelser. På det giver skriftet ikke noget klart svar; men betænelighederne er til stede i rigeligt mål. Paulus Helie fastslår, at han ikke misunder lægfolket bibelteksten[97]. Naturligvis må enhver kende så meget af skriften og Guds ord, som angår hans salighed, og som han kan forstå[98]. Således er der vel næppe nogen, der nogen sinde har villet forholde lægfolket kendskabet til Guds bud[99]. – Men at den menige mand skulde kende, forstå og behandle hele skriften. – ja, var det end sømmeligt, så er det dog ikke muligt. Hans Mikkelsen mener, at skriften er umiddelbart forståelig for enhver. Men hvis det er tilfældet, hvorfor udsendte Kristus da sine apostle og deres efterfølgere, bisper og præster? Det vilde jo i så fald have været nok at udsende bøger og lade kristendommen udbredes gennem selvstudium. Hvis menigmand lige så godt kan forstå skriften som de

[93] II, 35.

[94] II, 48.

[95] II, 48. 56,23-7.

[96] II, 48-9.

[97] II, 59.

[98] II, 60.

[99] II, 62-3.

lærde, hvorfor agtes da Paulus højere end de andre apostle for sin skriftklogskabs skyld? Hvorfor pålægger han Timotheus at undervise? Hvorfor råder Hans Mikkelsen selv sine læsere til hellere at høre Guds ord end læse hans oversættelse [100]? Hvis skriften virkelig er umiddelbart forståelig for enhver, hvorfor skriver lutheranerne da så mange forklaringer til den, forklaringer, som undertiden ikke ligner hinanden mere, end en ko ligner en vejrmølle? Ja, ikke alene er reformatorerne i vild uenighed indbyrdes om skriftens mening; men Luther er endog uenig med sig selv; hvoraf man kan skønne, at deres påstand om, at Helligånden oplyser skriftens mening for enhver, er falsk; thi Helligånden er endrægtigheds mester og rådgiver og ikke tvedragts. Men når de vise og lovkyndige ikke altid kan fatte dens mening, hvordan skulde da den uvidende menige mand kunne det [101]? Hans Mikkelsens påstand, at alle skal kende den, fordi alle har brug for Guds ord, er en begrebsforvirring, der vilde svare til, om han vilde kræve, at alle skulde være skomagere og skræddere, kokke og bryggere, fordi alle har brug for klæder og sko, mad og drikke [102].

Og er Hans Mikkelsens standpunkt absurd, så er dets konsekvenser farlige. Så mangan hellig præst og munk, som Hans Mikkelsen ikke er værdig at muge under, har ment, at det hverken var nødvendigt eller gavnligt, om lægfolk kendte alle skriftens hemmeligheder. Når de forfængeligt begynder at spekulere på de dybe spørgsmål, som det ikke er deres sag at løse, ender de let i kætteri [103]. Og til risikoen for kætteri kommer risikoen for mere tilfældigt misbrug. Det er nu engang sådan, at jo helligere en ting er, des mere tilbøjelige er folk til at misbruge den. Det lyder som en direkte replik til Erasmus, når han siger: »Kwnde werden ther aff forbædris, giffue

[100] II, 60–2.

[101] II, 16–7.

[102] II, 59–60.

[103] II, 58–9. – I overensstemmelse med hele sit skriftsyn fremhæver Paulus Hølie gang på gang, at kættere altid kan få skriften til at støtte deres mening, og at den således slet ikke i sig selv kan sikre mod kætteri, således SHM, II, 11, 53. SKG, II, 276. MMB, III, 104, 133, 252, 280. »En kristelig Forligelse«, V, 320. Til tider kan han endda hævde, at alle kætterier stammer fra overdrevet og respektløst skriftstudium (MMB, III, 93. »Biskoppernes Gensvar«, IV, 116). Han er ikke blind for, at sådanne kætterier i mange tilfælde begynder hos vildførte lærde, ikke hos lægfolk (II, 276); men han vil næppe af den grund betragte oversættelser som mindre farlige, idet de giver lægfolket mulighed for at læse teksten med den vrang fortolkning i tankerne.

thet Gud, ath then wijse som bonden qwæder hoss sijn plog, och qwinner nar the spinde aff rock, wore draghen oc wdsett aff then hellige schriff. Men . . . the schulde snarlighe saa ilde brwge schriffthen, nar hwn waare kommen wdi waane, som the nw brwge hans hellighe død och pijn, hans werdighe fem wnder oc blodt, medt dyre eder oc bespottilse, wdi drick, daabill, morderij, mandrab, gerighed, och anden Guds forthørnilse«[104]. Og efterhånden glider Erasmus' idylliske vision fuldstændig i baggrunden til fordel for en ganske anderledes mørk forestilling om, hvad det vil betyde, om bibelen kommer i hvermands hånd: Om også evangeliet har været forsømt, så skal dog ikke bønder og borgere, kræmmere eller båds-mænd, ryttere eller snaphaner komme det til gangs igen. Det må blive klerkenes sag, og det skal foregå i »skolerne«, – altså gennem det bibelhumanistiske arbejde på universitetet. Men skal det trakteres i åbenbare kroer, badstuer, bartskehuse, blandt drankere og doblere, dansere og springere, hunde og hofmænd, af skræppe og dårer, pibere og legere, skomagere og skræddere, blandt hvilke den synes visest, som mest kan råbe, skræppe og spotte, da skal det aldrig komme til en endrægtig og ensindig ende[105].

Det meste af dette vil ramme ikke alene Chr. II's oversættelse, men enhver. End ikke, hvor han taler om det bibelhumanistiske arbejde for igen at få evangeliet på fode, er der tale om oversættelser, men om udpræget teologisk arbejde. Den klare afvisning får vi ikke. Tværtimod indrømmer han to steder, at hvis Chr. II's oversættelse havde været sprogligt og dogmatisk uangribelig, havde den dog i nogen grad kunnet forsvares[106]. Døren holdes altså stadig på klem. Men unægtelig er det betænkelighederne, der dominerer billedet.

Kristen Valkner har i den før nævnte, glimrende undersøgelse fremsat den teori, at bruddet mellem Paulus Helie og hans disciple skulde skyldes uenighed om hvermands ret til at læse bibelen på modersmålet. Anledningen skulde netop være Frans Wormordsens Psalter-udgave, og bruddet skulde altså være sket i 1528[107]. Hvis denne teori er rigtig, kunde man vente at finde en klar afvisning

[104] II, 59. – Vi skal senere (s. 310) komme tilbage til det ejendommelige forhold, at Paulus Helie er så angst for misbrug, skønt hans yndlingssætning ellers lyder: Misbrug ophæver ikke brug.

[105] II, 65–6.

[106] II, 49, 50.

[107] Anf. skr. s. 111–2.

af bibeloversættelser i skriftet »Mod Malmøbogen«, som er dateret 1530, men som dengang ikke kom i trykken. Valkner nøjes med at konstatere betænkeligheder, dog »av en slik art at de måtte ramme enhver bibeloversættelse som ble trykt til fritt bruk for lekfolk«. Måske kunde det forsvares at gå et skridt videre og regne med en virkelig afvisning. Den står der blot ikke med rene ord, fordi spørgsmålet om bibeloversættelser her er kædet sammen med spørgsmålet om messen. Sammenkædningen stammer fra Malmøbogen, der under redegørelsen for de ændringer, der er sket i messen, også oplyser, at den nu holdes på dansk, og erklærer det for godt og tilbørligt, om »all then hellige schrifft oc al guds tienneste, ther almindelige sker«, kunde være på modersmålet[108]. Følgelig kædes de to spørgsmål også sammen i Paulus Helies svar[109]. – Han fastslår her, at ingen har noget imod, at menigmand læser den hellige skrift i oversættelse, når det sker som forberedelse til at høre prædiken over den læste tekst. Men, fortsætter han, mange vise mænd er i stor tvivl om, hvorvidt det er gavnligt, »nar driistige folck tage ther wdaff stor orsage, till at dømme paa the støcke lærdom, wdi huilcke the haffue platt inthet forstand«. Men det var jo netop efter hans skøn det, der skete, når borgmestre og råd begyndte at reformere deres byer på egen hånd under henvisning til bibelen[110]. – Endnu engang fremhæver han det urimelige i, at lægfolk, der savner eksegetisk træning, skulde kunne fastslå skriftens rette mening, når fagfolk ikke altid kan det. Han indrømmer, at vi tit og ofte føjer den menige mand i en god mening, men fortsætter, at hvis denne gode mening får en skadelig virkning, vilde der dog være en meget bedre mening i ikke at føje ham. Når man betænker, hvordan han måtte bedømme udviklingen indtil 1530, må dette pege frem mod en afvisning. – Nu følger ganske vist en erklæring om, at det aldrig har været forbudt at læse bibelen i oversættelse, tvært imod: hele bibelen har i lang tid været oversat på mange sprog og er læst uden indvendinger. Men en konstatering af, hvordan tilstanden er, siger jo ikke nødvendigvis noget om, hvordan forfatteren mener, den burde være. Jeg tror ikke, det er tilfældet her. Bemærkningen er simpelt hen et svar på Malmøbogens påstand, at kirken har forbudt bibellæsning på modersmålet[111]. Den tilbagevises lettest ved en

[108] Peder Laurensen: Malmøbogen, udg. af H. F. Rørdam (1868), fol. 22r.

[109] III, 115–20.

[110] Jfr. f. eks. Malmøbogen fol. 3v–4r.

[111] Jfr. Malmøbogen fol. 22r: »– siden menigheden er forment oc fra tagen

henvisning til de faktiske forhold. Men denne tilbagevisning står som en sidebemærkning, et indskud i den egentlige argumentation. Det må være berettiget at opfatte den som et »selv om det faktisk ikke er forbudt lægfolk at læse bibelen (og Malmøbogens påstand således er løgn) . . .«; og først efter dette indskud fortsætter tankegangens hovedlinje: så nager det dog nogle gode mænd, at den nu skal læses af hver mand, nu, da den er oversat af kættere. At disse kætterske oversættelser i virkeligheden har gjort enhver oversættelse farlig, fremgår af det følgende: Kætterne hævder, at latinen skjuler sandheden. Men det vil jo i Paulus Helies mund blive til, at den forhindrer kætteriets udbredelse [112]. Konsekvensen må være, at man fastholder latinen; og dette synes mig da også at stå klart nok udtrykt umiddelbart efter: »Thet som Blondus scriffuer, huore att sanctus Hieronijmus wdsætte messen paa thet Sclauonische maall [113] gjør meg wiiss, att thet schulde fordi nw icke skee. Haffde thet icke bleffuet mijsbrugett, tha wore then seed end nw wed magtt«. Og så følger – forbløffende nok – en meget kraftig erklæring om, at Paulus Helie hellere vil indlade sig på eksperimenter med noget nyt, end han vil gå med til at fastholde noget oprindeligt godt, som er kommet i misbrug. Altså: Misbrug ophæver brug!

Efter ordlyden gælder afvisningen altså kun messen. Det kan synes påfaldende, at Paulus Helie ikke omtaler Malmøbogens umiddelbart foregående argument, at Hieronymus også oversatte bibelen på »sit eget dalmatisk maale« [114]. Det kunde opfattes således, at han går uden om det for ham særligt pinlige problem om skriften. Men i betragtning af, at han ikke har holdt de to spørgsmål klart ude fra hinanden, og i betragtning af de præmisser, der allerede er anført for en afvisning også af skriftens oversættelse, må det dog være mest nærliggende blot at opfatte det som en forenkling. Af-

scriffens wnderstand, oc them vchristelige forbudet, atth the maa icke haffwe scrifften oc læse paa menig mandts twngemaal«. Fol. 22v: »The sige nw saa vore forblinnede Pawens klercke oc tilhengere, att scrifften maa icke widhes eller hanteres aff hwer mand«.

[112] Jfr. SHM, II, 47–8.

[113] Jfr. Malmøbogen fol. 22v.

[114] Det var ikke usædvanligt at anføre dette til fordel for bibeloversættelser. Det bruges også hos Frans Wormorsen (Psalteret fol. B 3v) og hos Hieronymuskenderen Erasmus i hans forsvar mod Sorbonnes fordømmelser 1526 (Opera IX, 871 B). Det er måske fra ham, argumentet oprindeligt stammer.

visningen af det ene Hieronymus-eksempel må indebære afvisningen af det andet. Når han vælger messen som eksempel, må det skyldes, at den kan demonstrere, hvad han her ønsker at slå fast: at misbrug ophæver brug. Denne regel var jo efter hans mening virkelig blevet effektiv for messens vedkommende, derimod ikke for skriftens; men at han mener, den burde blive det, skulde dog vist være klart.

Vi kan altså slå fast, at Paulus Helie er alt andet end konsekvent; og selvmodsigelsen bliver ikke mindre slående, når man tænker på, at han netop tidligere har brugt de lærdes eventuelle misbrug af bibelen til at demonstrere, at misbrug ikke ophæver brug[115]. Ikke kølig logik var hans sag, men nidkærhed for, hvad han holdt af. Man kan derfor vel med J. Oskar Andersen hævde, at den negative sætning »Misbrug ophæver ikke brug« er »maksime« eller »grund-sætning« for ham[116]; men det må så samtidig gøres klart, at »maksime« ikke er det samme som »dogme«. Hvis omstændighederne taler derfor, kan den modsatte, positive sætning også bruges[117].

At inkonsekvensen dukker op netop her, kan belyse den skærpede situation, Paulus Helie står i. Latinen skjuler sandheden, siger kætterne. Det betyder, at får de bibelen oversat, er de i stand til at bortfortolke den ædle, af Helligånden indblæste mening, der kun vilde kunne gavne kirken, og få teksten til at støtte deres eget, kirkeødelæggende kætteri i stedet[118]. Og da skaden nu er sket, og de hellige skrifter allerede foreligger i oversættelser, beregnet på kættersk fortolkning, mens kætterske synspunkter behersker borgerstanden i hele byer, så vil kætteriet også uvægerligt komme til at bestemme diskussionen, og menigmand vil stadig læse det ind i teksterne, selv i uangribelige oversættelser. Men hermed er man jo langt ude over, hvad Paulus Helie forestiller sig, når han udslynger sin »maksime«, idet der her ikke blot er tale om at bruge teksterne

[115] SKG, II, 276.

[116] Anf. skr. s. 71 og 85.

[117] Det skal indrømmes, at den negative sætning forekommer tiest. Den positive regel udvikles udførligt og med eksempler i »En cristenen førstis lære«, I, 124-7, jfr. V, 219-22 (efter Erasmus). Endvidere optræder den i SHM, II, 23,11-3. MMB, III, 64,9-11 - 108,8-14 - 115,25-30 (den i teksten omtalte sammenhæng), 118 (det citerede sted - der i øvrigt afskrives i »En kristelig Forligelse«, V, 308-9), 188. »Biskoppernes Gensvar«, IV, 240,24-6 (efter »dr. Stagefyr«). Ejendommeligt nok synes den også at ligge bag formuleringen V, 85,20-3 - lige efter den negative regel. - Jfr. forekomsten af denne se s. 302, note 84.

[118] Jfr. III, 134-5.

forkert, men om at få dem til at sige det modsatte af deres ædle mening. Og så må man dog vist hellere »i en bedre mening« standse det, der måske var påbegyndt i en god mening: at oversætte de hellige tekster til modersmålet. Ikke principielt, men under de i 1530 herskende forhold er Paulus Helie imod bibelens oversættelse til dansk.

Trods sin store beundring for Erasmus synes han altså at være endt med bevidst at tage afstand fra ham på dette punkt. At Heliligånden taler gennem Erasmus, betyder ikke, at den altid gør det. Netop hans selvstændighed hindrer ham i at være slavisk bundet til sine profetskikkelser. Så afhængig af dem blev han aldrig, at de kunde beholde deres autoritet, hvis dette for ham at se bragte kirken i fare.

I 1528 befandt en engelsk humanist sig i samme situation, som Paulus Helie havde befundet sig i to år før, da han svarede på Hans Mikkelsens brev. Den engelske præst William Tyndale var i 1524 draget til kontinentet, hvor han, der i forvejen havde haft hæretiske tendenser, blev ivrig lutheraner. Han oversatte her Ny Testamente til engelsk, og fra foråret 1526 blev oversættelsen smuglet ind i England og solgt i stort antal. Tyndales tekstgrundlag var heller ikke uangribeligt, målt med moderne målestok; dog var det langt bedre end grundlaget for Chr. II's Ny Testamente, bl. a. fordi Tyndale som græskkyndig kunde drage nytte af Erasmus' udgaver. Dertil kom hans ypperlige sprogbehandling, der gjorde oversættelsen til intet mindre end en milepæl i engelsk sproghistorie. Også han havde forsynet sin tekst med skarpt polemiske glosser og marginaler, og dette i forbindelse med oversættelsens kvalitet måtte gøre det hele til en for kirken ganske alvorlig sag.

Det engelske hierarki var klar over faren. Allerede fra Wyclifs tid havde bibeloversættelser været brugt som våben mod gejstligheden, og man var skredet ind imod dem [119]; og stadig levede i lollardiske kredse en brændende interesse for bibelen på modersmålet. Heller ikke det specielt lutherske problem var man ukendt med. Luthers egne skrifter var tidligt begyndt at dukke op i England – i 1521 fandt de første bogbål i den anledning sted –, og stadig disku-

[119] Se s. 277. – Til det følgende jfr. f. eks. H. Maynard Smith: *Henry VIII and the Reformation* (London 1948), især s. 239, 248–75 og 298–304, og E. G. Rupp: *Studies in the Making of the English Protestant Tradition* (Cambridge 1947), især s. 1–38.

teredes de lutherske tanker med den største iver, især blandt de yngre teologer i Cambridge. Hertil kom en vis antiklerikal stemning blandt borgerne i London. Der var således god grund til at frygte ubehagelige følger af Tyndales oversættelse. Ærkebiskop William Warham og Londons Biskop Cuthbert Tunstall prøvede da også på at undertrykke den med forbud, opkøb, bogbål, prædikener og advarsler til Londons boghandlere, mens kardinal Wolsey forsøgte ved diplomatiske henvendelser at hindre trykning af nye oplag. Men alt var forgæves. Også dengang virkede bogforbud snarest som reklame for de pågældende bøger. Og de kætterprocesser, der i årene 1526–8 førtes dels mod lollarder, dels mod Cambridge-folk som Robert Barnes og Thomas Bilney, bidrog også snarere til at øge den religiøse uro end dæmpe den. Der måtte sættes en virkelig modoffensiv ind mod kætteriet; og i 1528 udstedte da Tunstall tilfaldelse til at eje og læse kætterske bøger til sin gode ven, Sir Thomas More, hvorved denne sættes i stand til at optage en litterær polemik med Tyndale[120].

Det var en af Englands ypperste mænd, der således kaldtes til kamp mod kætteriet. Født i 1478 som søn af en daværende sagfører, senere dommer, havde Thomas More fået en glimrende uddannelse først hos ærkebiskop Morton, senere i Oxford. Efter faderens ønske vendte han 1494 tilbage til London for at blive uddannet som jurist; men ved siden af studierne plejede han ivrigt både humanistiske og teologiske interesser. Således skaffede han sig i disse år betydelige kundskaber i græsk. De fremragende humanister John Colet, William Grocin, Thomas Linacre, William Lily og først og fremmest Erasmus var hans nære venner. Stærkt draget af det religiøse liv overvejede han en tid at blive præst og boede i fire år hos karteusermunkene i London, dog uden at aflægge munkeløfterne. Sin dybe religiøsitet opgav han aldrig. I sine senere år bar han hemmeligt en hårskjorte under sine klæder. – Dette hindrede dog ikke, at han fra sin ungdom i ærkebiskoppens hus og til sin død var kendt for at være en ualmindelig munter og vittig mand, hvilket også undertiden ses af de litterære arbejder i humanistisk stil, han skrev i sin ungdom. I 1516 udsendte han det glimrende, socialfilosofiske tankeeksperiment om fantasilandet »Utopia«, der ikke alene

[120] The Correspondence of Sir Thomas More, udg. af Elizabeth Frances Rogers (Princeton 1947), s. 386–8. – Dette værk citeres herefter »Corr.« med henvisning til side, evt. også linje.

kom til at grundlægge en tradition for behandlingen af samfundsspørgsmål, men som også selv har gjort sig gældende i den teoretisk-politiske debat lige til vor tid. I konsekvens af sin humanistiske interesse og sit nære venskab med Erasmus forsvarede han i 1515 denne over for Martin van Dorp[121], sandsynligvis med større held end Erasmus, hvis selvforsvar ikke gjorde indtryk på Dorp; men efter Mores indlæg i striden trak han uforbeholdent sine angreb på Erasmus tilbage[122]. Også senere måtte More rykke ud til forsvar for sin ven[123], ligesom han i 1518 forsvarede studiet af græsk over for de konservative »trojanere« i Oxford[124]. Men også mod lutherdommen vendte han sig. I 1523 greb han under pseudonymet William Ross ind i striden mellem Luther og Henrik VIII på den sidstes side, og et par år efter polemiserede han mod Bugenhagen[125].

Efter at have opgivet at blive præst virkede han som sagfører, senere under-sheriff i London, efterhånden også som politiker. Fra 1504 var han medlem af underhuset, fra 1523 speaker. Gentagne gange tog Henrik VIII ham i sin tjeneste ved diplomatiske missioner; i 1517 udnævnte han ham til medlem af Privy Council, i 1521 til under-treasurer og knight, og senere kom adskillige andre høje poster; bl. a. blev han high steward for begge universiteterne, og kongen behandlede ham efterhånden som en af sine fortroligste venner. I 1529 blev han som den første lægmand i Englands historie lordkansler. Men da var allerede Henrik VIII's ægteskabssag under opsejling, den, der skulde blive anledning til kongens brud med paven og dermed også blive Mores skæbne. Efter »The Submission of the Clergy« 1532 nedlagde han sit embede, og da han i 1534 nægtede at aflægge en loyalitetsed, der indebar en underkendelse dels af Henrik VIII's ægteskab med Catherine, dels af pavens myndighed i England, blev han fængslet. Under fængselsopholdet blev han anklaget for at have bestridt suprematiaktens berettigelse og blev efter en tvivlsom proces dødsdømt for højforræderi og hals-

[121] Se s. 275, note 4.

[122] Mores indlæg: Corr. 27–74. Dorps tilbagekaldelse skete i »Oratio in praelectionem diui Pauli«, holdt 1516, udgivet i Antwerpen 1519. Se Erasmus' og Mores anerkendende breve til ham i anledning af tilbagekaldelsen: EE II, 438 og Corr. 164–5.

[123] Corr. 137–54, 206–12 samt 165–206.

[124] Corr. 111–20, jfr. EE III, 948, 182–219.

[125] Corr. 323–365.

hugget 1535. Beretningen om hans sjælsstyrke og ro, der end ikke på skafottet lod ham glemme sig selv eller den for ham så karakteristiske harmoni mellem religiøsitet og humor, har til alle tider aftvunget dyb respekt. Ikke underligt, at han er blevet genstand for en formelig kult fra engelske katolikkers side – han kanoniseredes da også i 1935 – men også for ikke-katolikker er han blevet stående som noget nær den ideale englænder[126].

More arbejdede hurtigt. Endnu i 1528 havde han afsluttet »A Dialogue concernynge heresyys and matters of religion . . .«, og i 1529 kom den i trykken. I 1530 udsendte Tyndale »An answeere unto Sir Thomas Mores dialoge«, hvorpå More svarede i den enorme »The Confvtacion of Tyndales Avnswere«, af hvilken de tre første »bøger« udkom 1532, de fem følgende i 1533, mens et fragment af en niende »bog« først blev udgivet af William Rastell i 1557. Men endnu i senere skrifter, »The Apology« 1533 og »The Debellacyon of Salem and Bizance« s. å. vender More tilbage til striden med Tyndale og hans meningsfæller[127].

Problemet om oversættelse af bibelen behandles især i »Dialogue«, der, som navnet angiver, er formet som en samtale. More beretter i indledningen, at en af hans venner har sendt en ung mand, kaldet Sendebudet (The Messenger) til ham for at høre hans mening om tidens religiøse brydninger. I en time-lang samtale, undertiden afbrudt af måltider og spadsereture i haven, en enkelt gang af en længere pause, gennemdrøftes de brændende spørgsmål. Bagefter skriver More samtalen ned, lader teologisk uddannede venner gennemse den og lader den gå i trykken. – Samtaleformen er efter alt at dømme en fiktion; men det samme stilistiske mesterskab, som fik adskillige i samtiden til at opfatte »Utopia« som en virkelig rejsebeskrivelse og udbede sig en nærmere angivelse af, hvor landet lå, gør sig også gældende her, så at fremstillingen føles som en virkelig diskussion med realistisk klingende misforståelser og gentagelser, krydret af illustrerende anekdoter, indslag af barsk humor og drilske udfald parterne imel-

[126] Se f. eks. R. W. Chambers: Thomas More (The Bedford Historical Series II, London 1949), s. 277 og 351.

[127] Titlerne på Mores værker er her anført efter »The Workes of Sir Thomas More Knyght . . . wrytten by him in the Englysh Tonge«, udg. af William Rastell (London 1557). Denne udgave betegnes herefter »EW«. Dele af den er genoptrykt i facsimile, vedføjet en version med moderniseret, men inkonsekvent retskrivning, i »The English Works of Sir Thomas More« I–II, udg. af W. E. Campbell (London 1931).

lem. Sendebudet antager efterhånden ret tydelige træk for læseren. Han er ikke alene en vel orienteret mand, men han er også ganske uimponeret og meget oppositionelt indstillet. More mistænker ham endog i begyndelsen for at være lutheraner[128]. Vi vilde vel snarere kalde ham biblicist. Hans skriftprincip virker underligt mekanisk, sammenlignet med Luthers[129]; men netop på denne baggrund må naturligvis diskussionen om skrift og kirke og om Tyn- dales oversættelse blive særlig grundig. – Alt ender naturligvis lykkeligt med, at Sendebudet erklærer sig overbevist om katolicis- mens sandhed og kætteriets vildfarelser; men det må indrømmes, at kritikken af kirken fremføres klart og stærkt, så stærkt, at det i visse tilfælde kan være et spørgsmål, om Mores omhyggelige gen- drivelse virkelig er overbevisende.

Måske er der flere grunde til den realistiske tone, der præger »Dialogue«, end blot stilkunst. More havde en svigersøn ved navn William Roper, om hvem Nicholas Harpsfield beretter, at han, da han blev gift med Mores yndlingsdatter Margaret, var »a meruailous zealous Protestant«[130]. Hans omvendelse til lutherdommen skil- dres i udtryk, der minder en del om Luthers krise i klosteret, og som karakteristisk for hans vildfarelser nævnes dels læren om ret- færdiggørelse af tro alene, dels, at han vragede kirkens sædvanlige fromhedsøvelser og forsømte gudstjenesten for i stedet at rugge over en luthersk bibel som den eneste kilde til visdom. Brændende af iver og »puffed vp with pride« kastede han sig ind i debatter med teologerne og søgte at komme til at prædike offentligt, idet han mente sig i stand til at overbevise endog de lærdeste. Som følge heraf blev han indstævnet for kardinal Wolsey, men slap af hensyn til More med en advarsel, mens hans fæller blev tvunget til at afsværge offentligt. Dette dæmpede dog på ingen måde hans iver. – Det er indlysende, at denne sag måtte være overordentlig pinlig for More,

»A Dialogue concernynge heresyas . . . « og »The Confvtacon . . . « vil blive citeret efter EW, idet dog forkortelser er opløste. I noterne betegnes de henholdsvis som »DCH« og »Conf.«. Ved DCH henvises der til bog, kapitel og side i EW, mens der ved Conf. henvises til bog og side. »The Apology« citeres efter Arthur Irving Tafts udgave (Early English Text Society, Original Series nr. 180, London 1930), herefter betegnet som »Taft«. Der henvises her til kapitel og side, såvel i Taft som i EW.

[128] DCH I, 1 (EW 111 G).

[129] Se f. eks. DCH I, 20 (EW 146 A–C) og I, 26 (EW 164 A).

[130] Nicholas Harpsfield: *The life and death of Sr Thomas Moore . . .*, udg. af E. V. Hitchcock (Early English Text Society, Original Series nr. 186, London 1932), s. 84–90.

især da det unge par også efter giftermålet vedblev at være medlemmer af hans husstand; og han har utvivlsomt gjort sit bedste for at få svigersønnen fra kætteriet. Der falder på denne baggrund et ganske særligt lys over Ropers senere erklæring, at han aldrig har set More vred [131]. – Men efter nogen tids forløb, fortæller Harpsfield, opgav More og sagde under en fortrolig samtale til sin datter: »Megge, I haue borne a longe time with thy husbande; I haue reasoned and argued with him in those pointes of religion, and still geuen to him my poore fatherly counsaile; but I perceauē none of all this able to call him home; and therefore, Megge, I will no longer argue nor dispute with him, but will cleane geue him ouer, and gett me another while to God and praye for him« [132]. Post hoc eller propter hoc: Roper indså kort efter sin vildfarelse og vendte tilbage til katolicismen. I Mores senere år var han og Margaret hans nærmeste fortrolige og sikre støtter for katolikkerne. Efter Mores død hørte de til den kreds af hans nære venner og slægtninge, der pietetsfuldt værnede om alle minder efter ham, utvivlsomt med det dobbelte formål at holde mindet om ham i live og dermed også at støtte den katolske sag under de følgende års omvæltninger. Både Ropers og Harpsfields biografier og Rastells udgave af Mores engelske skrifter må ses som udslag af disse bestræbelser.

I »Dialogue« beretter More, at han har kendt »right good witz«, som dels af dovenskab, dels af stolthed (pride) har kastet vrage på al anden lærdom end den hellige skrift, idet de har overbevist sig selv om, at dette er ret, enfoldig kristendom. Men derefter har stolt-hedens ånd taget magten over dem, og da de ikke har kunnet gøre sig bemærkede ved at docere sådanne sandheder, som alle kender, har den drevet dem til at lancere »paradoxis and strange opinions«, som de støtter på vilkårligt fortolkede skriftsteder uden at lade sig rokke af, at hele Kristi kirke siger det modsatte. Og når de således er kommet ind på det forkerte spor, »thei take the bridle in the teth, and renne foorth lyke an hedstrong horse, that all the world can not plucke them backe« [133].

Det er netop med disse ord, Harpsfield beskriver Ropers fra-

[131] »Whom, in xvj yeares and more, being in house conuersant with him, I could neuer perceiue as much as once in a fyve« (William Roper: *The Lyfe of Sir Thomas Moore . . .*, udg. af E. V. Hitchcock (Early English Text Society, Original Series nr. 197, London 1935), s. 36,3-5).

[132] Harpsfield s. 87,18-24.

[133] DCH I, 22 (EW 149-50, citatet: 150 B).

fald[134]. I betragtning af, at både Roper og Harpsfield hørte til kredsen bag Rastell-udgaven, som de begge henviser til[135], kan denne overensstemmelse næppe være en tilfældighed. Harpsfields ord må være citat af More, og det vil være naturligt også at opfatte dem som en fortolkning, således at Harpsfield mener, at More med de omtalte »good witz« bl. a. har tænkt på Roper. Mores ord om dem er ganske vist skarpe; men ikke skarpere end Harpsfields om Roper. I øvrigt skrev Harpsfield sin biografi på opfordring af Roper, til hvem han også dedicerede den, ja, Roper skrev endog sin som kilde for Harpsfield[136]; så fortolkningen går sandsynligvis tilbage til Roper selv. – Men har More således under udarbejdelsen af »Dialogue« haft svigersønnens tidligere vildfarelser i tankerne, må det også være rimeligt at antage, at reminiscenser af deres gamle diskussioner dukker op i samtalen mellem More og Sendebudet. Ved denne antagelse kunde man i hvert fald komme ud over den psykologiske gåde, at More, der med en så brændende alvor søger at presse de synspunkter igennem, som han i bogstaveligste forstand anser for ene saliggørende, samtidig skulde kunne sidde og opfinde så studentikost drilagtige kommentarer, som han lægger Sendebudet i munden.

Da ligheden mellem Mores situation i 1528 og Paulus Helies i 1526 er så slående, kan det ikke undre, at der også findes ligheds-punkter mellem deres værker. Begge forsikrer, at modpartens oversættelse er både sprogligt og dogmatisk uforsvarlig, om end der af gode grunde lægges mest vægt på det sidste hos More[137]. Den endelige dom er lige knusende i begge tilfælde. Det vilde være håbløst at gøre Tyndales oversættelse brugbar, erklærer More. Ligesom man hellere må væve et helt nyt stykke tøj end begynde at sy hullerne i et net sammen, således må man også hellere lave en helt ny oversættelse end begynde at rette fejlene i Tyndales[138]. – Det er også klart nok, at de to forfattere bevæger sig i samme tankeverden. Den fælles humanistiske baggrund ses f. eks. af, at de begge kan illustrere deres synspunkter med æsopiske fabler[139]. At de

[134] »– he tooke the brydle into the teeth, and ranne forth like a headstronge horse, harde to be plucked backe againe« (Harpsfield s. 84,9-10).

[135] Roper s. 73,19-20 – 84,11 og 99,14. Harpsfield s. 100,15-20.

[136] Harpsfield s. 3–6.

[137] DCH III, 8–10 (EW 220–4).

[138] DCH III, 10 (EW 224 A–B).

[139] Et enkelt eksempel skal nævnes, idet det vistnok ikke før er erkendt, at

også begge kan anføre bibelcitater i rigt mål, er en selvfølge. Men også de oldkirkelige fædre spiller en fremtrædende rolle for dem begge; og når More skal argumentere for disses troværdighed, finder vi adskillige tanker, der minder om Paulus Helie, f. eks. at skriftfortolkeren kendetegnes ved foreningen af fromhed og lærdom, at der må tillægges den fortolkning, der støttes af traditionen og majoriteten, afgørende vægt, at en hellig livsførelse og især kraftige gerninger er tegn på Guds særlige nåde, hvorfor der også må tillægges den pågældende særlig autoritet som fortolker. Dog har disse overvejelser mindre selvstændig betydning hos More end hos Paulus Helie, idet More udtrykkeligt underordner dem under spørgsmålet om kirkens autoritet [140]. – Og da More og Sendebudet gennem en lang diskussion om helgener, billeder, vølferter og mirakler er nået dertil, at man må finde et fælles udgangspunkt for at komme videre, finder vi hos More en ret nøje parallel til Paulus Helies synspunkt, at udgangspunktet må være skrift og skel, og at uenigheden i virkeligheden gælder fortolkningen af skriften: »For we muste agre in reson wher faith refuseth it not. And ouer that we shall agree vpon the hole corpus of scripture, as well the new testament as the old. But in the interpretation we may paradventure styck, Is it not so? Yes quod he« [141]. – Men da problemet om

P. H. her hentyder til Æsop. Det drejer sig om en fabel, som More refererer på følgende måde: Enhver bærer to sække over skulderen. I den, der hænger på brystet, lægger man andres fejl og betragter dem derfor ofte. Sine egne fejl lægger man i den anden og svinger den om på ryggen, hvorved man selv – men ikke andre – taber den af syne (Jfr. *Ésope: Fables* (udg. for l'Association Guillaume Budé af Émile Chambry, Paris 1927), s. 133). Både More og P. H. bruger den som svar på anklager mod gejstligheden og som appel om at lade en eventuel reformation bestå i styrkelse af den personlige fromhed.

More citerer fabelen i DCH III, 11 (EW 225 D), P. H. i SKG, II, 195,9-12, »Biskoppernes Gensvar«, IV, 140,26-8 og i »En kristelig Forligelse«, V, 263,5-10. De to sidstnævnte steder er efter forlæg, jfr. henholdsvis »Confutatio Lutheranismi Danici« s. 96 og Opera V, sp. 498 E. P. H.'s egen hentydning til den i SKG er ret vag, men dog vist klar nok til at kunne erkendes, især da vi fra andre steder ved, at P. H. kendte Æsop. Det tyder også på, at han kender den, når han oversætter Erasmus' »suam inspicat manticam« med »haffuer syne egne synder for øghen«. Ellers vilde Erasmus' udtryk jo være uforståeligt for ham.

I alle tilfælde må det betragtes som en fejl, at kommentarbindet nævner IV, 140 i en række citater, der skal illustrere ægte dansk talemåde hos P. H. (VII, 212, jfr. 210).

[140] DCH I, 28 (EW 171 A–D).

[141] DCH I, 18 (EW 141 G).

fortolkerautoriteten kort efter tages op til principiel behandling, viser forskellen sig, idet More meget hurtigt og præcist kan besvare dette for Paulus Helie så indviklede spørgsmål: Fortolkerautoriteten ligger hos kirken! Han er ganske vist klar over, at spørgsmålet er både omstridt og vanskeligt, og derfor optager diskussionen herom og om hele forholdet mellem skrift og kirke også temmelig megen plads[142]; men Mores eget standpunkt er urokkeligt: Kirken er Guds repræsentant over for mennesker og har derfor absolut autoritet over den kristnes tro og liv, herunder også over hans forståelse af skriften[143]. Ved denne evige ordning holder Gud det menneske, der ved hovmodigt kundskabsbegær faldt i synd, nede i ydmyghed, idet han demonstrerer hans vankundighed for ham ved at forpligte ham til at tro ikke alene skriften, men også kirken og dens fortolkning af skriften, endog imod hans egen fornuft[144]. At kirken har denne enestående autoritet, demonstreres omhyggeligt både med fornuftgrunde og ud fra skriften, især løftet i dåbsbefalingen[145]. Og med vanlig omhu får More endog gjort opmærksom på, at han udmærket ved, at disse redegørelser ikke er

[142] DCH I, 20–31 (EW 145–77) samt III, 1 (EW 203–6).

[143] »And thus it appereth that not onely Christ is the man that ye be sent vnto and commaunded by god to beleue and obey, but also the churche is the person whom ye be by Christ commaunded to hyre and beleue and obey. And therefore if ye will in faith or lyuyng or auoydyng of all damnable errour (that ye might fall in by mysseunderstandynge of scripture) take a sure and vnfallyble way, ye must in all these thinges hyre beleue and obey the churche, which is as I say the person whom Christ sendeth you to for the sure solucion of all such doubttes, as to the man in whose mouth he speketh him selfe, and the holy spirite of his fater in heuen.« DCH I, 27 (EW 168 D–E).

[144] »And therefore are we bounden not onely to beleue agaynste our owne reason, the poyntes that God shewed vs in scripture, but also that God techeth his churche without scripture againste our owne mynde also, to gyue diligent hyryng, ferme credence, and faithfull obedience to the church of Christ, concerning the sense and vnderstandinge of holy scripture . . .« DCH I, 27 (EW 168 F–G).

[145] DCH I, 28–9 (EW 171–4). – Fornuftsbeviset rekapituleres i kap. 28 (EW 172 D–E) på følgende måde: »Than sythe ye grant that the church shal euer endure, and that it could not endure without the knowlege of such thinges as may please god, nor those thinges can bee all knowen yf knowledge lacked of those thinges that god byndeth vs to beleue, nor the knowledge of them any thyng serue to the knowledge and warnyng geuen vs of goddes pleasure, but yf we not onely can tel them but also beleue them, whiche believe ye graunte is called faith, of this it consequentye foloweth that the churche all wayes hath and all wayes shall haue the knowledge and belief of such thinges as God will haue it bounden to beleue.«

beviskraftige i sig selv, kun hvis man forudsætter troen, som fås ved »secrete inspiracion« af den Helligånd [146]. Dette kommer særlig klart frem, da Sendebudet under en længere pause i diskussionen har været på universitetet, hvor han har truffet en mere sofistisk anlagt kammerat, der har drevet ham ind i en cirkelslutning for således at lamme Mores bevisførelse – i virkeligheden den samme cirkelslutning, som vi påviste hos Paulus Helie: Kirkens autoritet afledes af skriften, men skriftens af kirken [147]. Men den trænede jurist lader sig ikke fange i en cirkelslutning. Han fralægger sig bestemt at have brugt skriftbeviset som det eneste eller det afgørende argument for kirkens autoritet. Det er mest praktisk at anvende over for biblicister; men det er ikke i sig selv tvingende. Det er kun troen, og den er Helligåndens værk: »For we besyde the scripture do beleue the church, bycause that God him selfe by secrete inspiracion of his holy spirite, doth (if we be willyng to lerne) teche vs to beleue his church«. Men det er den samme, inspirerede tro, der driver mennesket til at bøje sig både for skriften og for kirken [148]; og hvis den forudsættes, viser altså for More både skriften og fornuften, at det er kirken, der er den umiddelbare repræsentant for Gud.

På baggrund af, hvad vi s. 313 har sagt om udviklingen, der førte til Mores død, bør vi måske her præcisere, hvor kirkens myndighed efter hans mening finder sit egentlige udtryk. Han er ikke papalist. I diskussionen med Sendebudet henviser han udtrykkeligt til konciliets afgørelse i tvivlsspørgsmål [149]. Og klart kommer hans conciliaristiske holdning til udtryk i det vigtige brev til Thomas Cromwell fra marts 1534. Han indrømmer her, at han tidligere har været i tvivl om, hvorvidt pavens primat var indstiftet af Gud. Han frarådede endog i sin tid Henrik VIII at nævne det i skriftet mod Luther, idet han – med god grund, tør man sige, – gjorde gældende, at en kraftig understregning af netop dette punkt kunde blive ubehagelig for Henrik, hvis han eventuelt senere kom i strid med paven. Dette gjorde dog intet indtryk på kongen. – Men da denne tænkte situation få år efter blev til virkelighed, var More gennem studier nået til et andet standpunkt. Han mente nu, at man måtte regne

[146] DCH I, 25 (EW 158 E–159 A).

[147] Se s. 287.

[148] DCH III, 1 (EW 203–6, citatet: 206 E).

[149] DCH I, 27 (EW 167 H).

med en guddommelig indstiftelse af påvedømmet, når dog alle kirkefædre og koncilier syntes at regne med den. Under disse omstændigheder vilde det ikke være til nogen nytte at bestride den umiddelbare, guddommelige indstiftelse, idet der jo i alle tilfælde forelå en middelbar – gennem kirken. Resultatet vilde derfor blive det samme, nemlig at ingen på egen hånd kunde nægte paven lydighed: »– sith all Christendom is one corps, I can not perceiue how eny membre therof may withowt the comen assent of the body departe from the comen hede.« Det er derfor meningsløst at diskutere spørgsmålet videre på lokal basis. – Men at det kan tages op af konciliet, er han på den anden side ikke i tvivl om. I de kraftigste vendinger understreger han konciliets autoritet som »vndowtable« og som den eneste garanti imod fuldstændig forvirring. Aldrig har han tænkt sig, at paven stod over konciliet, tvært imod: Han nævner det som en selvfølge, at konciliet i givet fald kan afsætte paven [150].

Det er således klart, at det i sidste instans afgørende for Mores stilling – også i reformationskampen – er den opfattelse, at den af Gud selv stiftede og styrede kirke må fremtræde som en påviselig korporation. Når kirken optræder som en enhed, således som det sker på konciliet, kan man være sikker på, at den repræsenterer Gud; og for så vidt som paven repræsenterer denne enhed, vil More hellere dø end nægte ham lydighed. Men at paven til enhver tid og under alle omstændigheder gør dette, er ikke sikkert.

I forhold til kirken må skriften således indtage en tilbagetrædende stilling. Den af Helligånden inspirerede tro udbredes ved den mundtlige forkyndelsestradition, der gennem apostlene går tilbage til Kristus selv, ikke ved skriften – ja, Helligånden vilde have kunnet lade troen vokse og udbredes, om så skriften slet ikke fandtes [151]. Kirken er denne traditions fortsættelse og derfor det pri-

[150] Corr. s. 498,200–499,262, citatet: s. 498,232-4.

[151] »– his faith was by the mouthes of his holy messengers put in to mennes erves, and by his holy hande written in mennes hartes or [before] euer any worde therof almost was written in the boke. And so was it conuenient for the lawe of life, rather to be written in the lyuely mindes of men, than in the dead skindes of bestes. And I nothyng doubte, but all had it so ben, that neuer gospell hadde ben written, yet shoulde the substaunce of this faith neuer haue fallen out of christen folkes hartes, but the same spirite that planted it, the same shoulde haue watered it, the same shoulde haue kepte it, the same shoulde haue increased it.« DCH I, 25 (EW 158 H–159 A). – »And none Euangelist was there nor none Apostle, that by writtyng euer sente the faith to any nacion, but if thei were firste enformed by worde, and that god had begon his church in that place« DCH I, 25 (EW 159 C).

mære. Skriften – som er udvalgt og overleveret af kirken [152] – er det sekundære, et nedslag af traditionen. Den bevidner selv, at ikke alt, hvad Jesus har lært, står i den, og at apostlenes anvisninger ikke altid er nedskrevet, f. eks. Johs. 21 [v. 25] og 16 [v. 12] samt 2. Thess. 2 [v. 15] og 1. Kor. 11 [v. 23ff.]. Sådanne apostolske lærdomme bevares i kirketraditionen, f. eks. blanding af vin og vand i nadverens sakramente, helligdagens flytning til søndag, Marias evige jomfruelighed m. m. At kirken bevarer denne tradition ren, samt at den med usvigelig sikkerhed fortolker skriften og skelner mellem ægte og falsk i senere åbenbaringer, det er Kristi eget løfte garantien for [153]. – Skriften er utvivlsomt »the hiest and the best lernyng that any man can haue, if one take the right way in the lernyng« [154]. Den er »so meruaylously tempered, that a mouse may wade therin, and an Olyphaunt be drowned therin –«, dvs. enhver kan nå til bunds i den, hvis man bruger troen som støttestav og læretraditionen og fornuften som vejledere; men hvis man søger at bane sig vej gennem dens hemmeligheder i hovmod og tillid til sin egen dømmekraft, mens man kaster vrage på læretraditionen, vil man nødvendigvis »synke ouer the eres and drowne«. Og i skarp modsætning til det s. 279 nævnte, tvetydige Paulus Helie-citater hedder det: »And of al wreches worst shal he walke, that forsyng lytell of the faith of Christes church, cometh to the scripture of God, to loke and trye therin whether the church byleue a right or not. For either doubteth he whether Christe teche his church trewe, or elles whether Christ techeth it at all or not. And than he doubteth whether Christ in his wordes dyd say trewe, whan he said he woulde be with his church till the ende of the world.« [155]. Af denne fatale

[152] DCH I, 30 (EW 174 D–175 D), hvor også det s. 287 nævnte Augustin-citat anføres.

[153] »But as it may be that many thynges be there not all at ones reueled and vnderstanden in the scripture, but by sondry times and ages mo[re] thinges and mo[re] by God vnto his church disclosed . . . so I am very sure that the holy goste that God sente into his church. And Christ him selfe that hath promised vnto the ende of the worlde to perseuer and abyde in his church, shal neuer suffer his catholike church neither to agree to the makyng of any lawe that shal be to God damnably displeasaunte, nor of any trewth that god would were beleuyd to determine or byleue the contrary. For than hadde Christ which is all trouthe, broken his promise, and (whiche were blasphemy and abhominable to thinke) were waxen vntrewe«. DCH I, 25 (EW 159–162, citatet: 160 B–D).

[154] Jfr. DCH I, 25 (EW 156 F): »– an inestimable treasure as the cause standeth«.

[155] DCH I, 25 (EW 162 G–163 A).

fejl er alle de gamle kætterier opstået. – Men siden det er djævelens største lyst at bringe mennesker til misbrug af de i sig selv bedste ting, er dette misbrug af skriften netop så nærliggende en fare, hvilket More som før nævnt selv har set eksempler på [156]. For at undgå den må man – foruden at orientere sig i kirkefædrenes kommentarer og bede om Guds nåde og hjælp – først og fremmest sørge for at blive forsvarligt oplært i kirkens tro, »all suche pointes and articles as the church beleueth«. Hvis skriften efter anvendelsen af dem stadig synes en at tale imod kirkens lære, bør man i tilslutning til Augustin regne med oversættelses- eller afskriverfejl, nu om dage evt. trykfejl, eller regne med, at man selv ikke forstår teksten rigtigt, klynge sig til kirkens tro og lade teksten blive bedre forstået, når det behager Gud at give nåde til det. Således vil man være sikker på enten at have sandheden eller i hvert fald ikke begå nogen dødelig fejltagelse [157].

Om end man ved dette ræsonnement gang på gang mindes om Paulus Helie, er det dog klart, at Mores teologi virker mere kirkelig og for så vidt mere konservativ end hans. Henvisningen til kirkens autoritet er hos More præcis og eksklusiv; og den individualistiske tendens optræder hos ham kun i helt underordnet stilling. Endvidere savner man Paulus Helies heftige bekendelser af ærefrygt for skriften. Vel bevidner More sin respekt for den; men stillet over for den iver, hvormed han påviser farerne ved misforstået skriftstudium, forstår man egentlig meget vel Sendebudet, når han ironisk spørger, om More da mener, at Gud havde gjort bedre i ikke at give os skriften [158]. Det svarer hertil, at More ikke i samme grad som Paulus Helie anerkender anklagerne mod præsteskabet for udelighed og demoralisation. Han erkender kort, at vi naturligvis alle, gejstlige som læge, er arme syndere, Gud bedre os alle, og at det vilde være en fordel, om »better ley men and fewer« blev gjort til præster. Men skal man som Sendebudet sammenligne med andre lande, er More overbevist om, at den engelske klerus såvel i lærdom som i livsførelse står fuldt på højde med, ja overgår gejstligheden i et hvilket som helst andet land [159].

[156] Se s. 316.

[157] DCH I, 22 (EW 151 E–152 A).

[158] DCH I, 25 (EW 156 C).

[159] DCH III, 11 (EW 225 B–D). – Det er i denne sammenhæng, More henviser til den s. 318 nævnte Æsop-fabel.

Man måtte derfor vente, at problemet om oversættelser af bibelen hurtigt kunde affærdiges. Lægmændene kan jo blot holde sig til kirkens lære og skriftudlægning. Men det går anderledes. Problemet rejses i Dialogues III. bog, hvor Sendebudet bittert angriber præsteskabet, fordi det forbyder oversættelser. More benægter simpelt hen, at dette er tilfældet, og tilbageviser Sendebudets henvisning til Oxforderkonstitutionen[160] ved at forelægge ham teksten, der klart viser, at der ikke er tale om forbud, men om censur, hvilket i begges øjne er noget ganske andet[161]. Alligevel fastholder Sendebudet angrebet, idet han nu hævder, at præsteskabets forvaltning af denne censur i praksis virker som et forbud. More søger energisk at afbøje anklagerne; men i det principielle spørgsmål giver han angriberen ret: End ikke en berettiget frygt for misbrug bør forhindre, at skriften gøres tilgængelig på modersmålet: »For elles if the abuse of a good thing should cause the taking away therof from other that would vse it well, Christ should hymself neuer haue been borne, nor brought hys fayth into the world, nor god should neuer haue made it neither, if he should for the losse of those that would be damned wretches, haue kept away the occasion of reward from them that would with helpe of his grace endeour them to deserue it«[162].

Men når More ønsker bibelen oversat, skyldes det aldeles ikke noget ønske om dermed at åbne vej for en friere bibeltolkning eller en deraf følgende friere forståelse af kristendommen. Det vilde netop være, hvad han forstår ved misbrug af bibelen. Som det klart vil fremgå af det følgende, tilsigter han ikke i mindste måde at svække kirkens monopol på skriftfortolkning. – I sin glæde over at få medhold fortsætter Sendebudet nemlig med heftige udfald mod præsterne, der bruger »euery rotten reason that they can find« for at forholde lægfolket bibelen. De påstår, at kundskabstørst er farlig, og at skriften slet ikke kan oversættes til et barbarisk sprog som engelsk. Især fremhæver de, at skriftens ord er føde for sjælen; og som man kun giver småbørn mælk og tyggemad, således kan heller ikke lægfolket, der kristeligt set er børn, tåle at få skriftens ord serveret direkte, uden at det først er tygget (»chammed«) for

[160] Se s. 277.

[161] DCH III, 14 (EW 233 F–234 F).

[162] DCH III, 16 (EW 241 G–F, jfr. 245 C–D). – Ganske det samme argument bruger Frans Wormordsen i indledningen til Psalteret (fol. B 2–B 3).

dem. Navnlig dette sidste er Sendebudet oprørt over: »– by god they shal for al that well fynde in some of vs that an olde knaue is no chylde«. Men desværre viser det sig, at More i vid udstrækning godkender disse »rotten reasons«. Utvivlsonst kan videbegær være »inordinate« – og er det, hvis lægfolket ikke vil nøjes med at læse skriften, men drister sig til selv at »tygge« den, dvs. at fortolke og diskutere de store hemmeligheder i den, som de viseste og de lærdeste ikke altid er i stand til at »tygge«. Jo mindre baggrund folk har for deres læsning, jo mere uforstandige, uvidende og tåbelige de er, desto ivrigere vil de være til at fortolke, og med desto større sikkerhed vil de udtale sig om de dunkle spørgsmål. Hvordan skulde de kunne gøre det uden ved kætterske fortolkninger at bringe deres egne og andres sjæle i fare? Og respekten for den hellige skrift vil synke, når den således på overmodig og uærbødig vis skal diskuteres hen over måltidet: »And there whan the wyne wer in and the witte out, woulde they take vpon them with foolish wordes and blasphemie to handle holie scripture in more homely maner than a song of Robin hode«. En sådan brug af skriften vil blive lægfolket til skade i stedet for til gavn. Den ene del af Kristi kirke skal ikke pille ved den andens embede: »– and therfore . . . I can in no wise agree with you that it wer mete for men vnlearned to be busy with the chamming of holy scripture, but to haue it chammed vnto them. For that is the preachers part and theirs that after longe studye are admytted to reade and expown it«[163].

Præsternes betænkeligheder er altså vel begrundede. Men alligevel ønsker More bibelen oversat. Han ønsker, at lægmændene får mulighed for at bruge den som opbyggelseslæsning, idet de læser budene eller andre let forståelige tekster og lader de sværere ligge til kirkens fortolkning; eller de kan læse den som forberedelse til at høre prædiken[164].

Dette forekommer ham så værdifuldt, at han ikke vilde hindre en eneste from lægmand i således at drage nytte af bibelen, om også han derved kunde hindre hundrede kættere i ved bevidst mis-

[163] DCH III, 16 (EW 241 F–243 G, citaterne: 241 F, 242 A, 243 B og 243 F–G). – Det er karakteristisk for More – og for hans tid –, at rationelle grunde i nogen grad flyder sammen med dogmatiske, så at han i samme afsnit kan argumentere med klerus' uddannelse og med kirkens guddommelige orden som f. eks. fremstillet i Ef. IV, 11 eller Ex. XXIV (EW 242 B–H).

[164] DCH III, 16 (EW 243 C–F, jfr. 244 G–H).

brug at tage skade af den [165]. De sproglige vanskeligheder bekymrer ham ikke. Eftertrykkeligt fejrer han den påstand af bordet, at bibelens mening ikke skulde kunne udtrykkes på »a tong vulgare and barbarous« som den engelske. Enhver betænkelighed af den art må også ramme de hellige mænd, der først nedskrev de hellige tekster, al den stund de oprindelig blev skrevet på to folkesprog og oversat til et tredje, som hver for sig var »as verye vulgare as ours« [166]. Det virkelige problem er ikke sproget, men misbruget, og det vil ikke blive forhindret ved forbud mod oversættelser; for tilbage bliver problemet om de præster, »as can no more than theyr grammer, and verye scantly that«. De har jo ikke større forudsætninger for at finde den rette mening i den latinske tekst, end kvinderne har for at finde den i en engelsk. I øvrigt opstår kætterierne snarere hos urolige hoveder blandt de lærde end hos lægfolk. Hvis frygten for dem skulde kunne retfærdiggøre et forbud mod bibelen på engelsk, skulde den forbydes på alle sprog. Intet godt kan fremmes uden risiko; og vel kan man søge at begrænse denne, men at forbyde bibeloversættelser af hensyn til dem, der vilde misbruge dem, vilde være en lige så stor misforståelse som at amputere et ben for at kurere gigt i tåen eller et hoved for at kurere tandpine [167].

I stedet foreslår More nu en kontrolordning, der skulde kunne forebygge eller i hvert fald begrænse misbruget. Man kunde lade oversættelsen udføre af »some good catholike and well learned man«, evt. af en kommission. Det færdige værk kunde autoriseres og befordres i trykken af biskopperne, til hvem også det trykte oplag skulde fordeles. Når de så selv uddelte det til lægfolket, vilde enhver biskop have sikkerhed for, at bøgerne kun kom i hænderne på »such as he perceiueth honest, sad, and verteous«, og som han skønnede vilde bruge dem på den rigtige måde; og de skulde naturligvis tilbageleveres ved indehaverens død. Sendebudet mener, at folk sikkert hellere vilde købe bøgerne selv end få dem gratis under biskopelig kontrol. Muligvis, svarer More; men de, der vilde være utilfredse med at få dem på den af ham foreslåede måde, vilde netop være dem, der ønskede dem af tvivlsomme grunde. De vilde næppe blive nægtet »any honest housholder to be by his discrecion reuently red in his house. But though it wer not taken to euery lewde

[165] DCH III, 16 (EW 245 C).

[166] Også dette anfører Frans Wormordsen (Psalteret fol. B 4).

[167] DCH III, 16 (EW 243 G–244 G, citaterne: 241 H og 244 D).

lad in his own handes to rede a litle rudely whan he list, and then cast the boke at his heles, or among other such as himselfe to kepe a quotlibet and a pot parlament vpon, I trow there wil no wise man find a faulte therin«[168]. Skriften er medicin for den syge og føde for den raske; men mangan syg tager sig selv for rask, og der er så mange slags føde i skriften, som ikke alle tåler lige godt. En kan tåle de synoptiske evangelier, men ikke Johs.; en Acta, men ikke Apokalypsen; en Efeserbrevet, men ikke Romerbrevet. Derfor er det kun rimeligt, om biskoppen, som Gud har indsat som stiftets overlæge, der skal stille diagnoserne, også foreskriver, hvor megen og hvilken slags medicin hver enkelt får. »And thus may the bishoppe order the scripture in our handes, with as good reason as the father doeth by his discrecion appoynte which of his children may for hys sadnes kepe a knife to cut his meate, and which shal for his wantonnes haue his knife taken from him for cutting of hys fyngers«[169].

Denne rigoristiske kontrolordning er ifølge Mores egne ord ikke hans egentlige program, kun et alternativt forslag til det forbud, han så gerne vil undgå. Netop på baggrund af hans kirkelige betænkeligheder bør dette understreges. Endnu mod samtalens slutning fastholder han, at »the whole byble might for my minde be suffered to be spred abrode in englishe«[170], og at det kun er for at undgå forbud, han fremsætter sin plan. I stadig nye formuleringer fremhæver han, at »No good thing ought to be put awaye because of the missevse therof«[171]; og sammenligningen mellem vore to humanister giver således foreløbig det paradoksale resultat, at den mere kirkeligt-konservative Thomas More går ind for bibelens oversættelse, idet han argumenterer med Paulus Helies yndlingssætning: Misbrug ophæver ikke brug, mens den mere bibelsk og individualistisk orienterede Paulus Helie går imod ud fra erkendelsen af, at misbrug alligevel kan blive så groft, at det bør ophæve brug.

[168] DCH III, 16 (EW 245 F–246 B, citaterne: 245 F, 245 G og 246 A–B).

[169] DCH III, 16 (EW 246 E–247 A, citatet: 246 H–247 A). – Som en kuriositet kan det nævnes, at man også finder lignelsen om kniven hos den kendte Strasbourg-prædikant Johannes Geiler af Kaysersberg (1445–1510), der med den som illustration advarer imod, at lægfolket får adgang til bibellæsning; se Lucien Pflieger: Geiler von Kaysersberg und die Bibel (Archiv für elsässische Kirchengeschichte I, Bonn 1926) s. 124.

[170] DCH III, 16 (EW 247 A–B).

[171] DCH III, 16 (EW 244 B, randnote).

Tiden skulde dog vise, at heller ikke More var konsekvent i sin anvendelse af sætningen. Det fremragende polemiske indlæg, han havde leveret, kunde lige så lidt som de øvrige modforanstaltninger standse udbredelsen af Tyndales Ny Testamente. Nye oplag tryktes i Antwerpen og oversendtes til England, til dels finansierede af for-tjenesten på de første sendinger, herunder også de betydelige par-tier, biskopperne havde opkøbt for at holde autodafe på dem. Im-porten og salget synes at være sket gennem det såre effektivt orga-niserede handelskompagni The Merchant Adventurers, der var så vant til halvt eller helt illegale forretninger, at det var umuligt at kontrollere [172]. Og testamentet fulgtes af en bred strøm af kæt-terske og antikerikale skrifter. I 1532 klager More: »Our Lorde sende vs now some yeres as plentuous of good corne, as we have had some yeres of late, plentuous of euill bookes. For they haue growen so fast, and sprongen vp so thycke, full of pestilent errorrs and pernicious heresies, that they haue infected and kyled, I feare me, moe selye symple soules, then the famine of the deare yeares haue destroyed bodyes«; ja, han formoder endog, at dyrtiden og vareknapheden netop er udtryk for Guds begyndende reaktion imod det tiltagende kætteri [173]. Endvidere opregner han 23 af de kæt-terske skrifter, idet han dog forsikrer, at han ikke kender det fulde antal; og i spidsen stiller han »Tindales newe testament, father of them al by reason of hys false translating« [174]. Der måtte altså efter hans skøn være al grund til at frygte, at kætterske bibelfor-tolkninger vilde vinde indpas i folket.

Og måske har vi allerede fra 1530 et vidnesbyrd om, at han har ændret standpunkt.

Når der i det følgende skal søges påvist en glidning i Mores stil-ling i løbet af reformationskampen, bør det understreges, at dette intet har med den traditionelle diskussion om Mores konsekvens eller inkonsekvens at gøre. Vi betragter her kun det isolerede spørgsmål om bibelens oversættelse. – Men af hensyn til sammenlig-ningen med Paulus Helie kunde det nævnes, at de religiøse bryd-ninger placerede dem begge i stillinger, der let kunde misforstås, og

[172] Se herom H. Maynard Smith, *anf. skr.* s. 285–7 og 300–3.

[173] *Conf.*, Preface (EW 339 C–340 A).

[174] *Conf.*, Preface (EW 341 D–343 G). – Han nævner kun de engelske skrifter. Antallet af indsmuglede, kætterske skrifter på fremmede sprog erklærer han for uoverskueligt.

som også er blevet det indtil de seneste tider. Begge var kendte som kritikere af det gamle; og begge fandt deres plads blandt reformationens ihærdigste modstandere og bekæmpere. Måske var det endog i begge tilfælde på biskoppelig opfordring, de optog kampen [175]. For Mores vedkommende var misforståelsen særligt nærliggende på grund af hans ungdomsværk »Utopia«, som eksperimenterede med nok så radikale tanker både angående religionen og samfundet, og som i øvrigt nød europæisk berømmelse. Og under den bitre strid udeblev misforståelsen da heller ikke. More blev så vel som Paulus Helie beskyldt for at være en »vendekåbe«, en holdningsløs opportunist, hvilket vi senere skal se et eksempel på. Ligeledes møder vi den fra Paulus Helies historie så vel kendte beskyldning, at han fik betaling af biskopperne for sin anti-reformatoriske polemik, som egentlig var imod hans inderste overbevisning. Den fremføres med stor bitterhed af Tyndale, der f. eks. sammenligner Mores forhold til biskopperne med Judas' til ypperstepræsterne [176]. I 1532 karakteriserer han ham som »sir Thomas More, Kt, which knew the truth and for covetousness forsook it again« [177]; og ligefrem verbal overensstemmelse er der mellem hans erklæring samme sted: »covetousness blinded the eyes of that gleering fox more and more« og Paulus Helies bøn til borgerne i Randers, at de kun vil agte på, hvad han skriver, ikke på hans person, idet deres prædikanter jo beskylder ham for at være »forblindett (som the siige) aff gerighedt« [178].

At beskyldningerne i begge tilfælde var uretfærdige, er der ingen tvivl om. Da More endelig fik tilbudt en rundelig belønning af biskopperne, svarede han, at han hellere vilde kaste den i Themsen end tage imod en penny af den [179]. Men det protestantiske had til »forræderen« skulde dog holde mistanken i live gennem generationer, suppleret med et væv af tilsyneladende ganske grundløse legender om hans diabolske fryd ved at tortere arresterede kættere. – Og selv efter at det konfessionelt bestemte had var trådt i baggrunden for en mere saglig vurdering, har forskerne haft det største besvær

[175] Jfr. om P. H. VII, 35.

[176] Tyndale's Answer to Sir Thomas More's Dialogue (udg. af Henry Walter for The Parker Society, Cambridge 1850), s. 16 og 148. – Denne udgave citeres herefter »Walter«.

[177] Tyndale: Expositions and Notes etc. (udg. af Henry Walter, Cambridge 1849), s. 100.

[178] IV, 26.

[179] Apology 10 (Taft s. 52, EW 867 C–D). Jfr. Roper s. 45–8.

med at forlige »Utopia«s ideer med Mores senere holdning [180], vel fordi man har underkendt »Utopia«s karakter af tankeeksperiment og ironien i den humanistiske dialogform. For mig at se er det både hos Paulus Helie og hos More kontinuiteten, der gør størst indtryk.

Henrik VIII blandede sig i disse år i stadig højere grad i kirkens anliggender. Han kunde vel tænke sig adskilligt »reformeret«; men den første betingelse måtte være, at det skete under hans kontrol, og han ønskede indtil videre ikke, at hans katolske rettroenhed skulde kunne drages i tvivl. I 1529 nedsatte han en kommission til undersøgelse af de kætterske skrifter, ledet af ærkebiskop Warham og bestående dels af gejstlige, dels af universitetsfolk. Resultatet forelå på et møde den 24. maj 1530, som kongen selv deltog i, og nedfældedes i et på mødet udstedt officielt dekret i Warhams navn [181]. På grundlag af udførlige citater fordømmes heri som kætterske syv navngivne bøger, de fleste af Tyndale, foruden »the translation also of Scripture corrupted by William Tyndall, as well in the Olde Testamente [182] as in the Newe«. Endvidere anføres in extenso en proklamation, der skulde oplæses for folket af præsterne [183]. Heri nævnes seks af de indicerede bøger foruden Tyndales testamente, og det påbydes, at alle eksemplarer af disse samt af visse nærmere angivne kategorier af bøger skal udleveres. – I et særligt afsnit behandles herefter det principielle spørgsmål om bibelens oversættelse. Da det efterhånden er blevet en udbredt opfattelse, at kongen har pligt til at sørge for, at bibelen oversættes og gøres tilgængelig for lægfolket, har han også bedt kommissionen overveje dette spørgsmål. Man er nået til det resultat, at »the having of the hole Scripture in English is not necessarye to cristen men«; den samme opbyggelse, som evt. kunde fås ved bibellæsning, kan også fås gennem belæring af præsterne; og i øjeblikket, hvor så mange kætterske bøger og meninger er i omløb, vilde en oversættelse til frit brug for lægfolk snarere virke yderligere forvirring og nedbrydning end opbyggelse. Engelske bibler vil derfor ikke blive tilladt. Ikke desto mindre har kongen højtideligt erklæret, at han vil sørge for, at en pålidelig oversættelse af Ny Testamente bringes i stand, således at han kan frigive den, når han skønner folket

[180] Se herom Taft s. VII–VIII.

[181] »A publick instrument . . .«, aftrykt i David Wilkins: *Concilia Magnae Britanniae et Hiberniae*, bind III (London 1737), s. 728–37.

[182] Tyndale havde i januar 1530 udgivet en oversættelse af Pentateuchen.

[183] »the bill in English to be published by the prechours«, Wilkins s. 735–6.

»mete, apte, and convenient to receyve the same«; og det kan derfor i proklamationens afslutning påpeges, at jo nøjere man holder sig de deri givne forbud efterrettelig, des snarere kan den lovede, autoriserede oversættelse blive til virkelighed.

I juni samme år fulgtes dekretet op af en kongelig proklamation, der vel indeholder visse afvigelser fra det, f. eks. en ret kraftig udvidelse af bogforbudet og regler for dets håndhævelse, men som i de principielle argumentationer og konklusioner dog følger det ret nøje [184].

Det er et spørgsmål for sig, hvad der egentlig var kongens hensigt med denne aktion. H. Maynard Smith mener, at det var et særlig snedigt træk for at få begge parter i religionsstriden til at slutte op bag ham. De, der ønskede en bibeloversættelse, kunde herefter slå sig til tåls med, at det dog nu var sikkert, at den kom, især hvis man undgik at irritere kongen; og de, der ikke ønskede den, kunde trøste sig med, at den dog indtil videre var forbudt [185]. At kongen spillede dobbeltspil, kan man i hvert fald vanskeligt tvivle på, når man ser, at han deltager i fordømmelserne af et værk som Tyndales »The obedience of a Christen man ...« (1528), der i sin yderligt ensidige hævde af kongens absolutte, gudgivne suverænitet passede som hånd i handske til den politik, Henrik netop i disse år slog ind på. Der berettes om, hvor begejstret han var, da han læste bogen, og det er en kendsgerning, at han i 1531 hemmeligt søgte at få Tyndale til at vende tilbage til England [186]. Henriks politik var først og fremmest at styrke kongens magt. Hvis et bibelforbud passede i denne politik, kunde han nok gå ind for det; men i øvrigt måtte hans hovedsigte være ikke at styrke, men at svække kirkens stilling. Og det anede adskillige allerede i 1530.

Det er et ganske andet spørgsmål, hvem der deltog i dekretets udstedelse, og hvorledes deres stilling til det var. Det er ikke ganske ligeegyldigt, idet både dekretet selv og den kongelige proklamation gang på gang understreger kongens ønske om, at enhver af deltagerne skulde have absolut frihed til at sige sin mening uden hensyntagen af nogen art, og idet den fuldstændige enighed i afgørelserne ligeledes betones. H. Maynard Smith karakteriserer flertallet

[184] Trykt hos Wilkins, s. 740–2, og i A. W. Pollard: *Records of the English Bible* (London 1911), s. 163–9.

[185] Anf. skr. s. 322–4.

[186] Se herom H. Maynard Smith, anf. skr. s. 308–10.

af kommissionens medlemmer som »scholars bred in the New Learning but adhering to the old theology«[187]; og i spidsen for delta-gerne i det afsluttende møde, straks efter ærkebiskoppen, nævner dekretet »the noble parsonage Sir Thomas More, knight, grete chauncelour of Inglonde«. Hvis der virkelig var fuld frihed til at udtrykke sin mening, kunde More i kraft af sin stilling og sine særlige kvalifikationer i spørgsmålet om kætterske skrifter og bibeloversættelser vanskeligt være tavs. At han også turde sige sin mening selv i situationer, hvor det kunde være farligt, er der eksempler nok på, både før og efter 1530. Kunde han da godkende de trufne beslutninger?

At man fordømte og forbød de kætterske skrifter, vilde han utvivlsomt bifalde, og det gælder også forbudet mod Tyndales oversættelse. Allerede i »Dialogue« havde han energisk forsvaret opbrændingen af den[188]. Heller ikke kunde han indvende noget imod, at man fastslog, at det ikke var nødvendigt, at bibelen forelå i oversættelse. Han havde jo selv hævdet, at den teoretisk set helt kunde undværes[189]. Men tilbage bliver dog, at man udstedte et regulært, om end kun midlertidigt, forbud mod bibeloversættelser. Når man tænker på, hvor ivrigt han havde taget afstand fra dette i »Dialogue«, hvordan kan dekretet så meddele, at »it was thought ther in that assemble to all and singuler in that congregation, that the kings highnes and the prelats in soo dooing, not suffering the Scripture to be divulgid and communicate in the Englishe tonge unto the people at this tyme doth well? Kunde virkelig de kætterske skrifter motivere et midlertidigt forbud, når More dog i øvrigt hellere vilde se hundrede kættere tage skade af bibellæsning end en eneste from mand blive hindret i at drage nytte af den?

Der synes virkelig at have været diskussion. Dekretet taler ikke alene om forsamlingens omhyggelige overvejelser og undersøgelser, men siger også, at vedtagelsen skete »after . . . all thinges sayde might be on both sidys, and for bothe parties spoken, deduced, and brought furthe«; og de antydninger, vi får af diskussionen, tyder egentlig også netop på sådanne betænkeligheder, som More kan have haft. Dekretet fastslår, at »like as the having of Scripture in the vulgar tongis, and in the commen peoples handes, hath ben by

[187] Anf. skr. s. 323.

[188] Se især DCH III, 8 ff. (EW 220 ff.).

[189] Se f. eks. note 151.

holy fathers of the churche heretofore in some tymes thought mete and convenient; soo at another tyme it hath ben thought to holy fathers not expedient to be communicate amongs them«; og som umiddelbar baggrund for den almindelige tiltrædelse af forbudet anføres, at »holy doctours testifie upon suche like considerations, the semblable hath been doon in tymes past«. Nu var Mores henvisning til kirkefædrenes og traditionens vejledning jo aldeles ikke nogen tom floskel, som det fremgår af hans ændrede stilling til pavedømmet; og i 1528 havde det netop været et af hans argumenter imod et forbud, at »neuer ment they [o: al holy doctours] as I suppose the forbydding of the byble to be readde in any vulgare tong«[190]. Hvis den reaktionære fløj under forhandlingerne virkelig har kunnet legitimere et midlertidigt forbud med henvisning til fortillfælde, som man måtte tillægge normativ betydning[191], finder jeg det derfor ikke usandsynligt, at More efter nogen betænkelighed har givet efter og accepteret det, så meget mere, som det jo netop kun skulde være midlertidigt. Det kan tilmed have stået for ham som den sikreste vej til at nå frem til en forsvarlig oversættelse[192].

Man må også betænke, i hvor høj grad han tidligere havde understreget lydigheden mod gejstligheden. På baggrund af den skærpede situation er det derfor nok muligt, at han har kunnet godkende den afsluttende erklæring: »- ye cannot require or demande Scripture to be divulged in th'Englishe tonge, otherwise then upon the discretions of the superiours, soo as whensoever they thinke in their conscience it may doo yowe good, they may and doo well to geve it unto you, and whensoever it shall be seen otherwise unto them, they do amisse in suffering you to have it«. Men det kan så næppe heller nægtes, at der i det specielle spørgsmål om bibelens oversættelse er sket en ændring i hans holdning. At afgørelsen eksklusivt lægges hen til gejstligheden, uanset oversættelsens kvalitet og art, er afgjort en skærpelse i forhold til den fortolkning af Oxford-

[190] DCH III, 16 (EW 243 G).

[191] Det er nærliggende at tænke på de s. 277 nævnte bestemmelser.

[192] Tyndale anser ham for at være en af hovedmændene bag forbudet (Walter s. 168). Dette kan man dog næppe lægge vægt på, da Tyndale befandt sig langt fra begivenhedernes centrum og i øvrigt var villig til at tro alt, hvad der i hans øjne var ondt, om More. Vigtigere er det, at Harpsfield opfatter ham som en af initiativtagerne til aktionen (anf. skr. s. 225); men han omtaler kun de kætterske skrifter og løftet om en senere oversættelse, ikke det midlertidige forbud.

konstitutionen, som han selv opstillede i »Dialogue«[193]; og dengang mente han, at den gav det endelige svar på spørgsmålet.

Vender vi os til Mores egne skrifter fra den følgende tid, kan vi da også iagttagge en klar ændring i hans holdning. Han opdagede ligesom Paulus Helie efterhånden, at reglen »Misbrug ophæver ikke brug« kun kunde gælde inden for visse grænser. Da Tyndale i 1530 skriver sit »Answer«, synes han et sted at tillægge More medansvar for Erasmus' »Encomium Moriae«, der blev skrevet i 1509 under et besøg hos More. Tyndale kalder hånende Erasmus for Mores »darling« og påstår, at hvis »Encomium Moriae« blev oversat til engelsk, vilde enhver kunne se, hvor helt anderledes More dengang tænkte, end han nu skriver[194]. More svarer i »Confvtacion« og benægter, at han har ændret synspunkter. »Encomium Moriae« har han ikke noget ansvar for, da den er skrevet af Erasmus; og den er i øvrigt kun en satire over visse misbrug i forbindelse med helgendyrkelsen. At tillægge Erasmus den samme holdning over for sagen selv, som i satiren udtrykkes over for misbrugene af den fiktive person, forfatteren selv betegner som den personificerede dårskab, vilde være lige så urimeligt som at tillægge More de betydelig skrappere udtalelser, han lader Sendebudet fremføre i »Dialogue«. Der skulde sammenhængen dog ellers være klar nok. Men så vidt er det kommet, siden Tyndale begyndte at forgifte sindene med sine kætterske bøger, at man nu næppe nok kan nævne sådanne ting i et skuespil, uden at folk tager skade af dem. Under disse omstændigheder vil More meget have sig frabedt at få »Encomium Moriae« oversat til engelsk: »I say therefore in these dayes in which men by theyr owne defaulte misconster and take harme of the verye scrypture of God, vntyll menne better amende, if any man would nowe translate Moria in to Englyshe, or some workes eyther that I haue my self written ere [ø: before] this[195], albeit ther be none harm therin, folke yet beyng (as thei be) geuen to take harme of that that is good, I would not onely my derlinges bokes but mine owne also, helpe to burne them bothe with myne owne handes, rather then folke should (though through theyr own faut) take any harme of them, seying that I se them likely in these dayes so to doe«[196].

[193] »theyr intent was that the byshop should approue it if he found it faultlesse . . .«, DCH III, 16 (EW 245 D–E).

[194] Walter s. 16.

[195] Utopia?

[196] Conf. II (EW 422 D–423 A, citatet: 422 H–423 A).

Her er det aldeles klart, at misbrug ophæver brug. Og selvmodsigelsen er så meget mere oplagt, som det i begge tilfælde drejer sig om bøger, hvori der ikke er noget ondt, men som det onde eventuelt vil blive fortolket ind i. I 1532 kan dette perspektiv få More til, hvad han ikke vilde i 1528: at forbyde en oversættelse.

Man kunde indvende, at More vel ikke vilde mene, at hans egne ungdomsværker var så værdifulde som bibelen, og at han derfor ikke vilde anse det for så stort et tab, om de blev undertrykt. Men det almene princip, der opstilledes i »Dialogue«, er dog brudt. Hertil kommer, at ikke alene paralleliseringen med bibelen i det citerede stykke, men hele sammenhængen synes at vise, at ændringen i hans »maksime« også gælder bibelen. Faren ved kættersk fortolkning af i sig selv uangribelige skrifter illustreres netop med en henvisning til forbudet af 1530. Så alvorlig er situationen, at kongen har fundet det nødvendigt »for the whyle« at forbyde bibeloversættelser, for at ikke onde mennesker skal gøre sig selv dødelig skade og sprede smitten videre ved at drage de gode ting, de læser i bibelen, »into the colour and mayntenance of their owne fonde fantasies, and turnyng all honye into poyson«. Det må have været en kendt sag for alle interesserede, at More selv havde deltaget i forberedelserne til denne beslutning. Havde han misbilliget resultatet, kunde han dårligt have refereret det her uden at markere en vis afstandtagen. Men han bruger det tvært imod som legitimerende baggrund for sin censur over sine egne og Erasmus' værker. Det må være naturligst at opfatte det sådan, at han virkelig har godkendt forbudet.

Og denne godkendelse synes da også at foreligge ganske klart i VII. bog af »Confvtacion«. Han svarer her på et afsnit af Tyndales »Answer«, hvori denne gentager påstanden, at gejstligheden udelukker lægfolket fra læsning af skriften[197]. Logikken i Mores svar er ikke umiddelbart indlysende for en protestant, og det kan i hvert fald ikke have gjort noget indtryk på Tyndale. Han begynder med at fastslå, at »I haue in the boke of my dialogue proued alre dy, that Tyndall dothe in thys poynt falsely belye the clergye –«. Uanset hvad man mener om argumentationen i »Dialogue«, må det dog undre, at den efter Mores mening også kan gælde efter 1530.

[197] »For as they have destroyed the right sense of it with their leaven; and as they destroy daily the true preachers of it; and as they keep it from the lay-people, that they should not see how they juggle with it; even so would they destroy it also, could they bring it about, rather than we should come by the true understanding of it . . .«, Walter s. 48.

Men forklaringen på det da indførte forbud følger umiddelbart efter : »— and that of trouth Wyclyffe, and Tyndall, and frere Barns, and suche other haue bene the onely cause for whyche the scripture hath bene of necessitie kept out of the lai peoples handes, and that of late, specyally by the politike prouision and ordynaunce of our most excellent souerayne the kynges noble grace, not wythoute great and vrgent causes manifestly rysing vppon the false maliciouse meanes of William Tindal, for which al the lai people of this realme, both the euil folke that take harme by him, and the good folke that leese [o : lose] the profite by him, haue great cause to lament that euer that manne was borne« [198]. – Vi står her over for et af de fra politik så vel kendte tilfælde, hvor to modstandere ud fra nøjagtig de samme præmisser må fælde diametralt modsatte domme. Kendsgerningen er, at biskopperne har udstedt et forbud og tilskyndet kongen til at sanktionere det. Dette benægter heller ikke More, skønt han hele tiden taler om den kongelige proklamation. Tyndale konkluderer herudfra, at skylden for forbudet hviler på biskopperne. For ham er de nemlig kristendommens og sandhedens fjender, og det er kun, hvad man kunde vente, at de udelukker lægfolk fra bibelen for således at hindre dem i at se, hvordan de selv spiller bold med teksterne. Latinen skjuler sandheden, sagde de danske reformatorer. – For More er Tyndale og hans fæller oprørere mod kirken og mod Gud. De er »the onely cause« til forbudet og må derfor også bære det fulde ansvar for det. Havde de ikke været, vilde det ikke være kommet; men nu var man tvunget til at udstede det for at hindre, at de gjorde andre skade ved deres voldførelse og fordrejelse af teksterne. Det er altså biskopperne, der står på bibelens, sandhedens og lægfolkets side, og More kan derfor mene, at hans apologi for dem stadig gælder, uanset at de faktisk har udstedt et forbud, siden den blev skrevet. Det er ikke fakta, men ens eget forhold til fakta, der betinger ens dom over dem. – Men at More kan se »great and vrgent causes«, ja ligefrem »necessitie« for forbudet, uanset at det rammer både »euil folke« og »good folke«, det er der i hvert fald ikke tvivl om; og vi må derfor hævde, at der er sket en ændring i hans standpunkt, om end han vel næppe selv vilde have indrømmet det.

Endnu et enkelt sted i Mores skrifter må vi behandle, idet det hårdnakkede forsøg på at fastholde teorien på trods af praksis her

[198] Conf. VII (EW 678 B–D).

kommer meget klart til udtryk. Det stammer fra »Apology« fra 1533, hvori han besvarer en række af de indvendinger, der er blevet fremført imod hans tidligere skrifter. Han stiller sig her på samme standpunkt som dekretet af 1530, at det ikke er nødvendigt for sjælens frelse, at bibelen foreligger på modersmålet, idet den nødvendige kristelige oplysning kan fås gennem præsternes belæring. Efter med vanlig dygtighed at have argumenteret for dette, fortsætter han: »Many haue thought yt a thing very good & profitable, that the scripture well and trewly translated sholde be in the englyshe tong. And all be yt that many ryghte wyse and well lerned bothe, & very vertuose folke also, both haue bene and yet be in a farre other mynde: yet for myne owne parte, I bothe haue bene and yet am also of the same opynyon styll, as I haue in my dyalogue declared, yf the men were amended and the tyme mete therfore« [199].

More husker altså stadig, hvad han har sagt i 1528, og mener virkelig at være konsekvent. Men den afsluttende betingelsesbisetning er dog en alvorlig modifikation. »amended« betyder forbedret, ændret i forhold til den nuværende status, som altså ikke kan være god nok; og at det virkelig skal tages for sit pålydende, ses af, at det var med det samme ord, han betingede sit private forbud mod oversættelser af hans egne og Erasmus' værker. »vntyll menne better amende«, vilde han foretrække at brænde dem frem for at lade dem oversætte. – Og kunde More på nogen måde mene, at tiden var »mete«, passende, for en bibeloversættelse i 1533? Vi har allerede set et par vidnesbyrd om den uro, hvormed han betragtede kætteriets fremgang. At han anså kirken for i betænkelig grad at være i defensiven, ses af et andet sted i »Confvtacion«, hvor han anvender Jesu ord om, at mørkets børn er klogere end lysets børn, på forholdet mellem kættere og katolikker. Han fortsætter, at som de trofaste disciple i Gethsemane Have faldt i søvn, så at kun Judas var vågen, »so whyle these Judases watche and study aboute the making of their vngraciouslye bokes, good and trew beleuing men that were meete to aunswere them, and that were able in writing to much more then ouermatche them, . . . be now so forweryed wyth the sorowe and heauinesse to se the world waxe so wretched, that they fall euen in a slumber therewyth and lette these wretches alone« [200]. Den samme lignelse bruger han i

[199] Apology 4 (Taft 12–3, EW 849 H–850 D, citatet: Taft 13, EW 850 B–C).

[200] Conf., Preface (EW 355 H–356 B).

»Apology« i en sammenhæng, der tydeligt viser hans ængstelse over udviklingen. Indtrængende advarer han mod passivitet fra kirkens side. Man kan tabe selv den retfærdigste sag ved ikke at sætte noget ind på den, og forskellen mellem katolikkernes og kætternes iver er ofte som forskellen mellem »frost and fyre«. Ganske vist tror han ikke, at kætteriet nogen sinde vil kunne overvælde hele kirken, så lidt som havet nogen sinde vil kunne opluge alt det faste land; men havet har dog opædt betydelige områder, ja hele lande; og således vil også kætteriet kunne anrette uhyggelige ulykker, hvis man undervurderer faren og forsømmer at standse det i tide. Under disse omstændigheder burde det være udelukket, at man slækker på biskoppernes ret til at skride ind mod kættere, således som det er foreslået. Den er mere påkrævet nu end nogen sinde[201]. – Men hvis initiativet i den grad lå hos kætterne, hvis problemet netop var det, at de ved deres vrang bibelfortolkninger vandt stadig flere tilhængere og således drog flere med sig i fortabelsen, var tiden da passende til at frigive teksten?

Hertil kommer det forhold, som More i sin dybe loyalitet aldrig nævner, men som han må have kendt så vel som nogen: at kongen siden 1529 havde ført en klart antiklerikal politik, støttet til et lige så antiklerikalt underhus og en machiavellistisk minister, Thomas Cromwell. Hovedparten af »Apology« er netop rettet mod et skrift, der ivrer for denne politik fortsættelse[202]. Selv havde More i 1532 nedlagt sit embede på grund af den; og allerede i 1531 havde kongen tvunget konvokationerne til at anerkende ham som den engelske kirkes og gejstligheds »supremum caput«, dog med tilføjelsen »quantum per Christi legem licet«[203]. Det var ikke umuligt at skimte, hvor dette vilde ende: i brud med paven og uindskrænket kongeligt supremati, således som det skete i 1534. Ikke blot religiøst, men også politisk var kirken på det alvorligste i defensiven; og en mand, der kendte Henrik VIII, som More gjorde det, kan meget vel have været plaget af frygt for, at han før eller senere, hemmeligt eller åbenlyst, vilde begynde at støtte kætteriet som led i denne politik[204].

Det forekommer mig, at netop More måtte finde tiden så lidet egnet til frigivelse af bibelteksten, som den vel kunde være; og

[201] Apology 47 (Taft 179–85, EW 921 B–923 F).

[202] Se herom Taft XXXVII.

[203] Wilkins s. 725, jfr. 742.

[204] Jfr. Taft XXXIV–XXXVIII.

betingelsesbisætningen må derfor opfattes således, som jo også ordlyden lægger det nær: som en hentydning til og en godkendelse af det midlertidige forbud. Men sammenligner man med de kategoriske udtalelser i »Dialogue«, er glidningen da åbenbar. Det må være korrekt at opgøre hans stilling i tilsvarende udtryk, som vi s. 311 brugte om Paulus Helie: Under »normale« forhold vil More klart gå ind for bibelens oversættelse; men ikke i tiden efter 1530.

A. I. Taft hævder – med henblik på den traditionelle diskussion –, at »The difference that is discernible between More's earlier and later writings is a difference, not in principle, but in emphasis« [205]. Denne vurdering, som jeg i øvrigt finder rammende, kan ikke oprettholdes her. Det vilde være rigtigere at sige, at han lader det mindre hensyn vige for det større. Når selve kirkens skæbne står på spil, må ønsket om en bibeloversættelse, som det dog aldrig har været tvungende nødvendigt at få opfyldt, midlertidigt ombyttes med ønsket om, at den ikke kommer. Herved vil man også i højere grad kunne redde noget af den konsekvens, som More selv ønskede at demonstrere, idet man kan tilføje, at kun således kan der skabes mulighed for at få det opfyldt på rette måde senere. Således kan han selv mene at være konsekvent, mens det for os må se ud, som om han modsiger sig selv.

Sammenligningen er hermed gennemført. Om end vi har kunnet påvise visse forskelle mellem de to mænd, må det dog vist indrømmes, at lighederne er mest iøjnefaldende. Ikke alene er deres kulturelle og teologiske forudsætninger i vid udstrækning de samme; men de positioner, de selv når frem til ud fra disse forudsætninger, er også nært beslægtede. Derfor kommer de for det her behandlede spørgsmåls vedkommende til at gennemløbe parallelle udviklinger. Og i hvert fald på et punkt får de også samme skæbne: Skønt de begge er mænd af sjælden karakterstyrke og retlinethed, kommer de i reformatorernes øjne til at stå som de store forrædere. – Begge er fuldt gyldige udtryk for den humanistisk inspirerede reformbevægelse, til hvilken der stilledes så store forventninger, indtil dens stilfærdige tale overdøvedes af den lutherske reformations barskere toner. De erkender, at kirken består af mennesker, der kan gøre sig skyldige i fejl og forsømmelser. De ser, at deres samtids kirke er

[205] Taft VIII. – Om det her behandlede sted siger han (LXXIII–LXXIV): »More appears to regard his earlier statement with certain misgivings, but those misgivings are not strong enough to warrant his retracting it«.

præget af formalisme og stagnation, og at den virkelig trænger til reform. Og dog er de selv den middelalderlige, katolske kirkes ægte børn. De regner med en gennemskuelig, guddommelig verdensorden, hvori kirkeinstitutionen indtager en central stilling, idet den jo ikke blot er en samling af enkeltmennesker, men tillige og først og fremmest gudsrigetets jordiske manifestation, som med rette indtager en patriarkalsk og autoritær stilling over for den enkelte, svarende til Guds stilling over for kirken. Derfor kan de begge illustrere kirkens situation under reformationstidens trængsler med billedet af et ulydigt barn, der straffes af sin fader eller moder. Dette billede giver mulighed for at fastholde erkendelsen af, at kirkens folk selv har fejlet og tilladt så store mangler og brøst, at ulykkerne egentlig ikke er mere, end de har fortjent; og dog mistes ikke et øjeblik barneforholdet til Gud. Det bliver forståeligt, at Gud tillader kætteri at rase, idet han jo dog kun lader det fungere som sit tugtemiddel; og netop herved anbringes det på sin rette plads: som riset i den kærlige faders eller moders tugtende hånd, som den straffende dog i virkeligheden afskyr fuldt så meget som den straffede, og som derfor også kastes på ilden efter brugen [206]. Thi for dem begge er kætterne mennesker, som har brudt med og rettet deres angreb imod gudsriget på jorden og dermed i virkeligheden mod Gud selv, og de kan derfor kun betragtes som »affskaarne menniskir fraa then hellige oc cristhen kirckis samfundt«, »Who be therby cut of from the lyuely tre of that vyne, and waxyng withered braunches, be kepte but for the fyre first here and after in hell«, – medmindre de da angrer og vender tilbage [207].

Den glidning, der her er påvist hos dem, er da heller ikke udtryk for holdningsløshed eller svigten, men netop for, at de livet igennem fastholder de samme begreber om, hvad der er de grundlæggende værdier. Vel er de bibelhumanister; men de er først og fremmest katolikker. Bibelen er kirkens og forkynder den samme sandhed, som kirken forvalter. Derfor kan de nok give Erasmus ret i, at den bør oversættes, så længe man virkelig tør vente, at dette kan fremme en kirkelig fornyelse; men når de står midt i den kamp, hvor selve

[206] P. H.: I, 267. 268–9. More: Conf. VI (EW 630 C–E) og Apology 47 (Taft 182, EW 922 D–E).

[207] P. H.: II, 123. More: DCH I, 25 (EW 160 B). – Måske bør man tage forbehold for P. H.'s vedkommende, når More henviser kætterne til ilden »first here«. Han var som bekendt ikke nogen blodhund (II, 181,21-6). For Mores vedkommende skal ordene tages bogstaveligt.

kirkens eksistens synes at stå på spil, og hvor bibelen misbruges som dens fjenders fornemste våben, da ser de spørgsmålet under synsvinkler, som er skjulte for Erasmus. Vel ophæver misbrug ikke brug; men når alt kommer i den grad af lave, at bibelen tvinges til tjeneste for kætteriet, sandheden til tjeneste for løgnen, da må man for sandhedens og bibelens egen skyld midlertidigt suspendere den konsekvente holdning.

Tilbage står kun det spørgsmål, hvorfor Paulus Helie synes at være foran More i udvikling, så at denne i 1528 endnu står på samme standpunkt som Frans Wormordsen, der dog ganske kort tid efter skulde gå over til reformationen, imod Paulus Helie. Svaret er enkelt: Det skyldes forskellen i lokale forhold og den forskellige hastighed, hvormed reformationen udviklede sig i de to lande. Man kan f. eks. forestille sig Mores forslag om en kontrolleret bibellæsning overflyttet til Danmark og forelagt Paulus Helie. Han kunde næppe have haft meget at indvende imod det; men han stod blot i den ulykkelige situation, at der her i landet næppe kunde sammensættes en kommission af kvalificerede, katolske oversættere, og at der vel ikke kunde findes mere end en eller to biskopper, der vilde være i stand til at administrere kontrolordningen, således at den gav mening. De mænd, der skulde lede den katolske kirke her, havde slet ikke dygtighed eller format til at overtage ledelsen af udviklingen. Da de i 1530 fik chancen for et åbent opgør med prædikanterne, måtte de dels henvende sig til den før så forkætrede Paulus Helie, dels til Tyskland om hjælp. Hvad der fandtes af teologisk duelighed, var – bortset fra Paulus Helie selv – på det reformatoriske hold. Derfor havde han ikke andre muligheder end at gå imod oversættelser. – Men mens Paulus Helie i Danmark stred som en ensom kæmpe, kunde englænderen More i 1528 anlægge et langt mere optimistisk syn på situationen. Han kunde stadig håbe på, at den bibelhumanistiske reformbevægelse vilde komme til at bestemme kirkens kurs. Vel var de fleste af hans gamle venner fra humanismens gennembrudstid døde; men deres tanker var det langt fra. John Fisher, manden, der havde kaldt Erasmus til Cambridge og således grundlagt og senere vogtet den humanistiske tradition der, levede endnu og var som biskop af Rochester en af kirkens højst respekterede mænd. Det var endnu langt fra klart, hvilke muligheder kongens ægteskabssag indebar. Han stod som troens forsvarer og tillige som velynder af »The New Learning«. Det samme gjaldt ærkebiskopperne Wolsey, der havde grundlagt Cardinal's College i Oxford, og War-

ham, der havde støttet Erasmus. Blandt de yngre mænd i kirkens tjeneste fandtes adskillige ypperlige begavelser, »bred in the New Learning but adhering to the old theology«. Og selve den mand, på hvis opfordring More optog kampen mod kætteriet, Cuthbert Tunstall, var humanist. Det er karakteristisk, at Tyndale havde henvendt sig til ham om protektion, inden han drog udenlands – og oversatte det Ny Testamente. Her var der altså virkelig mening i at forestille sig kirkens ledelse under bibelhumanistisk inspiration gå i spidsen for en reform, der gradvist kunde afskaffe de indgroede misbrug og de åbenbare mangler og netop derved forebygge den egentlige kirkelige revolution. I Danmark var den katolske kirke død, inden den blev afskaffet. Der var kun et fallitbo at gøre op, og Grevefejden blev en socialt bestemt borgerkrig, ikke en religionskrig. I England rådede den endnu over betydelige kræfter. At dette har haft afgørende betydning for den engelske reformations forløb, så forskelligt fra den danske, som det blev, er åbenbart. Det er heller ikke ukendt, at mænd, som i mangt og meget kunde mødes med More, gled med over i den engelske statskirke, og at hans åndsretning således fortsat kunde gøre sin indflydelse gældende på Englands officielle kirkeliv. Men det bør også nævnes, at skønt Mores optimisme på den katolske kirkes vegne hurtigt afløstes af dyb og berettiget bekymring, så var den engelske katolicisme, som han så helhjertet repræsenterede, dog stærk nok til at leve videre gennem århundrederne i en aldrig brudt tradition. At den ved sin blotte eksistens også har sat sit præg på engelsk kirkeliv både i og uden for statskirken; er umiskendeligt den dag i dag.

Kingos Salmebog

En studie over dens forhistorie

Af Erik Norman Svendsen

Enevældens indførelse i Danmark 1660 skabte grundlag for en omfattende fornyelse af gudstjenestelivet, idet enevældens uniformitetskrav også udstraktes til at gælde kirken. Uniformitetskravet, der fik sit første markante udtryk i Kong Christian Vs Danske Lov 1683[1], blev indledningen til en speciel kirkelovgivning, der resulterede i Danmarks og Norges Kirke-Ritual 1685[2], Forordnet Alter-Bog udi Danmark og Norge 1688[3], Dend Forordnede Ny Kirke-Psalmebog 1699[4], og Gradualen 1699[5].

Hans Thomissøns salmebog fra 1569[6] var stadig Danmarks og

[1] 15. april. Udgivet på grundlag af V. A. Sechers tekstudgave. Ved Stig Juul. 1949.

[2] Kommissionen til udarbejdelse af ritualet nedsattes i 1682. Den bestod af biskopperne Bagger og Kingo, hofpræsten Hans Leth og sognepræsten ved Vor Frue Kirke i København Henrik Bornemann (1693 efterfulgte han Bagger på bispestolen). Ritualbogen udkom 1685 og indførtes i kirkerne 1. pinsedag 1686. Ritualet var udarbejdet med henblik på den nye autoriserede kirkesalmebog, som Kingo var i færd med at udarbejde.

[3] For alterbogens udarbejdelse stod biskop Bagger, som underskrev bogens forteale den 18. februar 1688.

[4] Populært kaldet Kingos salmebog, selvom den var udarbejdet af en kongelig kommission. Kingo forestod dog selve trykningen og udgivelsen og havde skrevet 85 af bogens 297 salmer. Hans forteale er dateret 15. april 1699 på kongens fødselsdag og på tiårsdagen for dateringen af Vinterpartens forteale.

[5] Gradualen eller En ny almindelig Kirke-Salmebog under behørig Noder og Melodier. Fortalen er skrevet af Kingo og dateret pinseaften 1699 til ære for Hans Thomissøn, der pinseaften 1561 udnævntes til sognepræst ved Vor Frue Kirke i København. Også Cassube daterer sine salmebogsfortaler pinseaften. Med udgivelsen af Gradualen var omsider Niels Jespersens Graduale fra 1573 endegyldigt afløst.

[6] Hans Thomissøn, 1532–1573. 1557 kaldtes han af biskop Hans Tavsens til rektor i Ribe, hvor han fik til opgave at lede korsangen i domkirken. 1561 kom han til København og afsluttede her i 1569 sit salmebogsarbejde, der indeholder 268 salmer med tilhørende nodeapparat.

Norges officielle salmebog, da Christian V den 27. marts 1683[7] overdrog biskop Thomas Kingo[8] at sammenskrive og indrette en ny kirkesalmebog fælles for begge riger. Det siger sig selv, at behovet for en ny autoriseret salmebog forlængst var vakt. Der var – ikke mindst efter Trediveårskrigen – opstået en helt ny generation af salmedigtere, som både teologisk og stilistisk adskilte sig klart fra reformationsårhundredets poeter[9]. Dertil kom, at Hans Thomissøns salmebog ikke mere var til at opdrive. De sidste udgaver kom i 1649, hvorefter de københavnske boghandlere Joachim Moltke[10], Chr. Cassube[11], Daniel Paulli[12] og Chr. Gertsen[13] erobrede salmebogsmarkedet med deres såkaldte fuldkomne salmebøger[14]. Disse var dog komplet uegnede til gudstjenestebrug. Udgaverne var alt for forskellige selv hos den samme boghandler og tilmed ofte meget skødesløst trykte. Ejheller bar de præg af 17. årh's poetiske og metriske landvindinger. De var typiske spekulationsforetagender, der kun fik succes, fordi de imødekom menigmands behov for salmer og bønner til allehånde tilfælde[15].

Kingo anvendte omtrent $6\frac{1}{2}$ år på udarbejdelse og trykning af første halvdel af kirkesalmebogen: Vinterparten. At der gik så forholdsvis lang tid, skyldtes dels hans meget store indsats som salmedigter i disse år, dels hans omfattende embedsvirksomhed som biskop over Fyns Stift. Den 25. september 1689 indsendte han ansøgning til Christian V om Vinterpartens indførelse og salg[16], hvoraf

[7] Danske Kirkelove 1536–1683, s. 548–50. Udgivet af Holger Fr. Rørdam 1889.

[8] 1634–1703. 1677 biskop over Fyns Stift. 1882 Doctor theol. ved kongeligt brev. 1690 rang med justitsråder.

[9] Den nye digtekunsts (kunstpoesiens) sejrsgang i 17. årh. indvarsledes af tyskeren Martin Opitz med bogen: *Buch von der deutschen Poeterey*, 1624, jvf. F. J. Billeskov Jansen: *Danmarks Digtekunst I*, 1944. s. 60–79.

[10] *En Ny Dansk Psalmebog*, 1647.

[11] En ny oc fuldkommen Dansk Psalmebog, 1661. Efter Moltkes død i januar 1664 overtog Cassube hans salmebog, sådan at der efter 1664 egentlig må tales om Den Moltke–Cassube'ske fuldkomne Psalmebog.

[12] *Dend ny Fuldkommen Psalmebog*, 1680. (Dend Siungende Guds-Fryct.)

[13] *Een Ny Fuldkommen Dansk Psalmebog*, 1683.

[14] Jvf. P. Severinsen: *Det 17. Aarhundredes Fuldkomne Salmebøger*. 1897. Kirkehist. Saml. 4. Rk. V, s. 619–28.

[15] Også Tyskland kan fra årene 1610–1735 fremvise lignende private fuldkomne salmesamlinger, jvf. Ingeborg Röbbelen: *Theologie und Frömmigkeit im deutschen evangelisch-lutherischen Gesangbuch des 17. und frühen 18. Jahrhunderts*. 1957, s. 18–30.

[16] Thomas Kingo, *Samlede Skrifter V*, s. 233. Udgivet af Hans Brix, Paul Diderichsen og F. J. Billeskov Jansen.

det tydeligt fremgår, at salmebogen lå klar til distribution, sådan at »det maa staa enhver Præstemand frit for, at lade dem (salmebøgerne) komme i brug til nu førstkommende Advents Søndag 1689.« Kongens approbation lod imidlertid vente på sig. Først den 25. januar 1690 kom »Forordning Om En Nye Kircke-Psalme-Bog« [17], som påbød indførelse af Vinterparten i alle landets kirker til første søndag i advent 1690. Kingo fik eneret på trykningen (og dermed den ikke ubetydelige indtægt) i tyve år fremover.

Enevældens effektivitet syntes hermed bevist. På knap 7 år var det lykkedes at forny kirkens liv med et nyt ritual, en ny alterbog og som slutsten en ny salmebog. Højst forbløffende virker derfor det kongebrev, der udgik 22. februar 1690, hvorved den knap fire uger gamle forordning om indførelse af en ny kirkesalmebog blev trukket tilbage uden nogensomhelst begrundelse [18]. De udsendte eksemplarer beordredes indsendt til Danske Kancelli. Brevet slutter kort og klart: »Dermed skeer Vor Villie. Befalendes dig Gud.«

Årsagen til omsvinget hos Christian V er denne undersøgelses hovedtema. Her er det tilstrækkeligt at konstatere, at salmebogs-sagen blev stillet i bero et stykke tid, selvom den allerede udkomne ritualbog gang på gang henviste til den ventede kirkesalmebog. I slutningen af 1691 ser det dog ud til, at det uofficielt er blevet overdraget provsten i Roskilde, Søren Jonæson [19], at redigere et udkast til en ny kirkesalmebog [20]. Jonæson opgiver selv at have fået hvervet overdraget den 2. november 1691, og han afleverede sit udkast den 1. januar 1693 [21]. Dog led også Jonæsons arbejde en krank skæbne. Hans udkast til en kirkesalmebog blev aldrig trykt, og salmebogssagen blev endnu engang stillet i bero.

Først i slutningen af året 1695 synes spørgsmålet om den nye salmebog atter at være blevet aktuelt. Af biskop Kingos korre-

[17] Saml. Skr. V, s. 234–37.

[18] Saml. Skr. V, s. 237–38.

[19] 1656–1717. 1678 teologisk attestats. 1691 sognepræst ved Roskilde Domkirke og provst i Sømme Herred. 1692 tog han magistergraden. 1695 rang med københavnske sognepræster, antagelig som tak for sit salmebogsarbejde. Udsendte 1680 et bibelsk epos på aleksandrinere: *Den Prophete Jonas*. Gendigtede i 1691–93 25 tyske salmer til dansk, hvoraf 8 fandt optagelse i Kingos salmebog 1699. Den danske Salmebog har optaget 7 af hans salmer, fortrinsvis helligåndssalmer.

[20] Jvf. Anders Malling: *Søren Jonæsons Udkast til en Kirkesalmebog*. 1959. Kirkehist Saml. 7. Rk. III, s. 440–69.

[21] Noteret på første side i Udkast til en Kirkesalmebog. Landsarkivet for Fyn. Anne Riisings katalog A. V. 6. Vogelsang 141.

spondance fremgår det, at en ny udvikling var undervejs, som Kingo håbede ville rehabilitere hans »hudeflettede bog«[22]. Den 17. marts 1696 nedsatte Christian V en kommission bestående af 11 fremtrædende teologer[23] med den opgave at redigere den nye kirkesalmebog, »som Os Elskelig Doct. Thomas Kingo, Biscop over Fyens Stifft, Anno 1689, haver ladet udgaa«. Søren Jonæson nævnes ikke med et eneste ord, mens Kingo på sin side fik fornyet sit privilegium på trykning og salg af salmebogen. Efter godt et års forløb afsluttede kommissionen sit arbejde, og den 1. maj 1697 pålagde Christian V omsider Kingo at gå igang med trykningen[24]. Endelig den 21. juli 1699 udstedtes patent om indførelsen i Danmark og Norge senest 1. søndag i advent 1699[25].

Selvom Thomas Kingos liv, virke og teologi ofte i de sidste 100 år er blevet gjort til genstand for kirkehistoriske undersøgelser, har der aldrig været foretaget en speciel undersøgelse af salmebogssagens kriseår 1689–1690 med hensyntagen til samtlige tilgængelige kilder. Man har stort set overtaget de resultater, som C. J. Brandt, L. Helweg, A. C. L. Heiberg og Rich. Petersen kom til i forrige århundrede med hensyn til salmebogssagens problemer og forløb[26]. Det er til trivialitet blevet gentaget, at Kingo hovedsagelig selv var skyld i Vinterpartens fald 1690, dels fordi han skulle have overtrådt Christian Vs instrukser fra 1683, dels fordi han som salmebogsredaktør var for selvbevidst og egenrådig. Som følge heraf kom han i konflikt med de førende gejstlige, hvilket pludselig og uventet førte til forkastelse af hans arbejde. Vore kilder giver os ganske vist ikke sikkerhed for, at det virkelig var en voksende kritik, der i 1690 fældede Vinterparten, men dette har man gerne regnet for givet, fordi den efterfølgende tid klart vidner om modstand mod Kingos salmebogsarbejde.

[22] Jvf. Kingos brev til gehejmeråd Conrad Reventlow 22/11 1695. Saml. Skr. V, s. 239–40.

[23] Saml. Skr. V, s. 244–45. Kommissionen bestod af biskop Henrik Bornemann, kongens skriftefader dr. Peter Jespersen, 4 teologiske professorer og fem fremtrædende københavnske gejstlige. Se iøvrigt afsnit VI.

[24] Saml. Skr. V, s. 261–62.

[25] Saml. Skr. V, s. 269–71.

[26] C. J. Brandt: Bidrag til den Kingoske Salmebogs Historie. Dansk Kirketidende 1846, I. p. 793–802, 809–24, 833–37, 857–61. C. J. Brandt og L. Helweg: Den Danske Psalmedigtningens Historie, I og II. 1846–47. A. C. L. Heiberg: Thomas Kingo. 1852. Rich. Petersen: Thomas Kingo og hans Samtid. 1887.

Denne undersøgelses resultater tyder derimod på, at det var kongens uventede omsving, der kaldte kritikken frem mod Vinterparten og ikke, som før antaget, kritikken, der bragte Kingos arbejde til fald. I så fald var det Kingos forhold til Christian V og hoffet, der resulterede i de dramatiske begivenheder 1690, og ikke Kingos forhold til tidens førende teologer og gejstlige. Ud fra kilderne er det absolut muligt at antage, at Kingo ikke har haft nogen direkte skyld i den tort han led. Tværtimod handlede han i et og alt, som det var blevet ham forordnet, et forhold han iøvrigt selv sidenhen stærkt understregede.

Hermed skal de modsætninger af teologisk og kirkelig art, der eksisterede mellem Kingo og en del af samtidens teologer og gejstlige, ikke søges bortforklaret. Tværtimod! Modstanden mod Vinterparten blev stadig stærkere i årene efter dens fald, men baggrunden herfor var netop katastrofen i februar 1690. Først da Kingo var gjort ukampdygtig, fik hans modstandere mulighed for at gøre indsigelse mod hans arbejde.

I

Det er ikke svært at få øje på grunden til, at netop Kingo fik overdraget hvervet som salmebogsredaktør. Han havde allerede før 1683 slået sit navn fast som tidens førende poet med *Aandelige Siunge-Koors Første Part 1674*[27] og *Aandelige Siunge-Koors Anden Part 1681*[28]. Der har muligvis været samtidige teologer, der mente, at udarbejdelsen af salmebogen burde være en kommissionsopgave i lighed med den fremgangsmåde, der blev fulgt ved Ritualets udformning. Men eventuelle protester mod overdragelsen af hvervet til Kingo kendes ikke, og de er ihvertfald ikke kommet offentlig frem. Når den enevældige konge havde befalet, var det for sent af diskutere og protestere.

Det falder godt i tråd med enevældens politik at overdrage en stor opgave til en enkelt mand. Det var den måde, den ophøjede konge kunne belønne sine tro og håndgangne mænd, og netop Kingo havde forstået at bringe sig i stadig venlig erindring hos Christian V. Ved enhver tænkelig lejlighed havde han prist den enevælde, der

[27] Med tilskrift til: Dend Stoor-mægtigste, Høybaarne Monark og Ene-Volds Herre, Christian dend Femte.

[28] Med tilskrift til: Dend Stormægtigste, Høybaarne Dronning, CHarlotta AMelia.

blandt andet havde skaffet ham bispestolen i Fyns Stift. Vor tid er tilbøjelig til rask væk at karakterisere Kingos hyldestdigte til kongehuset som overdreven kongerøgtelse, men sådan har Kingo ikke følt det. For ham var det alvor, at Christian V var konge af Guds nåde. Derudover må man tage i betragtning, at Kingo som mennesketype hørte hjemme i barokkens tidsalder, i hvilken intet udtryk var for stærkt, når det drejede sig om at prise og berømme Guds indsatte øvrighed.

Kingos syn på enevælden indebar, at kongens ord var lov. Det er derfor af største vigtighed at afgøre, om Kingo fulgte de ham givne instrukser eller ej. Den hidtidige salmeforskning har med vekslende styrke anklaget Kingo for at have misligholdt den kongelige forordnings formelle og saglige instrukser. Dette synspunkt har så atter ført til gisninger vedrørende Vinterpartens fald i 1690.

I den kongelige befaling af 27. marts 1683 begrundes Christian V den stillede opgaves nødvendighed. I de hidtidige salmebøger er »stor mangell for Sange ofver Søndagenis Evangelier og Epistler.« Dertil kommer, at de fuldkomne salmebøger indeholder »Urigtighed udi adskillige Sange,« fordi de er optaget af »u-lærde Bogførere«, der ikke har ladet deres salmebøger gennemse og rette af teologerne. Kingos opgave bliver derfor dels at sammenskrive og indrette en salmebog bestående af »de gamle sædvanlige og beste Kirkesange og Psalmer« dels¹ selv at skrive nye salmer. Endelig pålægges det Kingo at lade sit arbejde censurere ifølge »Forordning af dato dend 6 Maji 1667.«

Hvis det var teologernes kritik af Vinterparten, der førte til dens fald, må de have kunnet påvise afgørende misforhold mellem instruksen fra 1683 og den færdige salmebog, der var godkendt og anbefalet af kirkens førende mand biskop Hans Bagger[29] og kongens oversekretær for Danske Kancelli Bolle Luxdorph[30]. I modsat fald synes tesen om Kingos selvforskyldte nederlag at være højst problematisk.

[29] 1646–1693. 1675 udnævntes han, kun 29 år gammel, til biskop Hans Wandals efterfølger. (Hans Wandal, ikke at forveksle med sønnen af samme navn, der var professor og medlem af salmebogskommissionen 1696.) Biskop Bagger øvede en betydelig indsats i forbindelse med Christian Vs kirkelige lovgivningsarbejde.

[30] 1643–1698. 1671 Ordenssekretær, 1672 Ceremonimester, 1676 Assessor i Kancellikollegiet, 1680 Kancelliraad og Kammersekretær, 1688 Oversekretær for Danske Kancelli, 1690 afskediget i anledning af salmebogssagen (se afsnit V), 1691 Envoyé i Stockholm.

II

Christian Vs kongebrev fra 1683 indeholder to slags instrukser: dels det sædvanlige påbud om at lade salmebogen underkaste censur ifølge lov af 6. maj 1667 dels en redaktionel-saglig bestemmelse vedrørende dens indretning og salmernes form. Kingos redaktionelle indsats skal nærmere omtales og vurderes i det følgende. Her skal den formelle instruks – censurbestemmelsen – nærmere undersøges.

Det er gang på gang blevet fremført [31], at Kingo ikke har ladet Vinterparten underkaste virkelig censur, men istedet nøjedes med at rådføre sig med det teologiske fakultets dekan, biskop Bagger, i stedet for at lade bogen approbere af det samlede teologiske fakultet [32]. Vinterparten skulle hermed fra starten – takket være Kingos egenrådighed – have været i farezonen.

Imidlertid har ingen i denne sammenhæng helt gjort sig klart, hvad de omtalte censurbestemmelser forordner. I »Forordning Anlangende de Skriffters Revision som nogen vil lade trække« [33] hedder det, at ingen må lade noget skrift trykke, »førend det tilforn udi Universitetet her i Vor Residentz Stad Kiøbenhavn er revideret oc censurerit aff den Professore som Decanus i Facultate Theologica (om det er Theologiske Materie) det tilskicker.« Forordningen slutter: »Dog skal de Theologiske materier som nogen paa Landet til at trækkes forfærdiger først Biskoppen i Stiffted til Revision tilstilles oc med hans Betænkende til forbenefnte Voris Universitet der videre at Censureris fremskickes førend de trøckis maa.«

[31] C. J. Brandt: Vore danske Kirke-Psalmebøger fra Reformationstiden til Nutiden. 1886, s. 21. J. Paludan: Fremmed Indflydelse paa den danske Nationallitteratur i det 17. og 18. Aarh. I, s. 275. Rich. Petersen: Thomas Kingo og hans Samtid. 1887, s. 348. Chr. Ludwigs: Thomas Kingo. 1924, s. 65. F. Rønning: Dansk Salmesang gennem Tiderne. 1928, s. 37. R. Paulli i Vilh. Andersen og Carl S. Petersen: Illustreret Dansk Litteraturhistorie I², s. 960. J. Oskar Andersen: Om Kingos Salmedigtning, Dansk Kirkeliv 1934, s. 40. Niels Møller: Thomas Kingos Salmer, Årsskrift for Odense Seminariums Elevforening, 1953, s. 25.

[32] Rich. Petersen s. 348: »... Bogen skulde »rettes«, thi dermed maatte der menes, at den skulde underkastes det theologiske Fakultets Censur. I stedet for dette havde Kingo nøjedes med at gjøre Dekanen i Fakultetet bekendt med Bogen; med ham havde han forhandlet foruden med Biskop Bagger; efter deres Raad havde han gjort adskillige Forandringer og omtrykt flere Ark, men det var dog ikke det samme som en virkelig Censur.« Se iøvrigt note 36.

[33] Forordning af 6. maj 1667. »Forordninger som ere udgangne fra Anno 1667 oc til Aarsdagen 1668.« s. 262–63.

I Danske Lov 1683 finder disse bestemmelser deres endelige form og viser den gængse tolkning og brug af forordningen af 6. maj 1667: »Ingen, i hvo det og være kand, maa noget lade trykke, før end det tilforn i Kongens Universitet i Kiøbenhavn er igiennemseet og paakiendt af Decano i den Facultet, som Materien hører hen til, eller af een anden Professore, som Decanus formedelst andet lovligt Forfald det tilskikker; ...«[34].

Erik Reitzel-Nielsen har i anden sammenhæng undersøgt disse censurbestemmelser rent juridisk[35]. Hans undersøgelser viser, at det allerede længe før givelsen af Danske Lov 1683 var praksis, at censur udøvedes på fakultetets vegne af en enkelt professor enten dekanen selv eller i hans forfald et andet medlem af fakultetet. Der er altså ikke tale om, at indleverede skrifter skulle cirkulere og approberes af flere endsige samtlige fakultetets medlemmer. Kun en enkelt professor – gerne dekanen – var ansvarlig, og hans censur er og kaldes »Fakultetets censur«.

Kingo lod Vinterparten gennemse og rette af biskop Bagger, der qva Sjællands biskop også var dekan for det teologiske fakultet[36]. Kingo overholdt derfor Christian Vs bestemmelse vedrørende censur til punkt og prikke. Dette stemmer også nøje overens med de oplysninger, der forefindes i et brev fra Kingo til biskop Bornemann, hvori det om det teologiske fakultets dekan hedder, at »jeg (Kingo) paa den Tid (ved Vinterpartens tilblivelse) saavel effter Kongl. Forordning som den til mig naadigen ergangne Befaling, eene hafde at handle, ...«[37]. Kingo opfyldte altså alle sine formelle forpligtelser og kunne i et andet brev til Bornemann med god samvittighed skrive, at han havde fulgt »myndig censur.«[38]

[34] Danske Lov, Anden Bog. 21. Kapitel: Om Bøger og Almanaker, stk. 1.

[35] Censuren af Pontoppidans katekismusforklaring. Kirkehist. Saml. 7. Rk. IV. 1960, s. 12–48.

[36] Solveig Tunold har i Norsk Teol. Tidskr. 4. Rk. V. 1934, s. 252–53 som den første fastslået, at biskop Bagger og dekanen for det teologiske fakultet er en og samme person. Siden biskop H. P. Resens dage var det skik, at Sjællands biskop var dekan i det teologiske fakultet. Denne praksis vakte iøvrigt utilfredshed, da Henrik Bornemann 1693 blev valgt til biskop Baggers efterfølger, fordi han aldrig havde været professor. Han blev derfor ved et særligt kongebrev Decanus honorarius. jvf. W. Norvin: Københavns Universitet i Reformationens og Orthodoxiens Tidsalder, I. 1937, s. 193. Om striden mellem biskop Bornemann og professor Hans Wandal jvf. Kirkehist. Saml. 2. Rk. VI, s. 1–35.

[37] 28/3 1696. Saml. Skr. V, s. 248.

[38] 18/1 1696. Saml. Skr. V, s. 242–43.

Når forskningen hidtil har kredset om den påståede manglende censur, er der flere årsager hertil, først og fremmest at Vinterparten mangler et påtrykt IMPRIMATUR[39]. Ifølge Danske Lov[40] skulle hele censuren aftrykkes foran i ethvert censureret skrift, sådan som tilfældet var med Åndeligt Sjungekors to parter, men denne fremgangsmåde viste sig snart for omstændelig, og istedet for fik Universitetet tilladelse til blot at lade trykke: IMPRIMATUR, oftest underskrevet af censor. Det manglende imprimatur kan dog ikke have spillet nogen afgørende rolle for salmebogens fald. Christian Vs approbation 25. januar 1690 er måske ligefrem at opfatte som imprimatur. Muligvis undlod Kingo blot at trykke en sådan selvfølgelighed, eller han ville vente hermed, til anden part af salmebogen forelå. Endelig kan det anføres, at heller ikke ritualbogen 1685, alterbogen 1688, eller kirkesalmebogen 1699 bærer noget imprimatur. Det er i det hele taget et spørgsmål, om man overhovedet overvejede at trykke imprimatur i et af kongen forordnet skrift, der jo blev til på helt andre betingelser end de gængse private salme- og andagtsbøger.

Den omstændighed, at den nedsatte salmebogskommission af 1696 var en art censur (selvom den ikke var identisk med det teologiske fakultet), har også bidraget til, at »enkeltmandscensuren« af Vinterparten er blevet anfægtet. Endelig har man støttet sin kritik på tre breve[41], hvori Kingo selv – men først omkring nytår 1696 – allernådigst ansøger om påny at få sin salmebog fra 1689 indbragt for det teologiske fakultet, »(paa det at ald videre Tumult, som *seenist* reystes over mig, kand forekommes)«[42]. Kingo fremkom imidlertid kun med dette forslag, fordi der efter biskop Baggers død 1693 var rejst tvivl om Vinterpartens forhold til den rene lære[43]. Gennem sit initiativ ønskede Kingo at stoppe munden på

[39] Det manglende imprimaturs indflydelse på Vinterpartens fald hævdes bl. andet af Solveig Tunold s. 251 og af F. J. Billeskov Jansen: Danmarks Digtetekunst I. 1944, s. 178.

[40] Anden Bog. 21. Kapitel, stk. 1.

[41] 22/11 1695. Brev til gehejmerraad Conrad Reventlow. Saml. Skr. V, s. 240. 15/1 1696. Brev til Christian V. Saml. Skr. V, s. 241. 18/1 1696. Brev til biskop Henrik Bornemann. Saml. Skr. V, s. 242.

[42] Brevet af 15/1 1696.

[43] Jvf. brevet af 18/1 1696. Med hvilken fanatisme den rette lære vogtedes ses tydeligt af striden mellem biskop Bornemann og professor Wandal, se henvisningen note 6. Endog biskop Baggers Alterbog kom i 1696 under salmebogskommissionens censur, jvf. Christian Vs forordning af 17/3 1696. Saml. Skr. V, s. 245.

kritikken på dette punkt og dermed fremme sin egen sag. Man kan ikke slutte ud fra forhold og begivender i 1696 til begivenheder og forhold i 1689–90. Selvom der skulle have været røster fremme i 1689–90, der krævede Vinterparten approberet af samtlige professorer ved det teologiske fakultet, havde disse røster ikke haft chance for at blive hørt, så længe biskop Bagger udøvede den af Christian V forordnede censur.

Uanset den bedømmelse man kommer til af Kingos redaktionel-saglige indretning af Vinterparten i forhold til kongens forordning fra 1683, må det efter det her fremdragne stå fast, at Kingo var uden formel skyld i dens fald. Grunden hertil kan i hvert fald ikke være manglende censur eller imprimatur. De hidtidige redegørelser om censurspørgsmålet har iøvrigt ikke stemt overens med de oplysninger, Kingo selv giver herom i de ovenfor citerede breve fra 1695 og 96. En sådan uoverensstemmelse er i sig selv betænkelig, da den som sin logiske konsekvens må føre til en forkastelse af Kingos egne udtalelser, selvom disse var fremsat overfor mænd, der var nøje inde i hele problemstillingen omkring salmebogssagen. Men der er, som påvist, ingen saglige grunde til at betvivle troværdigheden af Kingos egne ord. Han kunne med sindsro i 1695 skrive: »Min instrux i dend Kongel. Befaling følgende Jeg, lod dend (Vinterparten) og af Sal. Doctor Hans Bagger revidere, som hans Egen Haand og adskillige missiver til mig beviiser«[44].

III

De 19 kendte eksemplarer af Vinterparten [45] fordeler sig ganske vist på flere redaktioner med hver sit titelblad, men kan dog efter indholdet deles i to grupper, indenfor hvilke der kun er tale om mindre og korrekturprægede rettelser. Den ene gruppe udgøres af Vinterpartens førstetryk, mens de efterfølgende tryk, trods små indbyrdes afvigelser, udgør en gruppe for sig [46]. Førstetrykket af

[44] Brevet af 22/11 1695.

[45] Findes fortrinsvis i de større biblioteker i Skandinavien. Desuden eksisterer enkelte eksemplarer i privateje.

[46] I løbet af 1690 udsendte Kingo en række nye optryk af Vinterpartens andet tryk. Under dette arbejde rettede han naturligvis fejl og gav sig desuden tid til små indholdsmæssige ændringer. En fuldstændig oversigt over forskellene i de forskellige tryk findes i Saml. Skr. IV.

Vinterparten blev færdig engang i 1689 mellem 15. april[47] og 25. september[48] og bærer titelbladet:

»Danmarks og Norges Kirkers Forordnede Psalme-Bog. Vinter-Parten. Efter sær Kongel. Befaling/ af Salig D. Mort. Luthers/ saa og andre Gudfrygtige Lærde Mænds Sange og gamle Kirke-Psalmer sammendragen/ og med en stoor Deel til Højtiderne/ Søndagene og Fasten igiennem forbedret af Thomas Kingo/ D. Biskop udi Fyen.«

Det er dette tryk, man hidtil har undersøgt, når det gjaldt om at finde grunde til Vinterpartens forkastelse i februar 1690. Især har man hæftet sig ved, at Kingo har omdigtet og moderniseret 24 kendte salmer fra reformationstårhundredet, som i de efterfølgende tryk er ført tilbage til den skikkelse, de allerede havde i Hans Thomissøns salmebog. Salmerne var kendte og elskede af menigmand og omfattede blandt andre nogle af Luthers salmer, som det udtrykkeligt var indskærpet Kingo at værne særlig pietetsfuldt om. Adskillige forskere har derfor fremført omdigtningen af de 24 salmer som afgørende for Vinterpartens fald[49]. »Herved havde Digteren utvivlsomt overskredet sin Instruks«[50]. Spørgsmålet er imidlertid, om Kingo moderniserede de gamle salmer efter egen indskydelse, og om første tryk af Vinterparten repræsenterer den udgave, der først approberedes og dernæst kasseredes efter kun fire ugers forløb.

Kingo kaster i et brev til Henrik Bornemann[51] lys over disse spørgsmål. Det hedder bl. andet: »Effter den Kongelig Befaling, som ieg havde, og endnu haver, er P. Bogen, saa vidt deraf udgaaet er, bleven indrettet, og er deraf ingen Edition udgangen uden den første, af [hvilken][52] jeg lod uddrage de [?] Sange, som effter Sl. Dr Baggers 2de Skrifvelser og Paamindelser, bleve forandrede,

[47] Christian Vs fødselsdag, på hvilken dato fortalen er dateret til ære for monarken.

[48] 25/9 1689 indsendte Kingo første tryk af Vinterparten med ansøgning om kongens approbation. Saml. Skr. V, s. 233–34.

[49] F. eks.: A. C. L. Heiberg: Thomas Kingo, 1852, s. 177. C. J. Brandt, s. 21. P. Severinsen: Salmedigtningens Historie, s. 45. J. Nimb Lassen: Danske Salmedigtere, 1905, s. 40. Chr. Ludwigs, s. 63. F. Rønning, s. 37. J. Paulli, s. 960. Hans Brix: Analyser og Problemer IV, 1938, s. 311. F. J. Billeskov Jansen, s. 179. Anders Malling: Søren Jonæssøns Udkast til en Kirkesalmebog, Kirkehist. Saml. 7. Rk. III, s. 440.

[50] Saml. Skr. IV. Foreløbig indledning.

[51] 28/3 1696. Saml. Skr. V, s. 247–48.

[52] Ordene i parentes skyldes, at teksten er usikker, da et hjørne af manuskriptet mangler.

som ieg kand beviise, og lod dem føre i deres [gamle Klæ]dning igien, dend jeg aldrig tænkte at afføre [dem d]ersom ey Facultatis Theolog. Decanus, med hvilken ieg [p]aa den Tid, saavel effter Kongl. Forordning som den til mig naadigen ergangne Befaling, eene hafde at handle, mig dertil hafde tilskyndet. Gud veed og kiender at det har været mig et [ærget] Foster«[53].

Brevet taler om den ene edition, der er udgået, i hvilken et ukendt antal salmer er blevet ført tilbage til deres oprindelige form. Denne oplysning peger umiddelbart bort fra første tryk af Vinterparten, hvor Kingo jo netop havde iført en række gamle salmer ny klædning, og hen på det følgende tryk[54], hvor Kingo bogstaveligt talt har revet de før omtalte 24 salmer ud af første tryks salmebøger og istedet indsat nytrykte blade med salmerne i deres gamle skikkelse. Hvis denne antagelse holder stik, har man hidtil opereret med den forkerte udgave af Vinterparten, når man analyserede den for at finde anstødspunkter, der eventuelt havde kunnet forvolde dens fald. Dette har så igen ført til spekulationer vedrørende det andet tryk af Vinterparten, hvis titelblad lyder:

»En Ny Kirke-Psalme-Bog/ Effter Kongl. Mayst. Allernaadigste Befaling Og Kirke-Ritual indrettet, og sammendraget aff Sl. D. Morten Luthers, og andre Gudfrygtige Lærde Mænds Sange og gamle Kirke-Psalmer, saa og med en stoor deel til Høytiderne, Søndagene og Fasten igiennem Forbedret aff Thomas Kingo/ D. Biskop udi Fyen«.

Det har hidtil været antaget, at først efter Vinterpartens fald udsendte Kingo ovennævnte nye tryk[55]. Han skulle da i et sidste desperat forsøg have prøvet at gøre sin salmebog acceptabel ved at udrykke de 24 omdigtede salmer og istedet indsætte nye blade med de oprindelige salmeversioner[56]. Der er imidlertid foruden ovennævnte brev til Bornemann andre forhold, der tyder på, at det var

[53] Dette brevets omtale af biskop Bagger og dekanen for det teologiske fakultet har fejlagtigt ført til den slutning, at der var tale om to forskellige personer. Se note 36. Når Kingo kalder biskop Bagger for dekanen, skyldes det hans ønske om at understrege, at han havde overholdt de ham pålagte forpligtelser ved Vinterpartens indretning.

[54] Som da er eneste udgangne edition.

[55] Saml. Skr. IV har som følge heraf aftrykt første tryk af Vinterparten.

[56] Hans Brix s. 311: »Deraf fremgår, at de gamle Salmers Omdannelse var den Anke, der havde fremkaldt Annuleringen af Privilegiet. Man har villet anføre andre Grunde dertil, men der er ingen tvivl: det var her, Tampen brændte.«

andet tryk af Vinterparten, der var til kongelig godkendelse 25. januar 1690, og som dermed var eneste udgangne edition: I Christian Vs kongebreve af 25. januar og 22. februar [57] 1690 hedder det udtrykkeligt: »Forordning Om En Nye Kircke-Psalme-Bog.« (andet tryks titel) og ikke: »Forordning om Danmarks og Norges Kirckers Forordnede Psalme-Bog«, sådan som det retteligt burde hedde om første tryk af Vinterparten. Desuden eksisterer fra 1708 et brev fra provst Morten Reenberg, hvori det om salmebogssagen hedder: »Hellers er det nok bekjendt, at Doctor Thomas Kingo lod udgaa en Psalmebog in 8vo, Odense 1689, kaldet en Ny Kirke Psalmebog; hans Effigies findes der for i. Mens Aarsagen, hvorfor den saa priselig blev revoceret, er for langt at fortælle, og trolig nok vel bekjendt de Skrøbeligheder, som ved dette Værk har underløbet« [58]. Brevet nævner udtrykkeligt, at En Ny Kirke Psalmebog (andet tryks titel) udkom i 1689 og altså før approbationen i januar 1690. Ligeledes understreges det, at det var denne udgave, der udgik og revoceredes.

Efter det fatale kongebrev i februar 1690 søgte Kingo at dække nogle af sine store udlæg ved trykning og indbinding. Han forsynede derfor et optryk af Vinterparten med et nyt titelblad, sådan at han kunne sælge bogen som privatsalmebog: »En Ny Kirke-Psalme-Bog. Indrettet effter Ritualen«. Ordene: »Effter Kongl. Mayst. Allernaadigste Befaling« var her af gode grunde gledet ud [59]. Så sent som i 1699 udsendte Kingo Vinterparten bl. andet til fattige skolebørn, da den ikke kunne sælges. Bogen blev forsynet med et nyt titelblad, der vidner om, at Kingo atter var kommet til ære og værdighed: »En Ny Psalmebog effter Kgl. Mayst. Allernaadigste Befaling og Kirke-Ritual indrettet«. Denne gang er ordet »Kirke« foran ordet »Psalmebog« forsvundet. Den nye kirkesalmebog, der var kommissionens værk, udkom jo netop i 1699 på Kingos eget trykkeri.

[57] Saml. Skr. V, s. 234 og 238.

[58] Morten Reenberg, 1660–1709. Sognepræst og provst i Stege. Brev til Mrs. Rasch (enten rektor Jacob Rasch i Christiania eller hans bror Lars Rasch) 30/3 1708. I brevet gives en kort oversigt over hele salmebogssagen fra reformations-tiden og frem til Kingos salmebog 1699. Kirkehist. Saml. 5. Rk. I, s. 251–55.

[59] I et af disse eksemplarer har Kingo selv skrevet det kendte vers:

»Gak hudeflættet Bog, du tør vel Plaster finde
og rene sjæle som vil dine Saar forbinde.
Gak, sjung din Sorrhig hen, det tør vel blive godt,
thi ære fødes tit ud af vanartig spot.«

I Kingos brevkorrespondance fra årene 1695–96 findes muligvis forklaringen på, hvorfor første tryk af Vinterparten blev sendt retur til Kingo med efterfølgende ændring af titelblad og 24 salmer til følge. I et brev til Jens Bircherod [60] oplyser Kingo, at hans salmebog mødte modstand for sin titels skyld. Bemærkningen går antagelig på første tryks titelblad, der må have virket ualmindelig provokerende: »Danmarks og Norges Kirckers Forordnede Psalme-Bog. Vinterparten. Effter sær Kongl. Befaling«. Andet tryks titelblad er langt mere afdæmpet og beskedent: »En Ny Kirke-Psalme-Bog effter Kongl. Mayst. *Allernaadigste* Befaling«. I et andet brev til Conrad Reventlow [61] hedder det: »Jeg erindrer mig vel, at der vaar noget lidet, dog ey imod Religionen, som Nogle til Hove støtte sig paa, og det lod Jeg i alle Exemplarier strax forandre«. Om denne oplysning hentyder til titelbladet eller de omdigtede salmer eller til begge dele er umuligt at afgøre. Men brevet vidner klart om, at Kingo ikke handlede slet så egenrådigt som normalt antaget. Salmebogen fremtræder ikke »i enhver Henseende som Kingos Værk« [62], men blev til under dekanens og hoffets kontrol og indflydelse.

Vinterpartens omtrykte sider vidner om hastigt og sjusket bogtrykkerarbejde. De indsatte sider adskiller sig klart fra bogens øvrige. Dog er de senere optryk af andet tryk af bedre kvalitet, ligesom visse rettelser og ændringer har fundet sted. Efter at Kingo fik første tryk retur fra dekanen engang i efteråret 1689, arbejdede han i rasende tempo for at få salmebogen klar til 1. søndag i advent 1689. Dette hastværk forklarer de omtrykte siders ringe typografiske kvalitet. Imidlertid mislykkedes forehavendet. Først den 25. januar 1690 kom Christian Vs approbation. Men netop den uventede omtrykning af 24 salmer forklarer den uventede forsinkelse.

Som påvist havde Kingo god grund til at føle sig tryk. Han havde overholdt censurbestemmelserne og havde på givne foranledning rettet Vinterpartens første tryk, selvom det var en besværlig og bekostelig affære. Alligevel kasseredes bogen fire uger efter den kongelige approbation. Man kan endnu fornemme Kingos umådelig bitre ord om den »hudeflettede bog« [63].

[60] Biskop i Ålborg. Skrevet før 7. marts 1696. Saml. Skr. V, s. 243.

[61] 22/11 1695. Saml. Skr. V, s. 239.

[62] Foreløbig fortale. Saml. Skr. IV.

[63] I et af de eksisterende eksemplarer af Vinterparten har Kingo selv skrevet et

IV

»En Ny Kirke-Psalme-Bog« dækker kun første halvdel af kirkeåret d. v. s. fra første søndag i advent til og med første søndag efter påske. Heraf navnet: Vinterparten. Dertil kommer et tillæg med »Psalmer paa de Ordinarie Onssdags og Fredags Bededage«. Af salmebogens 263 salmer[64] har Kingo selv forfattet de 136[65], der efter deres art kan deles i fire forskellige grupper: Første gruppe består af hans epistelsalmer, der stort set er en rimet gengivelse af søndagenes episteltekster, hvilket ikke er fri for at give digtene præg af brugspoesi. Anden gruppe indeholder en række evangeliesalmer, der alle er på to vers og skrevet over melodien: »I Jesu Navn«. Disse salmer skulle synges, når præsten gik på prædikestolen, og også de er relativt bundne af tekstforlægget. Kingos historiske kirkesalmer udgør den tredje gruppe. Salmerne, der spænder fra Jesu barndom til påskens dramatiske begivenheder, hører til det ypperste og værdifuldeste i Kingos digtning. Den sidste gruppe, der slutter sig til den foregående, består af Kingos passionssalmer. De er alle skrevet i samme versemål og udgør en lang skildring af episoder i Jesu lidelseshistorie. Salmerne, der er en perle indenfor dansk digtning, hører så nøje sammen, at man kan betragte samtlige 210 vers som eet langt fortællende digt. Som en særlig digterisk og teologisk effekt lader Kingo de frelseshistoriske begivenheder foregå i nutid, sådan at menigheden ved gudstjenesten næsten følger Jesus på hans vej frem mod kors, død og opstandelse.

Af nyere poeter[66] medtog Kingo ca. 30 salmer, men deres digteriske og indholdsmæssige værdi er ringe. Kun Kingos interesse

vers, der vistnok kun tidligere har været aftrykt i J. N. Skaar: Norsk Salmehistorie I (s. 65):

»Frygt ey, min Bog, om end Du ligget har i Dvale!
Du vogner engang med hin vintertvungne Svale!
Naar Misgunst nok har Spyd sin Galde paa Dig ud,
Saa faar Du Liv og røst, af Christi Jomfru-Brud.«

Verset er dediceret til »den høye og velbyrdige Jomfru Bolette Hovenbeck.«

[64] Normalt tæller man 267 salmer, men Saml. Skr. IV. (foreløbig fortale) beholder ret i kun at regne med 263, da de sidste 4 salmebogsnumre kun er enkeltvers, der alle er optaget i fire af de indførte salmer.

[65] 133 nye salmer samt tre fra Siunge-Koorets anden part.

[66] Elias Naur 11 salmer, N. Sørensen 5 salmer, J. Pedersen 3 salmer. Alle disse kasseredes af salmebogskommissionen 1696. J. Brunsmann 5 salmer, hvoraf een blev optaget i Kingos salmebog 1699 og een i husandagtssalmebogen 1703. Af H. P. Resen og P. Olufsen optog Kingo een salme af hver, og de fandt begge plads i husandagtssalmebogen.

for kunstpoesien og barokken kan forklare deres optagelse. Ikke mindst virker Elias Naurs[67] digte som den rene barokmaner, men alligevel blev 11 salmer af denne kingoepigon optaget. Af de øvrige poeter er særlig J. Brunsmann[68] kendt, men heller ikke han bragte noget virkeligt nyt og blivende. Mest af alt virker han uinspireret og stereotyp. Men selvom de nye digteres tilskud virker alt andet end heldige, er de dog vidnesbyrd om forsøget på at slå igennem med en ny versetil og om Kingos stræben efter en bred fornyelse.

Omkring 100 salmer i Vinterparten er hentet fra Hans Thomis-søns salmebog og er ofte indført næsten uforandrede. Nogle er dog ændrede mere radikalt efter digtekunstens regler, dog uden væsentlige indholdsmæssige forandringer. Enkelte salmer er indført i dobbelt form (henholdsvis i den originale version og i en version efter kunstpoesiens krav).

Det var denne salmebog, der kasseredes i februar 1690. Tilbage bliver da at afgøre, om den i denne skikkelse kunne give anledning til kritik for brud på kongens instruks fra 1683. Hvad angår instruksens censurbestemmelser er svaret givet. Her skal der kort tages stilling til, om også instruksens redaktionel-saglige krav er blevet overholdt.

Instruksen påbød, at Kingo skulle sammenskrive og indrette sin salmebog med skyldig hensyntagen til de gamle sædvanlige og bedste salmer foruden selv skrive salmer over evangelier og epistler. Dette krav præciseredes i to punkter, der nærmest kan betegnes som en håndfæstning:[69] »1. At de Psalmer, som till dend sædvanlige Søndags Messe for Prædicken henhører, blive u-forandrede, uden hvor det ved et ord, her og der, endelig kunde giøris fornøden, og for aldt at see till, at de Sange, som Lutherus self paa Tydsch hafver sammenskrevet, deris meening ingenlunde fragaaes. 2. At

[67] 1650–1728. 1675 teologisk attestats, 1687 rektor for Odense Skole ved biskop Kingos hjælp, 1691 lektorat i teologi. Naur er typisk repræsentant for dansk højbarok med forbillede bl. a. i Kingos digtning. Hans poetiske hovedværk er *Golgotha paa Parnasso*, 1689.

[68] 1637–1707. Præst og forfatter. Udgav i 1674 det berygtede skrift: *Et forfærdeligt Huus-Kaars (Køge Huskors)*, der på grundlag af autentiske kilder beretter om en omfattende djævelbesættelsehistorie i Køge i begyndelsen af 1600 tallet. Bogen bidrog til at styrke troen på slige fænomener. Den blev oversat både til latin og tysk. I 1676 udgav Brunsmann *Aandelig Siunge-Lyst*, der i 1687 blev udvidet og udkom under navnet: *Den siungende Himmel-Lyst*, se note 74.

[69] Citeret efter »Danske Kirkelove« 1536–1683, III s. 458–49.

Begyndelsen paa Psalmebogen skeer af Kircke Aarets Begyndelse, nemlig dend første Søndag j Advent, og saa fremdelis, indtill Aarets ende, og det saaledis, at hver Søndag faaer sine Sange ordentlig sammenføyede, baade af de gamle og de, som Du self over Epistler og Evangelia sammenskriver till at siunge loco Halelujah, j Prædickestolen eller pro exitu, hvilke skulle være uden Vitløffthighed og effter de beste og sædvanligste Kircke melodier, paa det de dess snarere af dend gemene Mand kan fattis og læris«.

Punkt 1 : Forbudet mod at rette de gamle salmer før prædikenen er fuldt forståeligt. Menighederne kunne dem udenad, fordi de sang dem søndag efter søndag i kirkerne. Danmarks og Norgis Kirke-Ritual, 1685 fortsatte da også traditionen med at synge ganske bestemte salmer til formessen søndag efter søndag [70]. De i Rituallet anførte salmer er i Vinterparten alle indførte uforandrede fra Hans Thomissøns salmebog. Kun enkelte sproglige rettelser har fundet sted i det omfang Christian Vs instruks tillod. Også Kingos midlertidige efterfølger som salmebogsredaktør, Søren Jonæson, indførte disse faste søndagssalmer uforandrede [71]. Hvad de 26 luthersalmer, der blev optaget i Vinterparten, angår, blev kun 6 omdigtede

[70] »O GUD vi love dig«, »Kyrie Gud Fader Alsomhøjeste Trøst«, (dog afløst af »Kyrie Gud Fader af Himmerig« i tiden mellem jul og Mariæ Renselsis Dag, og af »Kyrie Gud Fader forbarme dig over os« i tiden mellem påske og pinse), »Alleniste Gud i Himmerig«, »Nu bede vi den Hellig Aand«, (afløst i tiden mellem jul og kyndelmisse af »Nu lader os alle takke Gud« og i tiden mellem påske og Kristi Himmelfartsdag af »Christus Jesus for os ofret« og på selve Kristi Himmelfartsdag af »Christ til Himmels monne fare«), »Vi tro allesammen paa een Gud«.

[71] Udkast til en Kirkesalmebog, afsnittet: Psalmer som brugis hver Søndag. Under arbejdet med en afhandling om Søren Jonæsons salmedigtning til professor dr. theol. Niels Knud Andersens øvelse har jeg fremdraget og verificeret et hidtil upågtet håndskrift med titelbladet: »Den Forbedrede Psalmebog/ eller/ De gamle og brugeligste/ Psalmer/ effter Rimekonsten/ forandrede/ Dem til Tieneste/ som Lyst dertil have«. Thott 463-4° (Kongl. Bibl.). Salmebogen skyldes Søren Jonæson og er opbygget og indrettet som en privatsalmebog med henblik på det personlige fromhedsliv og husandagten. Den er antagelig blevet til efter 1693, da Jonæsons Udkast til en Kirkesalmebog var blevet kasseret. Han har heri optaget sine egne oversættelser af tyske salmer (25) samt sine bearbejdelser af gamle salmer fra Cassubes salmebog. Endelig har han også foretaget bearbejdelser af de gamle kernesalmer, som det var ham påbudt at indføre uforandrede i kirkesalmebogen. Den Forbedrede Salmebog er særlig interessant derved, at den har en fortale af Jonæson, hvori han gør rede for sin arbejdsmetode og sine synspunkter som salmebogsredaktør, se note 74. Bogen blev aldrig trykt. (se iøvrigt Anders Malling: Dansk Salmehistorie V, s. 343-44 og 347-48.) Jeg håber senere at kunne offentliggøre en artikel om dette håndskrift.

og det yderst skånsomt. Oversættelserne er baseret på den tyske tekst og var i høj grad tiltrængte. Selv den »konservative« salmebogskommission af 1696 så sig nødsaget til at omdigte en luthersalme. Dette var da heller ikke forbudt i forordningen, blot meningen i salmerne ikke blev fragået.

Forbudet mod at rette de gamle faste salmer før prædikenen har Kingo opfattet som tilladelse til at rette en del af de øvrige gammelkendte salmer efter den metriske reforms krav, sådan at både rim og metrum kom til at passe. I overensstemmelse hermed påberåbte Kingo sig senere at have fulgt kongens instruks med hensyn til de gamle salmer [72]. Instruksens ordlyd giver da også klart Kingo lov til de foretagne omdigtninger; ellers er Christian Vs instruks på dette punkt intetsigende. Det kan iøvrigt ikke være kommet bag på hverken konge eller professorer, at Kingo var svoren tilhænger af den nye digtekunst. De to Sjungekor er et håndgribeligt bevis herpå. Man kan også henvise til det positive syn på digtekunsten, der kommer til udtryk i fortalen til Vinterparten, der forblev uændret i samtlige tryk [73]. Tidens poeter havde nøjagtig samme syn på digtekunsten som Kingo [74]. Også Søren Jonæson gik helt ind for kunststilen, selvom han rigtignok langtfra mestrede

[72] Brev til H. Bornemann, 28/3 1696. Saml. Skr. V, s. 248.

[73] Kingo begrundet sin anvendelse af kunstpoesien ved at sammenligne den med tidligere tiders digtekunst: »Men som dend Poetiske Kunst ey paa de Tider, udi disse og andre Rigers Modersprok, vaar kommen til dend Art og Øvelse som nu, lood de gode Salige Mænd deres Riim løbe paa frj Haand, meere agtende Slutningen, end dend visse Maal og jefnløbende Samling udi Verset og Riimslutningen. Det vaar saa de Dages Maneer og klingede da meget vel, og det bør at være langt fra enhver af os, at vi skulde vilde mene eller tale andet end vel, om det som haver været saa Gudelig og vel meent til Guds Ære og hans Menigheds Opbyggelse.« Saml. Skr. IV, s. 8–9.

[74] I Siungende Himmel-Lyst, 1687, skriver J. Brunsmann i fortalen: »Omsider fornam jeg og/ en anden hafde det samme for at giøre (at digte salmer efter kunstpoesiens regler)/ nemlig Vel-ædle og Vel-ærværdige Bispn af Fyen: Aff hvis Arbejde i denne Sag jeg ogsaa noget har seet/ og det med god Fornøjelse læst: Og formoder at naar det kommer for Lyset/ det da skal fyldistgiøre en hvers Lengsel. Hvorfor jeg og gierne har holdt mig fra at giøre noget videre der ved.« Citatet understreger iøvrigt, at Kingo ikke har udarbejdet sin salmebog i ophøjet isolation.

I fortalen til Den Forbedrede Salmebog (se note 71) forsvarer Jonæson kunstpoesien, fordi man lever i en tid, »da digterkonsten er kommen saa vidt at Quinder, ja moxen børn veed smukkere at rime, end lærde Mænd i gamle Dage.« Men også teologisk forsvarer Jonæson digtekunsten, thi »naar en Psalme baade er af god indhold, og i gode Vers, da opmuntres derved en Cristen meere, end naar der fattes enten af delene«.

den som sin forgænger som salmebogsredaktør. De forskere[75], der har antaget, at kunstpoesiens anvendelse var afgørende for Vinterpartens fald, har derfor næppe ret. Salmebogssagens videre forløb underbygger denne dom. Thi da Jonæsøn efter Kingos fald skulle redigere sit udkast til en kirkesalmebog, foretog han langt flere omdigtninger af de gamle salmer (også af Luthers) end Kingo. Hvis Vinterparten kasseredes som følge af Kingos anvendelse af kunstpoesien, er det utænkeligt, at Jonæsøn bagefter skulle gentage fejlen og ovenikøbet i langt større målestok.

Kingos interesse for kunstpoesien fik ham til at medtage en række salmer af samtidens »mindre« poeter, selvom det ikke var påbudt i forordningen. Men heller ikke dette forhold kan have haft afgørende betydning[76]. Dels var det såre naturligt, at samtiden fik en plads (omend beskeden) ved siden af den »store« Kingo[77], dels var disse salmer sanktioneret af biskop Bagger og kunne være blevet fjernet fra salmebogen uden større sværdslag mellem første og andet tryk, hvis stemningen havde været dem imod. Salmebogs-kommissionen 1696 benyttede iøvrigt den ene af de 5 salmer, Kingo havde optaget af J. Brunsmann, til sin kirkesalmebog 1699 og optog 5 af de øvrige nyindførte salmer fra 1689 i husandagtssalmebogen 1703.

Punkt 2: Kingo indrettede sin salmebog efter kirkeåret, ganske som det var ham påbudt. Hans egne salmer fik her en altdominerende plads. Det forordningen kalder »endeel af dine Egne« blev til over halvdelen af salmerne (136 af 263). Alle var forfattede efter den nye kunstpoesis regler og opstillet i verseform, så den nye kunststil rigtig kunne komme til sin ret, mens de gamle salmer alle var trykt i prosaform[78]. Opstillingen og antallet af Kingos egne salmer har derfor nok virket provokerende og lovlig selvbevidst på mange. Men at slutte herfra og til Vinterpartens fald er ikke muligt, selvom

[75] Rich. Petersen s. 348, J. Paludan s. 274, R. Paulli s. 960, J. Oskar Andersen s. 40, Saml. Skr. IV, foreløbig indledning, Niels Møller s. 25, Anders Malling s. 440.

[76] Modsat Rich. Petersen s. 347, C.J. Brandt s. 21, Heiberg s. 177.

[77] Søren Jonæsøn optog i sit udkast 6 salmer af kunstpoeten Anders Bording. Når salmebogskommissionen 1696 klart gik mod kunstpoesiens anvendelse ved de gamle salmer (jvf. kommissionens beretning om arbejdet med salmebogen til Christian V, Saml. Skr. V, s. 259), var det som følge af den kritik af kunstpoesien, der rejstes efter Kingos og Jonæsøns forsøg.

[78] Foruden Kingos egne salmer var 17 salmer af samtidens poeter også opstillet i verseform.

en evt. salmebogskommission i 1689 givetvis ville have skåret ned på antallet af kingosalmer [79]. Men dels havde Christian V tilladt Kingo at skrive salmer til hver eneste helligdags epistel- og evangelietekst, dels kunne der være skåret ned på antallet inden udgivelsen. Det store antal kingosalmer kan næppe være kommet bag på kongen, da det er det samme i første og andet tryk. Da salmebogs-sagen påny blev genoptaget i slutningen af 1695, regnede Kingo da også stadig med at få Vinterparten udgivet. Først lidt efter lidt forberedte salmebogskommissionen ham på, at mange af hans egne salmer ville blive udelukkede. Intet tyder på, at Kingo før efteråret 1696 havde hørt afgørende anker mod antallet af egne salmer.

Den omstændighed, at Kingo er langt den bedst repræsenterede digter i den forholdsvis lille forordnede salmebog fra 1699 (med 85 af 297 salmer), vidner om, at man ikke for alvor kunne anklage Kingo for teologiske vildfarelser eller for en for stor vidtløftighed (*grandiloquentia*) i sine salmer [80]. Kingo kalder sin såkaldte *grandiloquentia* for dansk og forsvarer sig med, at den let forstås af den »gemeene, der tidt haver meere Fattelse, end somme lærde tager sig vare for« [81]. Den fremtrædende plads, der blev Kingo til del i den endelige salmebog 1699, viser, at Kingo beholder ret!

Tilbage bliver spørgsmålet, om Kingo i sit udvalg af gamle salmer havde valgt rigtigt, eller om antallet af hans egne salmer havde skubbet »kanoniske« salmer ud. En afgørelse heraf er naturligvis noget af en skønssag. Sammenligner man imidlertid Vinterparten med tidens fuldkomne salmebøger, Søren Jonæsøns salmebogsudkast og den forordnede salmebog fra 1699, synes Kingo at have valgt rigtigt og tilstrækkeligt bredt. Han selv var af samme mening: »Af de gamle og meest brugelige Kirke-Sange, veed ieg ingen at have udelukt, saavidt som til Vinterparten kunde henhøre« [82]. Man kan efter vor opfattelse ikke påstå, at antallet af de gamle salmer er for ringe, men derimod, at antallet af Kingos egne salmer er for stort i forhold til salmebogens størrelse. Netop det store antal kingosalmer var skyld i, at salmebogen måtte komme i to dele, hvilket vidner om svigtende sans for proportioner hos redaktøren.

[79] Salmebogskommissionen 1696 medtog kun 55 af Kingos salmer fra Vinterparten.

[80] Brev fra Kingo til professor Hans Wandal 28/1 1697. Saml. Skr. V, s. 255–56.

[81] Se note 80.

[82] Brev fra Kingo til biskop H. Bornemann 28/3 1696. Saml. Skr. V, s. 248.

Men denne anke mod Kingo er en senere tids og var næppe fremme i kriseåret 1690.

Vore undersøgelser kan vi konkludere derhen, at Vinterpartens andet tryk ikke står i nogen modsætning til Christian Vs instruks fra 1683. Ja ikke engang første tryk af salmebogen gik udover instruksens. Når dette alligevel blev ændret, skyldtes det simpelthen, at Kingo lod sit arbejde bedømme og kritisere inden udgivelsen af både dekan og hof. At salmebogen vakte større kritik i vide kredse er en sag for sig og i denne sammenhæng ganske ligegyldig. Salmebogssagen var nu engang en sag mellem enevælden og Kingo, og derfor kunne den fynske biskop med god samvittighed i 1696 skrive, at han havde fulgt kongens befaling ved Vinterpartens indrettelse, »som ieg meer end nok kand beviise«[83].

Vore undersøgelser vil herefter koncentrere sig om de dramatiske begivenheder i januar og februar 1690 for derigennem at finde frem til årsagen til annulleringen af det givne privilegium.

V

Oversekretæren for Danske Kancelli Bolle Luxdorph[84], under hvem salmebogen administrativt sorterede, spillede en hovedrolle ved Vinterpartens indførelse den 25. januar 1690. Som Kingo's gode ven var det ham sikkert en kær pligt at referere salmebogssagen for Christian V og udvirke bogens approbation. Kingo fik et godt og beskærmende privilegium for sin salmebog. Den blev påbudt indført i hver sognekirke første søndag i advent 1690 og prisen fastsattes til 6 mark for et indbundet og 5 mark for et uindbundet eksemplar. Til dækning af de store trykkeudgifter og som en art honorar fik Kingo og hans arvinger tyve års eneret på trykning og salg. Endelig blev en række straffeforskrifter til værn om privilegiet fastslået, mens Kingo selv fik overdraget at udpege »bogførere«, der kunne distribuere Vinterparten[85].

[83] Brev fra Kingo til biskop H. Bornemann 18/1 1696. Saml. Skr. V, s. 242.

[84] Se note 30.

[85] Jvf. Christian Vs brev til Kingo af 25/1 1690. Saml. Skr. V, s. 234–37. Alle sognekirker i Riget fik påbud om at anskaffe salmebogen senest 11. juni 1690. Straffeforskrifter: a) 1000 rigsdaler i bøde for at besidde et falskt eksemplar af Vinterparten (eksemplarer der ikke var trykt i Kingo's trykkeri), b) En kendelse om ransagning for rettens betjente i huse, der var under mistanke som gemmede for falske eksemplarer af Vinterparten.

Alt lykkedes tilsyneladende, men allerede den 12. februar samme år ændredes situationen totalt. Luxdorph blev afskediget uden varsel! Christian V skriver herom i sin dagbog for den 12. februar: [86]: »Skrev Jeg til Geheime Raad Wibe, at han skulde sige og lade Luxdorf vide, at han skulde forføie sig ud paa Landet til videre, for han blev alt for dristig i sin Ober Secretari charge, at bringe mig Donter for, som sig ei saa ret befandtes, som han refererede«.

Hvad det var for sager, Luxdorph havde refereret galt for kongen, viste sig den 22. februar, da Kingos Vinterpart blev trukket tilbage af Christian V og beordret indsendt til Danske Kancelli. Der kan ikke være tvivl om, at det var salmebogssagen, der gav den aktuelle anledning til Luxdorfs fald [87]. To samtidige breve belyser begivenhederne nærmere. Det ene er fra 8. marts 1690 og skrevet af Arne Magnussen [88]: »Oversecretairen Bolle Lúxdorph er bleven afsat for et kongebrev som han, Kongen uafvidende skal have ladet udgaae, men beholder dog sin Gage. Moth haver nu opsyn baade over danske og norske Suppliker; der ere ei mange, som kunne staa ham i Vejen«. Da der er tale om et privatbrev, skal man næppe presse sætningerne for meget. Vore øvrige kilder, bl. andet ovennævnte dagbogsoptegnelse, tyder ikke på, at Luxdorph lod et kongebrev afsende uden kongens vidende, hvilket heller ikke kunne forblive skjult, men at han har skjult noget af indholdet i et kongebrev, han ekspederede. Men det citerede brev viser klart, at den egentlige årsag til begivenhedernes forløb var Luxdorfs kontrovers med Christian V.

Det andet brev er meget oplysende. Det er skrevet dagen før Vinterpartens officielle tilbagekaldelse. Brevskriveren er den svenske gesandt i København Leyoncto, mens addressaten er selve Sveriges konge Carl XI [89]: »Hwad för ett privilegium, som en af Konungens Öfwer Secreterare Luxdorff benämnd har utverkat här hos Konungen för Super Intendenten på Fyen Kingo, att uti alla Församlingar här i Riket antagas skulle till den första advent en ny Psalmbok, som han gjort hade, och den andra, som härtills ifrån så långa tider i bruk varit, åter afskaffas, sådant täcktes

[86] Christian Vs Dagbog 1690. *Nyt Historisk Tidsskrift* I, 1847, s. 510.

[87] Jvf. Gustav Wad: Bolle Luxdorph, *Personalthistorisk Tidsskrift*, I, s. 47 f.

[88] Brevet skrevet på islandsk. Her anført i oversættelse efter *Nordisk Tidsskrift for Oldkyndighed*. III, s. 70.

[89] 21. februar 1690. Brevet trykt i: *Danske Samlinger* 2. Rk. 5 1876–77, s. 311–12.

Eders Kong. Maj^t af hosgående tryckta förordning nådigst intaga och sig föreläsas låta[90]. Knappt war denna förordning utkommen och blefwen publice, förr än Konungen genom Geheime Rådet Wibe lät ankundiga Öfwer Secretaren sin onåde, och att han sig utur staden begifwa skulle, det han ock straxt gjorde retirerandes sig på sitt gods uppå landet. Orsaken dertill säges wara, att han något skall hafwa inryckt som Konungen nu icke will kännas wid, föregifwandes sådant woro emot dess resolution och wilja, men revera är det, at Cleresien ingen communication deraf hafwer haft förrän efteråt, då en och annan hafwer representeret Konungen, hwad confusion och oreda det skulle sätta i Församlingen, hwilket man ock har kunnat besinna, och derfor blef boktryckaren genast pålagt, att icke sälja eet exemplar mera af denna förordning eller privilegio, och skall jag neppeligen tro, att denna nya Psalmbok någontid kommer i bruk.

Den svenske gesandt omtaler to årsager til faldet, dels en politisk (at Luxdorff refererede galt), dels en redaktionel-saglig (at gejstligheden ikke havde været taget med på råd). Hvad den redaktionel-saglige anklage angår, er der tidligere talt udførligt. Her skal kun knyttes enkelte bemærkninger til det forud fastslåede. Det virker, som om man udadtil har givet Kingos redaktion af Vinterparten skyld for dens fald, hvilket utvivlsomt fandt god genklang hos Kingos modstandere. Denne forklaring var faktisk også den eneste officielle mulige, hvis ikke den store politiske skandale skulle oprulles for alt folket. Kingos brevkorrespondence fra årene 1695–97 nævner således en række beskyldninger mod Vinterparten, som Kingo dog aldrig havde fået nærmere præciseret. Han fremhæver, at han aldrig er blevet hørt i sagen[91], at han havde efterlevet den kongelige instruks og været villig til at korrigere[92], men alligevel var blevet tvunget til at »lide og tie stille«[93]. Kingo selv er dog klar over, at den egentlige årsag er misundelse og deraf følgende politisk ugunst. Derfor kan han skrive, at hans sag så længe har været kvalt fra »alt Haab om Oprensning«[94].

Den redaktionel-saglige anklage mod Kingo er kun at betragte som en skinforklaring, der efter Luxdorffs fald havde gode mulig-

[90] Forordningen medsendt.

[91] Jvf. brev til Christian V, 15/1 1696. Saml. Skr. V, s. 241.

[92] Jvf. brev til Reventlow, 22/11 1695. Saml. Skr. V, s. 240.

[93] Jvf. brev til Reventlow, 22/11 1695. Saml. Skr. V, s. 239.

[94] Jvf. brev til Reventlow, 27/3 1696. Saml. Skr. V, s. 246.

heder for at blive udspreddt og troet. Kingo havde rettet alt det i første tryk af Vinterparten, der havde fremkaldt kritik [95], selvom allerede første tryk var blevet til i nøje overensstemmelse med Christian Vs instruks og under »myndig censur« [96]. Bemærk også, at det var biskop Bagger og ikke Kingo, der havde ønsket de omtalte 24 gamle salmer moderniseret. Kingo kan altså på ingen måde lastes. Det virker også absurd at forestille sig, at evt. indflydelsesrige modstandere af Vinterparten skulle have ventet med at rejse virkelig kritik af bogen til efter kongens approbation. Denne fremgangsmåde var næppe tænkelig under Christian V, thi et angreb på salmebogen ville da ikke blot være et angreb på Kingo og Bagger, men tillige på den enevældige konge. Man må ligeledes stille sig yderst skeptisk over for den teori, at kongen skulle være lydher overfor kritik af Vinterpartens indhold efter at kirkens ledende mand, biskop Bagger, havde erklæret sig tilfreds. Christian V skred først ind mod Vinterparten *efter* Luxdorpha fald, hvilket næppe kan betyde andet, end at der var tale om en politisk affære. Luxdorpha var ikke ansvarlig for salmebogens redaktion, men for dens administration. Dette modsiges ikke deraf, at den saglige kritik af Vinterpartens indhold og redaktion, der øjensynlig herskede i teologiske kredse, herefter fik mulighed for at vinde gehør.

Hele handlingsforløbet tyder på, at Christian V har følt sig bedraget rent embedsmæssigt. Det var iøvrigt i denne sag det eneste felt, hvor han selv havde indsigt. I samme retning peger beretningen om biskop Baggeres besøg hos kongen to dage efter Vinterpartens fald [97]. Bagger indfandt sig hos Christian V for at overtale ham til alligevel at indføre Vinterparten, men kongen udtalte blot, at han kendte bispen ud fra hans gerninger, hvorefter kongen brat vendte sig om og afbrød al videre samtale. Biskop Bagger blev meget chokeret herover og gik direkte hjem og lagde sig syg i fjorten dage.

Bagger, der ligesom Kingo var ven med Luxdorpha, troede vel at kunne redde Vinterparten på trods af Luxdorpha kontrovers med kongen. Bagger vidste jo, at Kingo havde handlet, som han burde og skulle under hele salmebogssagen. Derfor overraskedes og forfærdedes han, da han opdagede, at kongens vrede ikke blot gjaldt

[95] Jvf. brev til Reventlow, 22/11 1695 og brev til Christian V, 15/1 1696.

[96] Brev til H. Bornemann, 18/1 1696. Saml. Skr. V, s. 243.

[97] Jvf. brev fra den svenske gesandt Leyoncto til Carl XI. 7. marts 1690. Brevet trykt i: Danske Samlinger 2. Rk. 5, s. 313.

Luxdorph (som havde bragt »Donter for«, der ikke var i den orden han havde foregivet) men også Kingo. Det ser derfor ud til, at Christian V har følt sig bedraget af både Luxdorph og Kingo, og det er nærliggende at antage, at han har anset de to venner for at være sammensvorne. Spørgsmålet er derfor: på hvilket punkt har Luxdorph i sin egenskab af oversekretær refereret galt? Som den officielle ansvarlige i salmebogssagen er det sandsynligt, at han har sikret Kingo et for godt privilegium. Privilegiet drejede sig dels om fastsættelse af prisen for den nye salmebog dels om varigheden af Kingo's eneret på trykning og salg. Netop disse rent praktiske forhold sorterede under oversekretæren for Danske Kancelli, og det var derfor kun på disse områder, Luxdorph havde mulighed for selv at disponere. En undersøgelse af henholdsvis priserne på Vinterparten samt af privilegiets længde kan derfor muligvis fastslå, hvad oversekretæren havde skjult for Christian V.

I kongens instruks 1683 forordnedes det, at den kommende salmebog skulle sælges »for en billig og lidelig pris«[98]. I sin ansøgning om privilegium for Vinterparten foreslog Kingo prisen sat til henholdsvis 7 mark for et indbundet og en rigsdaler (6 mark) for et uindbundet eksemplar[99]. Den endelige pris blev på henholdsvis 6 og 5 mark[100]. Til sammenligning kan tjene, at den hele fuldkomne salmebog 1699 uindbunden kostede en rigsdaler[101]. Selv denne pris virkede for høj, for Frederik IV sænkede straks efter Christian Vs død prisen til en slette daler[102]. Prisen i 1689 var dog ikke urimelig i forhold til Vinterpartens størrelse, men den var urimelig høj for den fattige mand, når man tager i betragtning, at han også skulle anskaffe en sommerpart af salmebogen. Så måske var det på dette punkt, Luxdorph handlede på egen hånd. Alligevel er det usandsynligt, at det er prisansættelsen, der blev ændret til Kingo's fordel. For det første er det jo slet ikke umuligt, at Christian V havde billiget prisen på 6 og 5 mark. Hvis salmebogen ikke skulle blive et underskudsforetagende, kunne prisen dårligt sættes meget lavere. Skulle Luxdorph alligevel gå uden om kongen i dette spørgs-

[98] Der var ikke tale om, at salmebogen skulle komme i to dele. Imidlertid godkendtes dette både af Bagger, Luxdorph og Christian V (25/1 1690).

[99] 25/9 1689. Saml. Skr. V; s. 233–34.

[100] Kongeligt brev til Kingo 25/1 1690. Saml. Skr. V, s. 234–37.

[101] De anførte priser gælder for octavudgaverne af salmebøgerne.

[102] Brev fra Frederik IV til biskop H. Bornemann 21/11 1699. Saml. Skr. V, s. 276.

mål, kunne han iøvrigt lige så godt have imødekommet Kingos anmodning fuldtud og fastsat prisen til 7 og 6 mark. Endelig er der et forhold, der synes at udelukke prisspørgsmålet som afgørende for Luxdorps fald: prisen på salmebogen kunne af gode grunde ikke forblive en hemmelighed ret længe. Så snart salget var organiseret, ville prisen komme frem og kongen hurtigt få nys herom. Luxdorph må have kunnet forudse en sådan uundgåelig udvikling og har derfor antagelig trolig refereret prisen for Christian V uden at stikke noget under stolen.

Derimod har der været gode muligheder for Luxdorps egenhændige dispositioner hvad angår fastsættelse af privilegiets bestemmelser om varigheden af den tid, Kingo alene måtte trykke og sælge Vinterparten. Der var i og for sig intet til hinder for, at dette forhold kunne holdes hemmeligt indenfor Danske Kancelli. Luxdorph kunne give kongen *en* oplysning og samtidig drage omsorg for, at den kongelige befaling blev ændret, inden den gik ud af Danske Kancelli. Eller han kunne helt undlade at referere dette punkt for Christian V. Hvis alt gik som beregnet, ville kongen ikke interessere sig yderligere for sin skrivelse og dens forordninger, da salmebogen administrativt hørte ind under Kancelliets embedsførelse. Man ville heller ikke kunne forvente, at spørgsmålet om privilegiets længde ville dukke op under salget af Vinterparten.

Med forordningen i 1683 fulgte et privilegium på 15 års eneret på salg og trykning »fra dette Vores Brevs Dato af regne«[103]. Privilegiet synes således udformet, at det både skulle være tilstrækkeligt stort for Kingo og samtidig være en spore til at få arbejdet færdigt hurtigst muligt[104]. Ud fra det privilegium på 10 år, der endegyldigt blev givet Kingo i 1699[105], er det nærliggende at slutte, at der var beregnet ca. 5 år til udarbejdelsen af salmebogen og ca. 10 år til fortjeneste ved salg. Kingo har øjensynlig ikke været tilfreds med et reelt privilegium på 10 år, især efter den forholdsvis lange tid der var gået med udarbejdelsen af Vinterparten. I sin ansøgning til kongen den 25. september 1689[106] anmodede han om privilegium »i Tyve nestfølgende Aar fra Eders Maytt. privilegii dato at regne«. Dette er i realiteten en forøgelse af privilegiet på 100% (fra 10 til 20 år). Ønsket fra Kingo blev netop imødekommet

[103] Privilegiet gik altså fra 27/3 1683 til og med 27/3 1698.

[104] Jvf. brev fra Christian V til Kingo 1/5 1697. Saml. Skr. V, s. 261–62.

[105] Jvf. brev fra Christian V til Kingo 21/7 1699. Saml. Skr. V, s. 271–72.

[106] Se note 99.

i kongens brev af 25. januar 1690, men der er forskellige omstændigheder, der tyder på, at det nok så meget var Luxdorff som Christian V, der stod bag opfyldelsen af Kingos ønske. Med kongebrevet af 25. januar 1690 var der ellers rådet bod på det nedslag i prisen, som Kingo måtte tage til efterretning.

Kort efter kongens approbation af Vinterparten indfandt Kingos uven, Frederik Gersdorff, [107] sig hos Christian V [108], med hvem han havde rejst i udlandet i 1685. Gersdorff, der havde en art frisprog hos kongen, gjorde ironisk det forslag, at han og hans venner skulle have et godt privilegium, så de snarest kunne komme ud af deres gæld. Han anmodede følgelig om et privilegium for Gyldenløve på en salmebog, for Reventlow på en ABC og for sig selv på en katekismus.

Der er antagelig sket følgende: Kort efter Vinterpartens udgivelse er en af hoffets mest betydende mænd, Frederik Gersdorff, kommet undervejs med, at Luxdorff havde udstedt et bedre privilegium for Kingo, end det kongen havde godkendt. Sagen var »gefundenes fressen« for dem, der dels var misundelige på oversekretærens magtstilling (og sådanne findes altid) dels misundelige på Kingo og utilfredse med, at de ikke var taget med på råd. Gersdorff har med sin henvendelse fået kongen til at undersøge Luxdorffs handlen, og da Christian V fandt, at denne var gået bag hans ryg, har han straks beordret ham bort fra hovedstaden og embedsførelsen. Gersdorff har antagelig ved samme lejlighed antydnet, at Luxdorff og Kingo havde gjort fælles sag i håb om en stor fortjeneste. Derfor faldt også Vinterparten.

Denne tydning af begivenhederne støttes af det brev, den svenske gesandt sendte til Carl XI den 7. marts 1690. Heri redegøres for rygterne om, at Kingo og Luxdorff skulle dele fortjenesten på Vinterparten, som skulle indbringe 220.000 rigsdaler, når alle kirker havde købt og indført salmebogen [109]. På Gersdorffs parti befandt antagelig også Matthias Moth sig [110]. Han havde hidtil

[107] 1650–1691. Overceremonimester og gesandt. Geersdorff var netop vendt hjem fra England 30. april 1689.

[108] Jvf. oplysning i de Klevenfeldtske Samlinger. Brandt og Helweg: Den danske Psalmedigtning I, 1846, s. 61.

[109] Se note 97.

[110] 1649–1719. 1675 assessor, 1680 udnævntes han til kancelliraad og kammersekretær for Norske Sager, august 1688 blev han oversekretær for Norske Kancelli og fra og med 1690 også for Danske Kancelli. Hans søster Sophie Amalie blev

været oversekretær for Norske Kancelli, men blev ved Luxdorphs fald tillige oversekretær for Danske Kancelli. Hans interesse i intrigespillet er ganske klar, da han var selvskreven til at overtage Luxdorphs stilling. I det tidligere anførte brev fra Arne Magnussen siges det indirekte, at han ikke gik af vejen for at tage del i det politiske spil. Man kan karakterisere intrigespillet med det kendte ordsprog: Den enes død, den andens brød. Moth og Gersdorff fik styrket deres magtposition ved Luxdorphs fald, og det var hovedformålet med deres initiativ.

Rygterne om økonomisk vinding nåede også til Kingo. Derfor understreger han i et brev til kongen 1696 [111], at han nok anmoder om, at hans privilegium må »handthæves og beskyrmes«, men han ønsker ikke, at kirkerne skal forpligtes til at købe salmebogen for egne midler.

Intrigespillet ved Christian Vs hof bragte både Luxdorph og Kingo til fald. Christian V kunne selv konstatere rigtigheden af Gersdorffs anklage mod Luxdorph, og som følge heraf lånte han også øre til Gersdorffs sladder om Kingo. De intrigerende kredse ramte netop det anklagepunkt, som måtte påvirke en enevældig konge: kongen ført bag lyset af sin egen oversekretær og af sin biskop på Fyn. Når Christian V reagerede så voldsomt, hænger det nok sammen med, at Luxdorph en gang tidligere var blevet pågrebet i at referere galt overfor kongen [112].

Kingo synes imidlertid uskyldig. Han fik ingen forklaring og blev heller ikke afkrævet nogen. Der blev ikke engang givet ham lejlighed til at fremføre et forsvar. Heller ikke biskop Bagger fik lov at tale hans sag, og Kingos modstandere kunne kun se deres interesse i at ignorere og isolere biskoppen over Fyens Stift, nu da lejligheden til at ramme ham uventet var kommet. Det er ikke noget tiltalende billede af hoffets magtkamp, der oplulles gennem disse aktstykker, og Christian V selv synes slet ikke moden som enevældig konge. Da han følte sig bedraget, reagerede han alt for voldsomt uden at

i 1671 Christian Vs elskerinde, hvilket var afgørende for Moths advancement. Oprindelig var Moth uddannet læge, men gik hurtigt i statens tjeneste, hvor han blev en af de største samlere af »bens«. Hans interesse for digtekunsten fik ham til at oversætte Ovids Metamorfoser på danske aleksandrinere. Søren Jonæson kan takke ham for sin stilling som sognepræst og provst i Roskilde, ligesom det var Moth, der overdrog salmebogens udarbejdelse til Jonæson efter Kingos fald.

[111] 15/1 1696. Saml. Skr. V, s. 241–42.

[112] Jvf. Gustav Wad, s. 47. Det er dog uvist, hvad sagen dengang drejede sig om.

foretage virkelige tilbundsgående undersøgelser. Når alt kom til alt, var der jo »kun« tale om, at Luxdorph havde forsøgt at hjælpe og glæde sin ven Kingo med et særligt godt og beskærmende privilegium. Om bedrageri i dette ords gængse betydning var der ikke tale.

Man kan naturligvis drøfte, om Kingo var medvidende om Luxdorphs fuskeri eller direkte havde stået bag det. Det sidste synes ganske udelukket ud fra sagens videre forløb. Kingos korrespondence viser klart, at Kingo følte sig forfulgt udelukkende på grund af misundelse. Var Kingo hovedmanden i affæren, ville denne brevsveksling næppe være tænkelig. Man må ikke overse, at Kingos breve er stilet til mænd, der var nøje inde i sagens rette sammenhæng. For Kingos uskyld taler også den kendsgerning, at Christian V hurtigt efter begivenhederne tog både Kingo og Luxdorph til nåde igen, hvilket var utænkeligt, hvis kongen var overtydet om, at de var bedragerere. Endelig viser den omstændighed, at Kingo overhovedet ikke blev afkrævet nogen forklaring, at der ikke kunne rejses reel anklage mod ham. Kingo har næppe engang været vidende om Luxdorphs embedsmisbrug, men det udelukker ikke, at han kan have lagt pres på Luxdorph for at opnå et så godt privilegium som muligt. Kingo undså sig ikke for at benytte sig af gode forbindelser. Men herfra og til bedrageri er et meget langt spring. Ingen af vore kilder giver os anledning til at kaste mindste mistanke på Kingo, der på sin side agtede enevældens konge så højt, at det nærmest er utænkeligt, at han skulle have forsøgt at narre Guds indsatte og velsignede myndighed. Kingo blev offer for politisk intrigespil, der forløb uden nogensomhelst hensyntagen til eventuelle redaktionel-saglige synspunkter.

Da kongens første ophidselse havde lagt sig, indså han, at hans første reaktion var for streng og overilet. Muligvis er netop Kingos uskyld i skandalen blevet godtgjort for ham, og han har da »tilgivet« sin store poet, der så ofte havde prist kongen og hans hus. Men Vinterparten stod ikke til at redde i denne omgang. Enevældens konge kunne umuligt gøre direkte afbigt ved at indrømme sit overgreb på Kingo uden at fornægte enevældens væsen. Man lod derfor salmebogssagen stille i bero. En vis oprejsning fik Kingo dog snart efter, da Christian V den 4. marts samme år gav Kingo rang med justitsråd[113]. Kongen tog herigennem afstand fra rygtet

[113] 5 marts blev Luxdorph modtaget i audiens hos Christian V, overfor hvem han gjorde afbigt, jvf. G. Wad, s. 48 f.

om bedrageri. Luxdorph blev samtidig atter optaget ved hoffet efter Reventlows forbøn. Men begivenhederne havde uigenkaldeligt ændret begges stilling fremover. Luxdorph måtte drage til Stockholm som envoye og fik ikke sin stilling som oversekretær tilbage. Dette kan synes retfærdigt, da han vitterligt havde brudt tillidsforholdet til kongen, selvom der ikke var tale om bedrageri for at opnå personlig vinding. Uretfærdigt må derimod sagens udfald have virket på Kingo, hvilket de berømte bitre vers i nogle af Vinterpartens eksemplarer vidner om. Fra første færd havde han været en ufrivillig brik i det politiske intrigespil, og slutresultatet var for ham ensbetydende med foreløbig udelukkelse fra salmebogsarbejdet. I de næstfølgende år var han ikke blot frataget sit redaktionelle hverv, men også hans salmer var nu uønskede [114]. Men alt hvad Kingo kunne gøre var blot at »lide og tie stille«.

VI

Biskop Bagger døde i 1693 og overceremonimester F. Geersdorff allerede i 1691. For Kingo betød det, at han både mistede sin bedste og mest indflydelsesrige støtte og slap af med sin værste uven og modstander. Moths udnævnelse til oversekretær istedet for Luxdorph indebar også, at Kingo i nogle år måtte forholde sig passiv i salmebogssagen, især så længe Søren Jonæsøns salmebogsarbejde stod på. Men så snart det stod klart, at heller ikke Jonæsøns udkast kunne opnå approbation, fattede Kingo nyt mod. I de år, der var forløbet siden Vinterpartens fald, havde han vundet en vis indflydelse tilbage bl. andet takket være kongens skriftefader Peter Jespersen [115], så da Christian V den 17. marts 1696 [116] udpegede en salmebogskommission til løsning af krisen, pålagde han udtrykkeligt kommissionen at drage særlig omsorg for »dend Salmebog, som

[114] Søren Jonæsøn optog ikke een eneste af Kingos salmer i sit »Udkast til en Kirkesalmeboge«.

[115] Kgl. konfessionarius 1688. Kendt som en strålende prædikant med tilnavnet: Herrens Gyldenmund. En af tidens mest indflydelsesrige præster. Han drog bl. a. omsorg for, at Griffenfeld til sidst slap ud af fængsel. Kingo betroede i januar 1696 ham at overgive sit brev om salmebogssagens genoptagelse til Christian V, sådan at P. Jespersen kunne medgive sin anbefaling. Brevet har efterskriften: »NB. Sendt Dr Peter med Posten d. 2^{den} Februarii«. Saml. Skr. V, s. 242. Om forholdet mellem Kingo og P. Jespersen jvf. brev til biskop Jens Bircherod 7/3 1696, Saml. Skr. V, s. 243 og til professor Hans Wandal 17/6 1696 Saml. Skr. V, s. 252–53.

[116] Saml. Skr. V, s. 244–45.

Os Elskelig Doct. Thomas Kingo, Biscop over Fyens Stiff, Anno 1689, haver ladet udgaa . . .«

Kingo håbede og forventede at hele Vinterparten nu omsider skulle blive indført, og han gik trøstigt igang med at skrive nye salmer til en sommerpart. Imidlertid skuffedes Kingo snart på dette punkt. Lidt efter lidt forberedte kommissionen ham på, at ikke blot Vinterparten endegyldigt var kasseret, men også en del af hans egne salmer. Den kritik af Vinterparten, der med styrke havde gjort sig gældende efter begivenhederne i februar 1690, kunne ikke siddes overhørig. Klog af skade handlede Christian V dennegang såre diplomatisk. Hans forordning til salmebogskommissionen [117] var et kompromis mellem de stridende parter, fordi den dels indrømmede plads for nye salmer, der var forfattede efter kunstpoesiens regler (især Kingo's salmer), og dels imødekom de kredse, der mente, at de gamle salmer i de kendte versioner rigelig dækkede menighedens behov. I modsætning til 1683-forordningen præciseredes det nu, at de gamle salmer kun måtte rettes, hvor det var strengt nødvendigt og »foruden at gjøre nogen u-nyttig forandring effter verdslig Veltalenheds regler eller poesi, som i ringeste maade kunde besverge eller hindre de eenfoldige i deris andegttighed«. Denne uvilje mod kunstpoesien skyldtes nok en ægte interesse for den jævne mand, for hvem kunstpoesien var noget nyt og uvant. Det var således lægfolkets stærke konservatisme, der blev afgørende for kommissionens arbejde [118].

Ved påsketid 1697 afsluttede kommissionen sit arbejde og indsendte det til Christian V. Forslaget indeholdt 297 salmer til hele kirkeåret, hvoraf 122 salmer var indførte næsten uforandrede fra Hans Thomissøns salmebog 1569. Men også 90 salmer af andre end Kingo fra tiden efter Thomissøn fandt plads i forslaget. Herved forsøgte man at bygge bro mellem den gamle officielle salmebog og tidens talrige fuldkomne salmebøger. Der er tale om salmer af både tysk og dansk oprindelse, som menigheden havde tilegnet sig i tidens løb. Dette betød, at også Hans Christensen Sthen [119] fik

[117] I samme forordning pålagde Christian V kommissionen at »efftersee dend Alterbog, som afgangne Doct. Hans Bagger, haver ladet udgaa . . .« Ligesom Vinterparten var også Alterbogen efter Baggers død 1693 blevet udsat for kritik, jvf. Saml. Skr. V, s. 245.

[118] »Direktiverne til salmebogskommissionen er den gemene mands, og i grunden en art mindreværdskompleks på hans vegne.« Ejnar Thomsen: Barokken i Dansk Digtning. 1935, s. 11.

[119] 1544–1610. 1565 rektor i Helsingør, men ombyttede året efter sin stilling

en varig og fortjent plads i den danske salmebog[120]. Men også navne som Barth, Ringwald, Arreboe og C. A. Eriksøn fik salmer optaget. Af nyere poeter fandt kun 12 salmer nåde for kommissionens øjne (fraregnet Kingo naturligvis). J. Brunsmann er kun repræsenteret med een salme, mens Søren Jonæsøn fik 8 af sine 25 gendigtninger af tyske salmer taget med[121].

Det er dog først og fremmest Kingo, der sætter det afgørende præg på forslaget. De 85 salmer af ham, der fandt optagelse, udgjorde ganske vist kun en del af de indsendte salmer, men er sålangt salmebogens betydeligste og mest nyskabende. Kort efter forslagets forelæggelse godkendte Christian V det udførte arbejde og meddelte den 1. maj 1697 Kingo privilegium på trykning og salg. Foruden selve salmebogen skulle Kingo også sørge for Gradualens trykning[122]. Trykningen af salmebogen strakte sig over to år. Først den 21. juli 1699 kunne Christian V omsider udstede patent om indførelse af den nye kirkesalmebog i Danmark og Norge[123]. Titelbladet lyder: »Dend Forordnede Ny Kirke-Psalme-Bog. Efter Hans Kongl. Mayest. Allernaadigste befaling/ af de fornemste Geistlige i Kiøbenhafn til Guds Tieniste paa Søndagene/ Fæsterne/ Bededagene/ og til anden Gudelig brug i Kircken/ udi Danmark og Norge/ af Gamle Aanderige Sange Ordentlig indrettet og Flitteligen igiennemseet/ og med mange Ny Psalmer forbedret/ og iligemaader efter Kongl. befaling til Trykken befordret af Thomas Kingo D. Biskop udi Fyens Stift«.

Dend Forordnede Ny Kirke-Psalme-Bog er ikke helt identisk med kommissionens udkast, selvom der er tale om de samme salmer med nøjagtig samme placering. Enkelte linier og ord i salmerne blev ændrede og rettede i de to år trykningen stod på, bl. a. som følge af Kingos kritiske bemærkninger. Salmebogen, der er smukt trykt,

med et kapellani ved Set. Olai Kirke i Helsingør. 1570–74 varetog han dog begge embeder efter byrådets ønske. 1578: En liden Haandbog, hvori der bl. a. var 10 salmer af Stehn, hvoraf 9 er oversættelser. Ca. 1588: En liden Vandrebog, hvori der bl. a. er 25 salmer af Stehn, hvoraf 18 er originale.

[120] Kommissionen af 1696 optog 12 salmer af Stehn, hvoraf de 9 er originale.

[121] Alle 8 salmer holdt sig i danske salmebøger til og med Salmebog for Kirke og Hjem. I Den danske Salmebog er de 7 salmer optaget (nr. 192, 254, 264, 269, 270, 273, 476). Det er særlig som gendigter af helligåndssalmer, at Jonæsøn har fået blivende betydning.

[122] »Gradual/ En Ny Almindelig Kirke-Psalmebog/ Under behørig Noder og Melodier.«

[123] Saml. Skr. V, s. 271–72.

kom i tre formater: octav, duodecimo og folio (Gradualen). I modsætning til Vinterparten er Kingos egne salmer trykt i prosaform som de øvrige salmer. Dermed opnåedes i det ydre en vis ensartethed, der var akseptabel for den gemene mand, der ikke blev mindet for stærkt om den forkætrede kunstpoesi. I modsætning til Kingos og Jonæsøns tidligere fortaler er kunstpoesien ikke omtalt med et ord i den fortale Kingo skrev til salmebogen 1699, selvom den havde fået indpas gennem de salmer de to tidligere salmebogsredaktører fik optaget. Man kan heraf slutte, at hensynet til den jævne kirkegænger spillede en altafgørende rolle. Fremfor alt gjaldt det om at få ham til at forstå, at grundlaget for hans kristendomsopfattelse ikke var rokket en tøddel, men tværtimod styrket. Salmebogen skulle modtages som en ny og samtidig gammel kendt salmebog. Derfor »gemtes« alle tegn på den fornyelse, der realiter havde fundet sted. Alle salmer tryktes i prosaform, sådan som det var sædvane, og alle direkte udsagn om kunstpoesiens indpas blev strøget. Men derved banede salmebogen vej for en ny tids opfattelse. Menigheden blev ikke på forhånd kyst, men tog imod salmebogen med glæde og sang dermed selv den nye tid ind.

Kingo var atter kommet til ære og værdighed, sådan som allerede titelbladet på den nye salmebog viser. Når Kingo fik en så stor plads i salmebogen, skyldtes det ikke mindst den omstændighed, at han atter havde Christian Vs gunst. Når alt kom til alt svigtede kongen ikke sin tro og begavede hofpoet. Kingo fik ganske vist ikke den plads i salmebogen, som han selv havde tiltænkt sig, men Christian V sikrede ham en stor og varig plads i den danske menighedssang fremover. Det er derfor ikke med urette at Dend Forordnede Ny Kirke-Psalme-Bog fremover i folkemunde kom til at bære navnet: KINGOs SALMEBOG.

Holger Rosenkrantz og Lutherdommen

Jens Glebe Møllers disputats [1]

Af Leif Grane

Glebe Møllers disputats »Doctrina secundum pietatem. Holger Rosenkrantz den Lærdes teologi« blev den 1. februar 1966 forsvaret for den teologiske doktorgrad. Der er tale om et arbejde, hvis sigte er klart og umisforståeligt, og dette sigte er fastholdt hele vejen igennem med stor konsekvens. Bogen står og falder med sin tese, og der er i øjeblikket intet, der tyder på, at den falder. Dermed er det første af de to krav, man gerne stiller til en disputats opfyldt. Man forlanger desuden af en disputats, at den skal være et specimen eruditionis, og med den betydelige lærdom, som Glebe Møller lægger for dagen, er også dette krav tilgodeset. Det er ingenlunde nogen let opgave, forfatteren har stillet sig: »at placere Holger Rosenkrantz' teologi i dens rette forhold til samtidens teologiske tænkning for herudfra at nå til klarhed over dens egenart« (s. 12). Den metode, Glebe Møller har valgt (han gør sig ingen ulejlighed med at diskutere andre muligheder), går ud på overalt at sammenligne Rosenkrantz' synspunkter med den ortodokse, lutherske teologi for ad denne vej at nå til klarhed over ligheder og forskelle. Hvis en sådan metode skal kunne føre til pålidelige resultater, fordrer der for det første en indtrængende analyse af HRs skrifter, for det andet et omfattende og solidt kendskab til reformatorerne og til den ældre ortodokse teologi, som HR kendte. Disse forudsætninger er i rigt mål til stede. Glebe Møller har med en energi, der virkelig må betegnes som utrættelig, studeret HRs mange afhandlinger og udkast, der næsten udelukkende foreligger i utrykte afskrifter, tilegnet sig deres ofte vanskelige indhold og formået at analysere det. Der er tale om en betydelig forskningsindsats, et virkeligt fremskridt i vor viden om HRs tænkning. Glebe Møller har så at sige arbejdet videre på det program, som Oskar Andersen lagde, men aldrig selv fik realiseret, men han har gjort det

[1] Denne artikel er en bearbejdelse af min opposition ved det mundtlige forsvar.

på en helt anden måde, end Oskar Andersen havde tænkt sig. Afstanden mellem Oskar Andersen og Glebe Møller er ikke blot en distance i tid med alle de forskelle, som deraf følger, men også en forskel i selve arbejds synet. Der er imidlertid ingen tvivl om, at Glebe Møller i nogle henseender er bedre udrustet til at give en skildring af HRs teologi, end Oskar Andersen var. På den anden side har Oskar Andersens fortrinlige forskeregenskaber i *andre* henseender formentlig været medvirkende til, at Glebe Møller har anset det for muligt at følge sin tilbøjelighed til at koncentrere sig om det teologisk væsentlige. Det egentligt historiske (Oskar Andersen ville sige »det realhistoriske«!) kunne i det store og hele synes at være godt dækket af Oskar Andersen.

Bogen er delt i to hovedafsnit, indrammet af en kort indledning og en endnu kortere slutning. At overskrifterne må være »Skriften« og »Læren« er ligetil, eftersom denne inddeling følger opbygningen af HRs system. Af 1. dels mange og besværlige analyser skal afsnittet om HRs filosofiske forudsætninger fremhæves. Afhandlingens tyngdepunkt er dog 2. del, hvor Glebe Møller skrider til at dokumentere sin tese: at HRs teologi er en afstandstagen fra hele den protestantiske tradition, dvs en opgivelse af sonderingen mellem lov og evangelium og dermed af reformationens articulus stantis et cadentis ecclesiae, læren om retfærdiggørelse ved tro alene. HR vil derimod i streng bundethed til skriften fremsætte en lære, der gør from – hvis form er fromhed, dvs en lære, der ikke blot udsiger noget, men som er et led i den fromhed, den taler om. Dette synspunkt bankes fast den ene gang efter den anden. Der er meget at rose i 2. del, men især skal kapitlerne 5 og 6 fremhæves. Der siges det afgørende. Selv om også kapitel 7 og 8 bringer meget værdifuldt stof, ikke mindst i forbindelse med HRs strid med de københavnske teologer, kommer man ikke længere ud for nogen overraskelser i hovedsagen. Meget overbevisende virker kapitel 5, hvor Glebe Møller i en overordentlig dygtig analyse viser, hvordan HRs opgør med antropomorfismen i gudsbegrebet i virkeligheden er et udtryk for, at ikke Guds gerninger, men mennesket og dets muligheder står i centrum for HR. Guds handlen er egentlig forud for verden og hævet over alle begrænsninger, og dermed kan al interesse samle sig om »styrelsens« forløb, dvs om menneskets udnyttelse af de muligheder, som er givet med Guds tilbud om at styre det frem mod det liv, som er konformt med ham. Fremstillingen af HRs afstand fra reformatorerne er her særdeles over-

bevisende, og man må give Glebe Møller ret i, hvad han – iøvrigt i en anden forbindelse – siger: at HR står Erasmus langt nærmere, end han står Luther.

Dette indtryk bekræftes kun ved læsningen af kapitel 6, »Skabelse, syndefald og forsoning«. Man er derfor godt forberedt til at følge forfatteren, når han i de to sidste kapitler går direkte ind på de temaer, som striden med teologerne drejede sig om: lov og evangelium og retfærdiggørelsen. At vi ikke her møder noget overraskende, er derfor langt fra at være en kritik. Det er tværtimod en betydelig anerkendelse: fremstillingens konsekvens har modnet den ukyndige læser til med forståelse at bivåne henrettelsen. For det er jo nemlig en henrettelse, der finder sted! Den forståelse, som Glebe Møller påtvinger sin læser, er imidlertid ikke nødvendigvis fulgt af et bifaldende smil til bøddelen, men det er en forståelse for, at forfatteren med de synspunkter, som han ved siden af sine udmærkede analyser af HRs tænkning hele vejen holder os underrettede om, må optræde i denne rolle. Sagt på en anden måde: Glebe Møller tvinger sin læser til et meget langt stykke at dele hans opfattelse af *indholdet* af HRs teologi, medens det naturligvis må blive den enkeltes sag, om han vil lade indsigten i dette indhold følge af en dom over det. Det finder forfatteren altså naturligt, og det skal i og for sig ikke bebrejdes ham, selv om man undertiden kan finde, at de bemærkninger, han føler sig foranlediget til, er enten overflødige eller i hvert fald unødvendige. Men det skal altså ikke rokke ved det indtryk, at der her foreligger en overordentlig kompetent behandling af HRs teologi. Trods de forarbejder, som Oskar Andersens referater af HRs skrifter rundt om i den store biografi udgør, kan man roligt sige, at dette arbejde er udført helt selvstændigt. For første gang har vi fået mulighed for at danne os et sammenhængende billede af HRs tanker.

Imidlertid vil Glebe Møller jo ikke blot give en sådan skildring, men han vil også »placere HRs teologi i dens rette forhold til samtidens teologiske tænkning for herudfra at nå til klarhed over dens egenart«. Eftersom forfatteren har konstateret, at HRs kendskab til den protestantiske teologi standser med Konkordieformlen, betyder dette program, at han vil sammenligne HRs teologi med den ældre ortodoksi indtil slutningen af det 16. århundrede. Hertil kommer naturligvis forholdet til den hjemlige teologi, først og fremmest Jesper Brochmands, samt behandlingen af striden med teologerne. Det siger sig selv, at man ikke kan forlange eller forvente, at for-

fatteren skulle have et førstehåndskendskab til hele den protestantiske tradition fra Luther til Konkordieformlen, som blot tilnærmelsesvis kunne måle sig med hans fortrolighed med HRs egne skrifter. Her må han i meget høj grad bygge på andres forskning, men det skal siges, at han selv kender et rimeligt udvalg af teksterne, og hans viden om denne teologi må betragtes som tilstrækkelig til løsning af den opgave, han har stillet sig. Her drejer det sig jo ikke om at pløje nyt land, men blot om at følge i andres spor for således at kunne bedømme HRs forhold til den reformatoriske og ortodokse teologi. Men selv om fremstillingen af denne teologi hverken er eller giver sig ud for at være egentlig forskning, er der alligevel grund til at fremhæve den indsats, der er gjort også på dette område. Glebe Møller ved virkelig, hvad han taler om, når han stiller HR over for samtidens og den nærmeste fortids teologi. Han har det fyldige og solide kendskab til ortodoksien, der er en nødvendig forudsætning for at gennemføre en sammenligning med HR. Han har med andre ord formået at gøre det, han ville, og at gøre det dygtigt og omhyggeligt.

Den umiskendelige dygtighed, der er lagt for dagen, betyder dog ikke, at Glebe Møllers bog er helt tilfredsstillende, selv om dens disputatskvalitet er hævet over enhver tvivl. Til bogens mindre flatterende egenskaber hører, at den er træls at komme igennem. Man har en fornemmelse af, at forfatteren undertiden har kedet sig lumsk, medens han skrev den, og sommetider er det lykkedes at overføre denne fornemmelse til læseren. Da Glebe Møller andetsteds ofte har vist sig som en udmærket og livlig skribent, er man tilbøjelig til at tro, at det hænger sammen med en næsten for stor trofasthed over for den lærde Holger. Når mange af analyserne af HRs tænkning har bevaret det tunge, kedsommelige præg, som netop udmærker Holgers skrifter, beror det formentlig på Glebe Møllers omhu: han vil være så nøjagtig som mulig. Det er netop det, der gør hans fremstilling solid. Der skal bygges på et sikkert fundament, og det bliver der også – som regel. I *denne* forstand er denne disputats et ypperligt historisk arbejde. Bogen vidner om, at forfatteren er klar over, at det er en teologihistorisk opgave, han har stillet sig, og det har sat sig spor i den nøjagtighed, der får ham til at følge HR ad alle hans snørklede og kedsommelige veje. Men når det er sagt, må der unægtelig føjes noget til. Dermed mener Glebe Møller nemlig at have ydet det historiske, hvad der tilkommer det, og det kan man ikke være enig med ham i.

Man kommer nemlig ikke uden om, at forfatteren, fordi han hovedsagelig er interesseret i at forsvare sin tese, tager mærkelig håndfast på sagerne. Han behandler både HR og den protestantiske tradition, som om det drejede sig om tidløse tanke-systemer. Ganske vist, af og til ses det, at Glebe Møller godt er klar over, at det ikke forholder sig sådan, men i almindelighed opererer han udelukkende med tankebygninger. Med en forbløffende mangel på nysgerrighed ses der ganske bort fra HRs liv og dets omstændigheder, og den reformatoriske og ortodokse teologi fremtræder, trods lejlighedsvis fremhævelse af nuancerne, som en massiv modsætning til HR. De mange citerede og refererede teologer fra Luther til Jesper Brochmand optræder hovedsagelig som »Belegstellen« for HRs afstand til den samlede protestantiske tradition. Hertil kunne man tænke sig den indvending, at denne reduktion, denne ophævelse af alle nuancer, er nødvendig for at vise, at HR siger nej til det altsammen, og det er jo det, Glebe Møller vil. Men man kommer ikke uden om, at det »reformatorisk-ortodokse« substrat, som derved bliver HRs modsætning, er blevet temmelig formelagtigt, og dermed, om ikke intetsigende, så dog farveløst; intet viser det tydeligere end den omstændighed, at Glebe Møller i sine afsluttende bemærkninger endog kan få plads til pietismen i den fællesprotestantiske modsætning til HR. Vil man have Luther, Calvin, Jesper Brochmand og Philip Jacob Spener (for blot at nævne et par af de mange navne) ind i samme geled, må man forgrove og forenkle i en sådan grad, at de bliver svære at genkende.

Når det kommer til at gå sådan, hænger det utvivlsomt sammen med den måde at arbejde på, som forfatteren har valgt, og dette valg skyldes ikke tilfældigheder. Glebe Møller er først og fremmest teolog. Han er interesseret i en konflikt mellem to måder at tænke teologisk på og bruger i grunden blot HR og hans samtidige som illustrationsmateriale. Det viser sig ikke blot ved den påpegede abstraktion fra al konkret, menneskelig virkelighed, men også ved de mange bemærkninger bogen igennem, der holder os orienteret om, hvad forfatteren personligt mener om sin helts teologi. Gang på gang svinger han sig, som han selv udtrykker det allersidst i bogen, »op over historiens begrænsninger« og giver sig til at karakterisere HRs teologi »uden hensyn til tid og sted«. Med al respekt for det teologiske tema, Glebe Møller er optaget af, og for denne teologiske interesse i det hele taget, må der sættes spørgsmålstegn ved en sådan metode i et historisk arbejde.

Det forekommer mig, at der havde været en mulighed for at undgå det massive, hårdkogte præg. Hvis Glebe Møller i stedet for at svinge sig op over historiens begrænsninger havde ladet sig binde af dem ved at tage sit udgangspunkt i striden med de københavnske teologer, havde man fået et konkret holdepunkt. Så var der ikke blevet tale om sammenligning mellem abstrakte tankebygninger, men om undersøgelse af *virkelige* menneskers stillingtagen i en bestemt situation. De ansatser til en sådan konfrontation, som findes i kapitel 7 og 8, tyder på, at der kunne være kommet meget mere ud af dette tema. En sådan fremgangsmåde kunne have ført til samme tese, og Glebe Møller ville alligevel have fået brug for sin betydelige viden såvel om HR som om reformatorerne og de ortodokse teologer. Redegørelsen for HRs argumentation havde jo krævet anvendelse af hele hans teologiske arbejde forud, og behandlingen af Brochmand og de andre teologer ville have forlangt netop det kendskab til den protestantiske tradition fra dens begyndelse, som Glebe Møller har vist, at han sidder inde med. Ad denne vej kunne derfor sandsynligvis ganske det samme have været opnået, og forfatteren kunne have befriet sine læsere for en kedelig fornemmelse af at have med destillater og ikke med virkelige menneskelige problemer at gøre. Anskuer man teologiske eller filosofiske synspunkter »fra oven«, dvs uden hensyn til den historiske situation (det er vist det, man nutildags kalder idéhistorie!), fører det meget let til firkantede opstillinger i stedet for til en autentisk forståelse. Heller ikke den teologiske interesse, der er det vigtigste for forfatteren, tjenes særlig godt derved, for også den ville have haft fordel af, hvis teksterne var blevet forstået i deres konkrete, historiske sammenhæng. Glebe Møller har nået meget ved sin analytiske dygtighed, men han ville med dette tema, der jo er historisk alene ved at dreje sig om noget fortidigt, have nået endnu mere, hvis han havde haft mindre travlt med at abstrahere fra HRs situation.

Travlhed er iøvrigt et ord, der falder en ind i flere forbindelser, når det drejer sig om denne bog. Indledningen, der er meget kort, skal kun tjene til at give forfatteren et udgangspunkt for sin undersøgelse. Det finder han i HRs såkaldte gennembrudsberetning, som er at finde i et brev fra 1623, hvori han fortæller, hvad der på afgørende vis hændte ham over 20 år tidligere. Uden så meget som et øjeblik at lade sig opholde af de kildekritiske problemer, dette dokument rejser, kaster forfatteren sig straks ud i en tolkning

af det, som ikke er ganske overbevisende. Brevet drejer sig ifølge Glebe Møller (s. 10) om den rette teologi, som man finder i skriften. Det, som nu skal være »HRs egen originale opfindelse«, »det originale og selvstændige«, er, at selve læren skal være from, hvorfor Holger tager fat på at opstille en *ny* lære. Ved dette program skal han adskille sig fra de reformortodokse, som ikke ville reformere læren, men blot foruden den kræve fromhed og gode gerninger. Hertil er der et par ting at sige.

Hvis Glebe Møller har ret i sin tolkning af, hvad det vil sige, at lærens form skal være fromhed, *doctrina secundum pietatem*, må det betyde, at lære og fromhed er uadskillelige: hvor læren er, dér er fromheden, men hvor læren ikke er, dér kan fromheden heller ikke være. Hvis det er rigtigt, bliver det svært at forstå Glebe Møllers mod Oskar Andersen vendte påstand om, at gennembruddet ikke angik HRs »personlige frelse«, men blot læren, den rette teologi. Tolkningen af begrebet *Doctrina secundum pietatem* modsiger adskillelsen mellem personlig frelse og teologi. Det er muligt, at Oskar Andersens forståelse kan kritiseres, men ikke på den måde, det sker her.

Der er endnu en ting, som man ikke kan få til at gå op. Glebe Møller vil gøre sin tolkning af gennembrudsberetningen til udgangspunkt for hele sin undersøgelse, idet han mener at kunne tage beretningen for gode varer. Det vil altså sige, at HR i 1623 skulle have skrevet, at han siden 1599 (eller hvornår det nu var) havde været klar over, at hele den ortodokse teologi var fejlagtig. Ikke nok med at teologerne skændtes og var mindre fromme, end de burde være, nej, hele grundlaget for deres virksomhed var forfejlet i bund og grund. Glebe Møller tager HR på ordet, og »ordet« er altså denne forståelse af gennembrudsberetningen. HR giver ham selv nøglen til forståelse af sin teologi. Så er der bare en lille ting, man ikke forstår. S. 81 kan man læse følgende sætninger: »At han [dvs HR] med dette syn på kristendommens indhold og væsen ikke befinder sig på reformationens og ortodoksiens grund skulle være indlysende. Selv bestrider han altid beskyldningen for at ville forandre den hævdvundne ortodokse lære, men i virkeligheden er det netop det, han gør«. Ved tolkningen af gennembrudsberetningen drejede det sig for Glebe Møller udelukkende om – hen over alle kildekritiske problemer – at forstå HRs egne ord og bruge dem som ledestjerne for undersøgelsen. Det førte til den konstatering, at det originale hos ham var ønsket om en anden lære,

dvs ønsket om at *forandre* læren. S. 81 får vi at vide, at HR har uret, når han idelig hævder *ikke* at forandre den hævdvundne lære. Ifølge indledningen (s. 9–10) bestemte »gennembruddet« hele HRs liv, men ifølge s. 81 blev han ved med at bestride, at han ville det, som efter Glebe Møller var gennembruddets indhold. Begge dele kan kun blive stående, hvis man antager et af to: enten vidste HR ikke selv, hvad han opdagede i 1599 og beskrev i 1623 (hvad bliver der så af det originale og selvstændige?) eller også har han løjet hele livet igennem. Men måske er en tredje mulighed dog sandsynligere: at Glebe Møllers tolkning af gennembrudsberetningen ikke holder stik?

Bogens indledning må anses for utilstrækkelig. Hvis det er rigtigt, at tolkningen af gennembruddet ikke kan holde, falder tesen ganske vist ikke af den grund, men det kan ikke nægtes, at der opstår et hul, som man gerne havde set udfyldt med noget andet. Eventuelt med lidt flere og mere gennemtænkte bemærkninger om arbejdets art og metode.

Også på en anden måde kan det forekomme, at forfatteren har haft for travlt. Ofte er formuleringerne så knappe, at man ville have sat pris på anvendelsen af lidt mere papir og tryksværte.

Bogens disposition og undersøgelsens opbygning er klar og gennemskuelig. Først at behandle HRs syn på skriften og derefter læresystemet synes rimeligt og naturligt. 1. del sluttes med en konstatering af, at HR i sin opfattelse af skriften stort set er på linie med de ortodokse. Det er først, når det kommer til den lære, der skal udtrages af skriften, at de afgørende forskelle kommer til syne, dvs i 2. del. Således går det da til, at bogens disposition: først skriften, så læren, der svarer godt til HRs egne intentioner, ikke synes at give ret meget med henblik på tesen. 1. dels funktion bliver i denne henseende væsentlig negativ: det viser sig, at det ikke er i synet på skriften, men i selve læren, HR skiller sig ud. Ledet af sin tolkning af gennembrudsberetningen er forfatteren alligevel i stand til den ene gang efter den anden at advare os om, hvor rejsen går hen. Uden at påstå, at han har uret heri, er man dog tilbøjelig til at mene, at de fleste steder i 1. del, hvor Glebe Møller belærer os om HRs uortodokse holdning, er det mere indledningen og den efterfølgende fremstilling af læren, der lader ham se det, end det er de tekster om skriften og dens fortolkning, som han gennemgår. For at påvise de uortodokse tendenser nødes han til at foregribe 2. del. Lad os tage et eksempel.

S. 48 ff. vil Glebe Møller ud fra to nærmere betegnede afhandlinger af HR behandle hans syn på fornuftens og filosofiens rolle i fortolkningen af skriften. Vi får at vide, at fornuftens lys ifølge HR er dødt, hvorfor den uden Helligåndens oplysning ikke kan udforske Guds mysterier, men da Ånden bruger almindelige menneskeord, har fornuften samme formale opgave over for skriften som over for alle andre ord. Glebe Møller sammenligner derefter med Johann Gerhard og skriver, at HR synes at ligge på linie med ham. Hvis man har læst den første af de to små afhandlinger, der henvises til s. 47, må man give ham ret. Forfatteren er imidlertid ikke tilfreds med dette resultat og oplyser os om, at HRs opfattelse må ses på baggrund af hans lære om den bevarede gudbilledlighed. Glebe Møller giver dernæst en fremstilling af denne lære (s. 48–49) og konkluderer, at HR alligevel har lagt ortodoksien bag sig – i modsætning til Johann Gerhard. Til hele dette stykke, især til s. 49, skal der knyttes nogle kommentarer.

1) Med henvisning til læren om gudbilledligheden siger Glebe Møller, at menneskets fornuftudrustning er principielt intakt, og at HR opfatter fornuften som en neutral størrelse. Men i den før omtalte afhandling siger HR, at fornuftens lys i kraft af Guds retfærdige dom er dødt, og at kun »scintilla aliqua« er tilbage, og at der ikke kan være tvivl om, at det ikke engang kan *tænkes*, at der er efterladt ratio noget lys, hvorved vita Dei kan oplyses. Det må siges at være overordentlig klar tale.

2) Glebe Møller bekræfter selv dette ved at skrive, at som følge af faldet mistedes menneskesjælens evne til at erkende og ville det gudvelbehagelige. For at neutralisere denne korrekte gengivelse af HR føjer han til, at menneskelivet dog bevares og dermed den formale evne til at erkende og ville, og at mennesket forbliver bestemt til den højeste grad af gudbilledlighed. Menneskelivet og den formale evne til at erkende og ville bevares; man gad vide, om Glebe Møller kender en eneste kristen teolog, som ikke ville hævde det! Himlen er ikke skabt til gæs, som Luther siger. Mennesket forbliver bestemt til den højeste grad af gudbilledlighed; er det andet og mere end at sige, som Luther gør i »De servo arbitrio«, at mennesket (og det vil sige det syndige menneske) er »aptus« for Guds nåde? Der er intet i dette, der strider mod protestantisk tradition – eller mod nogensomhelst anden kristen tradition. Her er iveren efter at sætte skel mellem HR og alle andre løbet af med forfatteren, så han ikke har kunnet se, at dette intet siger.

3) Derefter hedder det: »Der kræves blot en *illuminatio sancti spiritus*, så kan fornuften igen erkende og ville mysterierne«. Efter sammenhængen skulle også denne sætning udtrykke noget uprotestantisk hos HR (jfr. »altså« i den følgende sætning), men det er aldeles ubegribeligt, hvori det skulle bestå. Der kræves »blot« *illuminatio sancti spiritus*; efter almindelig forståelse af dette begreb er det nu ikke så helt lidt endda. Man må undrende spørge, hvad der yderligere kan forlanges, for at man skal være en god protestantisk teolog (af 16.–17. århundrede) efter Glebe Møllers recept?

4) Da de følgende sætninger med deres sammenligning mellem HR og Johann Gerhard blot er de konklusioner, Glebe Møller drager af det foregående (uden nyt materiale m.h.t. HR), er det svært at se, at han har bevist, at fornuften er neutral for HR i modsætning til Gerhard, for også for HR er det *illuminatio sancti spiritus*, der sætter skellet. At prise fornuften som formal evne er der absolut ikke noget ureformatorisk i.

5) Der er derfor intet besynderligt, originalt eller uprotestantisk i, hvad forfatteren siger om HR i begyndelsen af næste afsnit på s. 49: »Fornuftens usus består da for HR i dens formale evne til at erkende og fastholde ordene og det, de udtrykker«. Det samme mente Luther alle sine dage, og man kunne tilføje: hvad i alverden skulle han ellers mene?

6) Forvirringen øges yderligere, når man s. 85 ø. læser en sætning, der ikke blot ophæver, hvad Glebe Møller har hævdet s. 48–49 – det er der kun grund til at glæde sig over! – men en sætning, der også er i splid med sig selv. Der står sådan: »Trods afgjort førreformatriske eller rationalistiske træk var HR i sin stillingtagen til fornuft og filosofi så nogenlunde en gennemsnitslutheraner«. Gennemsnitslutheraner er ikke rart, men selv om man lod det passere og heri så en indrømmelse af, at s. 48–49 ikke rammer præcist, er det meget svært at affinde sig med »nogenlunde en gennemsnitslutheraner«, og helt umuligt bliver det, hvis de afgjort førreformatriske eller rationalistiske træk skal med. Forfatteren efterlader her sin læser i komplet vildrede [2].

[2] Heller ikke den redegørelse for HRs analogilære, som gives s. 49–50 er helt tilfredsstillende, selv om det drejer sig om en mindre ting. S. 49 n. og 50 ø. er der tale om forholdet mellem de himmelske mysterier og de jordiske analogier. Glebe Møller mener, at HRs understregning af, at »*rei veritas*« findes i det himmelske, »synes at indskrænke analogilærens betydning og fjerne den fra katolsk tankegang«. Denne bemærkning tyder ikke på nogen særlig klar opfattelse af

I forbindelse med spørgsmålet om fornuftens plads i fortolkningen af skriften var der tale om *illuminatio sancti spiritus*. I redegørelsen for HRs hermeneutik får vi flere gange (se s. 36, 46 og 48) at vide, at Helligåndens oplysning er indispensabel for den, der skal forstå den hellige skrift. I betragtning af, at fornuftens lys er dødt, kan det ikke undre. Men allerede s. 51 står der, at det er umuligt at læse skriften profant, hvilket synes at rime meget dårligt med talen om Helligåndens oplysning. Man forstår nok, at Glebe Møller mener, at dette er en konsekvens af HRs aristoteliske tankegang, men når han ikke selv har gjort opmærksom på, at det strider mod, hvad han har sagt s. 36, 46 og 48, må det se ud, som om han ikke selv har bemærket uoverensstemmelsen. Når der ikke er gjort opmærksom på den, får man en mistanke om, at den muligvis ikke findes hos HR, men først er opstået ved tolkningen af ham. Det kan tages som endnu et eksempel på, hvordan forfatteren undertiden lader sit mere systematiske helhedssyn på HR stille sig i vejen for en åben og fordomsfri analyse.

Endelig vil det være nødvendigt at rejse nogle spørgsmål, som man savner blik for i bogen. Deres fraværelse hænger sammen med hele bogens anlæg og metode. En bestemt slags vendinger, som forekommer temmelig hyppigt, vækker en nysgerrighed, som Glebe Møller ikke synes at dele. S. 50 tales der om et katolsk drag hos HR, og det siges, at der findes et udpræget katolicerende træk i hans analogilære. S. 85 repræsenterer HRs treenighedslære en katolicerende, neutral beskrivelse af Guds væsen og væren. S. 92 lader HRs menneskeopfattelse en katolicerende tankegang ane, og s. 94 er der et berøringspunkt med katolsk opfattelse i hans syn på menneskets mulighed for at bruge midlerne til frelse. S. 101 konstaterer forfatteren, at HRs nådebegreb er i slægt med den katolske sakramentale nåde. Også i de afsluttende bemærkninger får vi s. 157 at vide, at HR greb tilbage til katolske tankegange, hvilket man skulle se af hans analogilære eller af hans hævde af en dobbelt gudbilledlighed. Det er muligt, der kunne nævnes endnu flere eksempler, men de her opregnede slår fuldt ud til.

katolsk tankegang på dette punkt. HR kalder udtrykkelig den *distantia* og *differentia*, der er mellem det himmelske og det jordiske for »*immensa*«, men også thomismen kunne tale om en *differentia immensa*. *Analogia entis* giver ikke nogen virkelig erkendelse af Gud. Analoge begreber vil netop sige begreber, som ikke er univoke – som ikke for alvor kan gribe det guddommelige.

Brugen af sådanne vendinger – i alle de nævnte tilfælde som isolerede etiketter – er endnu et vidnesbyrd om Glebe Møllers abstrakte brug af tankebygninger. Hvad dækker »katolsk« eller »katicerende« over? Tænkes der på bestemte historiske forhold, eller er der tale om led i teologen Glebe Møllers dom over HR? Det får man ikke rigtig besked på, og derved svækkes værdien fa disse betegnelser ganske betydeligt.

Nu må man vel have lov til at lægge en vis vægt på, hvad der står i de afsluttende bemærkninger, og dér bliver Glebe Møller dog lidt præcisere, idet han nævner analogilæren og hævdel sen af den dobbelte gudbilledlighed som eksempler på HRs griben tilbage til katolsk tankegang. Når man nævner eksempler, skal disse helst være gode. Det er dog et spørgsmål om HRs lære om gudbilledligheden er et godt eksempel. HR har nemlig selv taget stilling til forholdet mellem sin egen lære og den papistiske, som det hedder i tidens sprog. Det får vi imidlertid intet at vide om hos Glebe Møller, der jo ikke er den første, der har anket over denne lære. Allerede Winstrup hævdede, at den smagte af papisme. Men i betragtning af, at HR har gjort sig den ulejlighed at svare Winstrup, havde det vel været rimeligt i hvert fald at gøre opmærksom på, hvad HR selv har at sige. Han peger på, at hos papisterne er similitudo Dei ikke udtryk for det skabte menneske som sådan, men noget tilføjet, hvorfor imago Dei hos dem – i modsætning til ham selv – kan forblive uskadt, efter at similitudo er mistet. HR vil altså nok lægge noget forskelligt i de to begreber imago og similitudo, men det sidste skal ikke på papistisk vis udtrykke noget, som ligger ud over det menneskelige. Det er en del af den skabte menneskenatur, som skal genoprettes ved genfødel sen. Også her er nogle væsentlige nuancer forsvundet i Glebe Møllers fremstilling.

Der tales om katolsk og katicerende, men derved bliver det. S. 132 varieres udtrykket, når Glebe Møller i stedet for siger, at HR i hele sit teologiske arbejde går bag om reformationen, men vi får ikke det mindste at vide om, hvor han da går hen! Endnu et par bemærkninger, som har interesse i denne sammenhæng, synes at vise, at forfatteren måske tænker på kirkefædrene, særlig Augustin. S. 124 hedder det, at HRs kristendomsforståelse utvivl somt har træk fælles med oldkirkens og Augustins, og s. 127 mener Glebe Møller, at man vil kunne tilskrive HR en vis kongenialitet med oldkirkens antipelagianske teologer. Bortset fra et par helt neutrale henvisninger til HRs flittige brug af kirkefadercitater kan

endnu anføres nogle linier om Augustins syn på den gamle pagt og om HRs behandling af den pelagianske strid (s. 126 f.), som han siges at benytte med en ikke ringe behændighed. Trods det stadig tilbagevendende »katolsk« og »katolicerende«, trods HRs griben tilbage osv, er dette alt, hvad Glebe Møller har at sige i denne forbindelse.

Man kan ikke lade være med at undre sig over, at forfatteren ingen anledning har fundet til at nævne muligheden af at undersøge HRs forhold til førreformatorisk teologi. Bogen gør spørgsmålet nærliggende, men alligevel stilles det overhovedet ikke. Det burde måske allerede være dukket op i indledningen, men når det ikke viste sig dér, burde det i hvert fald have været nævnt i de afsluttende bemærkninger. Dem indleder Glebe Møller med at sige, at kapitel 4–8 er et forsøg på at begrunde påstanden om, at HRs teologi er en forkastelse af protestantisk teologi overhovedet. Man overraskes over, at end ikke denne konstatering giver anledning til at spørge om, hvorfra HR da kan have hentet sin inspiration. I stedet for nøjes Glebe Møller med at fastslå, at HRs teologi er et originalt og imponerende forsøg på at lade mennesket og dets muligheder stå i centrum af kristendomstolkningen. Imponerende er det så vist, men om det også er originalt kan vi egentlig ikke bedømme på grundlag af denne bog. Dertil kræves endnu en lang række undersøgelser, hvoraf nogle godt kunne være gjort her.

Det er meget lidt, der gøres ud af HRs brug af kirkefædrene. De vigtigste steder, hvor HR beskæftiger sig med dem, er dog anført, så vidt det har kunnet kontrolleres. Men nogen virkelig besked om, hvad HR ville med dem, får vi ikke. Der er jo nemlig ikke tale om mere eller mindre bevidstløse opremsninger af citater, men HR lægger betydelig vægt på kirkefædrenes vidnesbyrd, og deri er der absolut ikke noget uprotestantisk, i hvert fald ikke set fra det 16. eller 17. århundrede. I *Apologia I* s. 11 hævder HR, at teologernes forståelse af Sinaipagten er »contra perpetuum totius Antiquitatis consensum«. I *Apologia II* s. 25 fastslår han sin egen opfattelse som »perpetuo in Ecclesia Dei receptum et usitatum«. Der er i høj grad grund til at stille spørgsmålet om, hvad disse stadige henvisninger til fædre betyder for HR. Vil han blot anføre dem, fordi han under striden tager ethvert middel i brug, eller er det væsentligt for ham, hvad de siger? Et svar på dette spørgsmål ville kræve en indgående undersøgelse, men der er grund til at tro, at den ville lønne sig. Det er dog også ganske interessant,

at HR, der jo synes at have haft et kolossalt overblik over såvel de latinske som de græske fædre, ofte, når han citerer Augustin, anfører ham som »Augustinus *ipse*«. Noget lignende forekommer, så vidt jeg har kunnet konstatere, ikke en eneste gang med nogen anden kirkefader. Hvad ligger der i brugen af dette *ipse*? Ligesom Oskar Andersen gør Glebe Møller i anledning af de mange fædre-citater den bemærkning, at de vidner om hans biblioteks rigdom. Utvivlsomt. Men havde det ikke været en ide at samle, hvad man kan skaffe af oplysninger om dette bibliotek? Apologien kan især give adskillige fingerpeg, men som bekendt findes der visse rester af dette bibliotek, i alt et par hundrede bind, på Det kgl. bibliotek i Stockholm og på universitetsbiblioteket i Uppsala. Havde det været helt overflødigt at danne sig et indtryk af disse bøger? [3].

Allerede HRs citater og bemærkninger i Apologien peger på Augustin, og der synes virkelig at være flere ting hos HR, som kunne tyde på, at Augustin for ham ikke blot har været et arsenal at øse af i en snæver vending, men at han også har påvirket ham. Også Augustin har en dobbelt retfærdiggørelseslære. Augustins bestemmelse af *sapientia* kan godt minde om HRs *pietas*. Uden at have foretaget en virkelig indgående undersøgelse af HRs Augustin-brug er det naturligvis umuligt at sige noget med bestemthed, men der er virkelig ting, der tyder på, at han har kunnet hente noget, måske meget, hos ham. Det er nok heller ikke så let at afvise HRs henvisninger til Augustins lære om den gamle pagt; det har Glebe Møller ganske vist også en fornemmelse af. Men det går lovlig hurtigt med at hævde, at Augustins tale om, at de gammeltestamentelige forjættelser var jordiske, kun formelt støtter HR (s. 124). Her burde der have været foretaget en grundig undersøgelse af HRs citater tilhobe. Det hele er mere indviklet, end Glebe Møllers fremstilling lader ane. Herpå er nogle bemærkninger s. 133 f. det bedste bevis.

S. 133 n. har der været talt om, at læren om loven og pagterne er fundamentet for HRs teologi. Derefter mener Glebe Møller nu at kunne opstille et kriterium for, »om en mand sagligt set var HRs discipel«. Kriteriet er de 10 buds stilling efter inkarnationen. Hvis man ikke er HRs discipel, dvs hvis man er ortodoks og følgerlig på den rigtige side af plankeværket ifølge forfatteren, så hævder

[3] Sophie Brahes regnskabsbog, der omhyggelig anfører titler på de bøger, der anskaffes til Holger, kunne vel nok have været et studium værd.

man, at kun Sinaipagtens ceremonielle og jurisdiktionelle del blev ophævet ved Kristi komme. Kun hvis man er discipel af HR, siger man, at også moralloven ophørte. Som kriterium for HRs og hans disciples særpræg er dette mildt sagt uheldigt. Den opfattelse, at kun ceremonierne og de juridiske love er ophævet, er meget gammel i kirken. Det er den, der altid førtes frem i Pauluseksegesen: den lov, Paulus taler om, var sandelig ikke moralloven, men kun de øvrige love. Denne opfattelse, som altså til en vis grad skal karakterisere lutherdommen i modsætning til HR, er simpelthen en *opinio communis* i skolastikken. Der er intet specielt protestantisk ved det. Men dertil kommer, at det var en opfattelse, som Luther på et meget tidligt tidspunkt gav sig til at bekæmpe på det heftigste, og han fastholdt sit standpunkt. F. eks. i den store Galaterbrevskommentar i fortolkningen til Gal. 2,16 vil man kunne finde en række sætninger, som er højst generende for dette Rosenkrantz – Anti-Rosenkrantz kriterium. »Alt, hvad der ikke er nåde, er lov«, og Luther bestrider enhver distinktion mellem de 10 bud og ceremoniallovene. Her er Glebe Møller på usikker grund og bekræfter derved, at man ikke kan forenkle ved at ophæve nuancerne uden at forvirre læserne og sig selv.

Disse sidst berørte problemer: det genetiske spørgsmål, forholdet til kirkefædrene, problemet om HRs bibliotek og HRs forståelse af loven i forhold til traditionen, skulle tilsammen vise, at de største mangler ved denne i mange henseender fortræffelige bog hænger sammen med, at forfatteren er blevet for hurtigt færdig med de historiske spørgsmål af iver efter at nå frem til det, som virkelig interesserer ham. Med al forståelse og sympati for denne interesse er man tilbøjelig til at tro, at han var nået længere – og især dybere ned – hvis tålmodigheden havde været noget større. Glebe Møllers bog repræsenterer i en vis forstand en reaktion mod Oskar Andersens, og han har formået at vise berettigelsen i denne reaktion. Det skulle være mærkeligt, om han ikke selv med dette arbejde skulle kunne provokere en eller anden fremtidig forsker til en ny reaktion. Det ville ikke være det ringeste, der kunne siges om denne bog. Endnu mangler vi en virkelig grundig bearbejdelse af HRs strid med teologerne. Den, som måtte tage denne opgave op, vil kunne hente megen hjælp i Glebe Møllers dygtige analyser, og han ville sikkert blive stillet over for en vanskeligere opgave end denne bogs forfatter var stillet over for i forhold til Oskar Andersen. Men måske ville det vise sig, at HR kunne blive levende igen, og det kunne man godt unde ham.

En røst fra folket

Beskrivelse og analyse af et anonymt salmehaandskrift

Af Anders Malling

Den som ønsker at sætte sig ind i tidligere tiders aandsliv, søger naturligvis først og fremmest til bibliotekerne, hvor han finder, hvad man i fortiden har fundet værd at trykke. I arkiverne ligger alle mulige utrykte ting, som er blevet bevaret, fordi forfatterens navn, indholdets særlige karakter eller officielle oprindelse har reddet det fra ilden. Man finder de store navne, i mindre grad de smaa og endnu mindre de navnløse. Der er gemt mere stof fra samfundets top end fra dets rod.

Men ogsaa det jævne folk havde i gamle dage et aandsliv. Det var ikke blot adelsfrøkener, som samlede visebøger, men borger- og bondestanden fulgte efter. Det var ikke blot teologerne, som digtede salmer; ogsaa lægfolk greb efter evne i Davidsharpen. Vi har en enkelt salme af en landsbymurer i salmebogen[1], og flere andre har faaet deres sange frem i sangbøger, som brugtes af de gudelige forsamlinger. Dog har gruekedler eller kakkellovne i tidens løb slugt store værdier, naar gamle papirer kom ned fra loftet ved flytning eller oprydning.

Saa meget mere taknemlig maa man være, naar en familie trods flytninger og rejser har bevaret et manuskript fra slægtled til slægtled, selv om man havde glemst, hvem der havde skrevet det, og ikke mere kunde læse den gamle gotiske skrift. Ved et spil af tilfældigheder har jeg faaet et saadant manuskript til undersøgelse, og blot ved et flygtigt gennemsyn fandt jeg dets indhold saa overraskende og originalt, at det indbød til en nærmere undersøgelse. Det er ikke en samling afskrifter af noget, man har fundet smukt og derfor har villet bevare. Allerede dette kunde have sin værdi. Det er een mands værk, ikke med dagbogspræg, heller ikke med til-

[1] Nr. 570, »Drag ud, hver kristensjæl paa jord« af Mikkell Jensen fra Stautrup i Kolt sogn. Den blev reddet fra forglemmelse, fordi hans sognepræst efter hans død indsendte den til Dansk Kirketidende.

fældige skiftende stemninger, men en original og planmæssig digtning af en gammeldags troende paa rationalismens tid.

Det er naturligt straks at spørge efter forfatterens navn, men titelbladet mangler. Manuskriptet har næppe været indbundet, og de to første og de to sidste blade er slidt af. De tilsvarende blade i arkene, de sidste af første ark og de første af sidste ark, er derved blevet løse og i tidens løb forsvundet. Der synes ikke i ejerens slægt at være nogen erindring om, hvem forfatteren kan være, og studiet af en slægtsbog aabner flere muligheder, men giver ikke noget afgørende fingerpeg. Det vil derfor være det naturligste uden forudsætninger at gaa i gang med læsningen af manuskriptet og alt imens have spørgsmaalet om forfatterens identitet og karakter i tankerne.

Det første blad i bogen har maaske været blankt, det næste blad har fungeret som titelblad, og med det begynder pagineringen. Selve teksten begynder paa den side, som nu er yderst, pag. 3. Nederst paa denne side har en senere haand med andet blæk skrevet aarstallet 1839. Allerede dengang maa de første blade have været borte (eller løse), men det er sandsynligt, at dateringen er rigtig. Senere i bogen træffer man nemlig salmer, der som melodiangivelse har »Glæd dig, Zion, glæd dig, Jord«, altsaa Ingemanns adventssalme, den første i hans Højmesse-Psalmer fra 1825. Ingemann har anført den til melodien »Gud, du skabte Jordens Kreds« af Zink fra 1801. Det behøver ikke at betyde, at forfatteren har haft eller kendt Ingemanns nævnte bog, men blot at han har hørt salmen sunget. Den kom ret hurtigt ind i sangbøgerne, f. eks. Jac. Chr. Lindbergs »Zions Harpe« fra 1831. Endelig er det af hele manuskriptet klart, at forfatteren føler sig i modsætning til rationalismen. Dateringen af manuskriptet til 1839 har da sandsynligheden for sig og kan meget vel være overført fra det oprindelige titelblad, da det gik af, hvorimod det for den, som tilføjede aarstallet, ikke var nødvendigt at vedføje navnet; man vidste endnu, hvem der havde skrevet det.

Manuskriptets første bevarede sider er baade afslidte og fugtplettede, men det er dog lykkedes at læse dem:

No 1 Rom 1 til 4 Cap
Melo Alene Gud i Himmerig

1.

Ved Christi Evangelium
Vil jeg Mig aldrig skamme
Det haver i mit Hierte rum
Og Gud vil mig anamme
Naar det i Aanden trolig boer
Saa fuld jeg ved paa hvem jeg Troer
Og hvem jeg skal forsage.

2.

Ak mange svinge Lovens Sverd
Og ville alle knuse
Men selv de ere intet verd
Og gierne Synden (?) huse
Ja hastig kommer Dommedag
Og slaar dem ned med Tordenbrag
De lede skalkekroppe.

3.

Vi fattes alle Roes for Gud
Og haver ingen hæder
Paa alt vi gjorde volsomt brud
Og gaar i skidne klæder
Vi kiende af Naturen ei
Vor Guds den gode Fredens Vei
Og ere under Vreden

4.

I Sems Pauluner vil jeg boe
Thi der er godt at være
Ved Abrahams vor Faders Tro
Vi arve Priis og Ære
Ja salig den som bygge kan
I Abrahams det gode Land
hvor Melk og honning flyder.

No 2: Rom 1 til 4 Cap
Melo: Jeg Vil din priis udsiunge

1.

Vor Gud har aabenbaret
Selv Hedninger sin Priis
Paa deres Spørsmaal svaret

Om Kamp og Paradiis
 Og hvad man vide kan
 Om Gud og Guddoms Rige
 Lod Han os venlig sige
 Høi lovet være han

2.

Men Abraham udkaaren
 Han fik en Naades Pagt
 Som blev i Kiødet baaren
 Og udi Aanden lagt
 Hans Hierte er saa glad
 Thi see hans Børn de komme
 Hans Skiød kan alle Rumme
 Gud er sin Ven saa huld

3.

Er en kun den Enbaarne
 Vor Gud af Davids Stad
 Vi ere dog udkaarne
 Vort Hierte er saa glad
 Af Vand og Aand vi fik
 Vor Fødsel til Guds Rige
 Nu vil vi Amen sige
 Til sidste Øieblik

Det er forbavsende, at forfatteren først skriver en salme over fire kapitler af Romerbrevet og derefter endnu en salme over den samme tekst. Men endnu mere forbavset bliver man, naar man læser videre og finder, at dette ikke er en tilfældighed, men et princip, ja en usvigelig arbejdsmetode. Efter læsning af fire kapitler skriver han først en salme paa fire vers, et for hvert kapitel, ikke saadan at forstaa, at han prøver at sammentrænge hele kapitlets indhold i eet vers, men saaledes at han henter sit tema fra et karakteristisk udtryk eller en tanke i kapitlet. Derefter skriver han en ny salme, hvori han forholder sig noget friere til teksten; den er i reglen paa tre vers, undertiden paa to, en enkelt gang paa fire eller fem. Dette gennemføres aldeles systematisk. De to sæt salmer vil jeg i det følgende kalde A-salmer (altid 4 vers) og B-salmer (i reglen 3 vers). Det kommer til at passe meget godt paa Romerbrevet og 1. Kor., men senere medfører det, at han sammenfatter slutningen af et brev med begyndelsen af et andet, f. eks. 2. Kor. 13 med Gal. 1–3,

endog naar det gælder forskellige forfattere: Jak. 5 og 1. Pet. 1-3, ja det gaar saa vidt, at en salme kommer til at spænde over tre forskellige breve: Titus 2-3, Filemon og Hebr. 1.

Heraf kan man temmelig sikkert slutte, at forfatteren ikke er præst. En teolog vilde aldrig have baaret sig saadan ad. Ogsaa en præst kunde vel have det bibelsyn, at det var Guds ord altsammen, men dels vilde en saadan præst være et særsyn paa den tid, dels vilde en teolog dog have en følelse af forskel mellem brevene samt af de forskellige forfatters individualitet. Det samme gælder en lærer. At forfatteren ikke er lærer, kan man slutte af ortografien. Dels er der stavfejl, selv om det ikke er slemt, dels er der, som det ses af de to anførte salmer, ikke et eneste tilløb til tegnsætning. I begyndelsen af manuskriptet mangler der fuldstændig skilletegn, men senere gaar forfatteren over til at sætte punktum efter hver eneste linje uden hensyn til sammenhængen, hvilket ingeniunde er bedre. Vel var datidens lærere ikke lige godt oplærte, men skrivning og dansk var i hvert fald en hovedsag. Dertil kommer den primitivitet og inkonsekvens, hvormed bibelteksterne over salmerne anføres, f. eks.:

An Corin 1 til 4 Cap

And Corin 1 til 4 Cap

Cols 4. Før Tes til 3 Cap

Colo 4. Før Thes 1 til 3 Cap

Han skriver Peter, Petr og Petri, men konsekvent Jacobi; saadan staar der i hans bibel.

Man kan vist med sikkerhed slaa fast, at han er en lægmand, ganske uden højere skoleuddannelse, en jævn mand af folket. Men man kan ikke derfor sige, at han er en mand uden dannelse. Han er en flittig bibellæser; han forstaar, hvad han læser, og lader sig danne deraf. Den, som virkelig tilegner sig bibelens tankegang, har en aands- og hjertedannelse, der er mere værdifuld end manges eksamen. Bibelen er hans universitet.

Hans primitive system: læse fire kapitler, digte to salmer, er saa mærkeligt, at man derved faar vished for, at forfatteren selv har digtet alle disse salmer. Det er ikke afgørende, at man ikke har kunnet finde dem andetsteds, men sammenhængen her og systemets usvigelige gennemførelse vidner om, at alt dette er een og samme mands værk. Hvor i al verden kunde man gaa hen og finde en salme

paa fire vers om »Titus 2–4: Phi: Ebr 1 Cap« og derefter en salme paa tre vers over samme tekst?

Hvordan kommer nu dette til at passe med apostelbrevene? Der er 121 kapitler i brevene. Det skulde give 60 salmer, og det er der ogsaa. Hvilket kapitel er da udeladt? Det sidste, nemlig Judasbrevet. Det er vel ikke sandsynligt, at han i forvejen har regnet det ud, men da han kom saa vidt, at Judasbrevet stod ene tilbage, har han maaske tænkt, at det var for lidt at skrive om, naar han dog vilde følge sit system, men han har maaske ogsaa husket, at det havde saa stor lighed med 2. Peter, at det ikke var nødvendigt at skrive om det.

Efter denne foreløbige orientering vil vi følge hans arbejde med Romerbrevet til ende. Den følgende salme spænder over kap. 5–8; hvert kapitel faar et vers:

No. 3: Rom 5 til 8 Cap

Mel: Kom Hierte tag dit Regnebret

1.

Ak dommen ved den Enes Fald
Gik over os til Døden
Og mange Dyder uden Tal
De frelste ei af Nøden
Men nu vi rose os af Haab
Vor Herlighed skal komme
Vor Frelser fik den Røde Daab
Og alle Herrens Domme

2.

Begravne ere vi med ham
Og skulle med ham leve
Og hver som blev af Ulv til lam
Han tee sig ei som Ræve
Han sige ei er Naaden stor
Saa tør jeg dristig sønde
Jeg renses atter ved Guds Ord
Og kan paa ny begynde

3.

Vel henger os det Onde ved
Som Støv ved vore Føder
Men Livet er vor Salighed
Og haver Dybe Røder

Og gjorde jeg det Onde vel
 Som jeg dog ikke vilde
 Saa raabte jeg til Gud min ven
 Og det var ei forsilde

4.

Ja Aandens Sans er Liv og Fred
 Hvo vil os vel fordømme
 Vi kiende Jesu Kierlighed
 Han skal os ei forsømme
 Ved Aandens Suk vi holde fast
 Vi have Førstegrøden
 Og om end alle Love brast
 Vi Frelses dog fra Døden

Man skulde ikke tro, at der kunde komme helhed og sammenhæng i disse fire vers, naar de skulde hente deres motiver i forskellige kapitler, men det er der alligevel. Man lægger tillige mærke til et malende udtryk om Jesu død: »den røde daab«. Det passer svært godt i sammenhængen. Tanken i Rom. 6,4, at vi efter daaben skal leve et helt nyt liv, er i andet vers gengivet paa en højst original maade, selv om ordstillingen er lidt primitiv: Naar en ulv (det gamle menneske) er blevet et lam (det nye menneske, nemlig ved daaben), skal han ikke bagefter bære sig ad som en ræv. Ulven og Lammet forstaar man straks, men hvor har forfatteren faaet ræven fra? Læser man videre i verset eller i Romerbrevet, kommer man til 6,15, hvor Paulus svarer paa den indvending, at naaden kunde give frihed til at synde, hvilket sandelig er en rævesnedighed af den gamle Adam.

Fra den sidste halvdel af Romerbrevet skal kun anføres de to B-salmer, hvor han med større frihed kan samle sig om et enkelt motiv:

No 6 Rom 9 til 12 Cap
 Melo: Alene Gud i Himmerig

1

O Rigdoms Dyb paa Kierlighed
 O bundløs Fader Naade
 Det Troens Skiold Retferdighed
 Mod alle Slange-braade
 O Herre Gud Hvad er du god
 Du lokker selv den bitter Rod
 At give gode Vexter

2.

Imod Naturens hele Lov
 Han tog de vilde Grene
 Han har Naturen ei behov
 Kan giøre Børn af Stene
 Den vilde Qvist paa Livets Træ
 Den bragte baade Frugt og Læ
 Og kunde Stormen trosse

[3]

Men see dog til du vilde Qvist
 At du ei Hovmod føder
 Thi ellers visner du forvist
 Dig selv du hastig Døder
 Og kommer der et Strengheds Ord
 Og kaster dig med Magt til Jord
 Du grønnes aldrig mere

Her opholder forfatteren sig kun ved kap. 11, og har man ikke indholdet af dette i tankerne, bliver salmens billedsprog fjerntliggende. Men ud fra teksten er det en klar sammenfatning af den paulinske tankegang, for saa vidt som den er møttet paa kristne af hedningerod, altsaa rigtigt forstaaet af en dansker.

No 8 Rom 13 til 16 Cap
 Melo. Sørger du endnu min Siel

1.

Kiere Siel hvi Søger du
 Her din Fryd din Lyst din glæde
 Kommer du da ei ihu
 At du skal paa Torne Træde
 See din vei er Tung og Trang
 Ofte faar du graad for Sang.

2.

Verdens Magter Taarne sig
 Og vil Himlens Porte byde
 Vid dig gielder denne Strid
 Dig skal deres Bue skyde
 Dig som du var intet vær
 Dræber Øvrighedens Sverd

3.

Men i Aanden er der Fred
 Ja Retferdighed og glæde
 Naar jeg kun i Kierlighed
 Med min Broder kan fremtræde
 Hvad er Verdens Domme Dag
 Har jeg kun min Guds Behag

Her foreligger et andet forhold til teksten. I det tredie vers finder man nok tonerne fra Rom. 14, men det er ikke umiddelbart indlysende, at de to første vers stammer fra Rom. 13. Forfatteren har imidlertid i A-salmen været teksttro nok:

O lad os kierlig lyde
 Og give Told og Skat
 Og ære dem Som byde
 Mod sidste oprørs Nat

Her staar statsmagten som den, der holder igen paa vildskaben. Men i den anførte B-salme siger han, at sagen ogsaa har en anden side. Statsmagten kan være en tjener for ondskaben. Skulde denne drejning af tanken være motiveret af forfatterens personlige forhold, eller tænker han paa behandlingen af de gudelige forsamlinger?

Til sammenligning med hans fordybelse i paulinske tankegange skal der blot anføres et eksempel fra Johannesbrevene:

No 59: Før Joh 4-5 an og Tred Joh. [1]
 Melo: Et lidet Barn saa lysteligt

1.

Vi prøve frilig hver en Aand
 Om den af Gud mon være
 Vi sønderrive Verdens Baand
 Og sammes usle Ære.
 Børnlille, hvo som er af Gud
 Hans Gudsfrygt driver Frygten ud
 Og lærer glad at qvæde
 Om Kierlighed i Broder-Lag

[1] Fra nr. 30 gaar forf. gradvis over til at sætte punktum efter hver linje. Da dette er mere forvirrende end slet ingen tegn, er punktum slettet ved disse salmer her.

Frimodighed til Dommens Dag
Om Fred og Dømmer-Sæde.

2.

Barnlille har du Jesum kier
Da er du født af Trende
Fra Himlen høit de komme her
Og sig til Jorden vende
Ja Fader Ord og Helligaand
De vidne med forenet Haand
Og ere et tilsammen
Paa Jorden en tredobbelt Flod
Der vidne Aand og Vand og Blod
Til evig Fryd med Gammen

3.

Barnlille hør din Frues Bud
Som er vor Almens-Kirke
hun byder gæk fra verden ud
For aandeligt at virke
Ak Mangen laae i hendes Favn
Og havde Tro paa Jesu Navn
Og fik den rette Føde
Han voxte og det gik ham godt
Og taalte han end verdens Spot
Han fik dog Bod for Bøde.

4.

Barnlille, gjør de Ælste glad
Der staae som høie Taarne
Der taale verdens lyn og Had
Der elske den enbaarne
De taale villig alle Savn
De gjøre Godt i Jesu Navn
De elske deres Næste
Johannes lever som er Død
Hans Kierlighed er alle sød
Han vendte Alt til Bedste.

Han har truffet tonen og indholdet særdeles vel, men det gælder atter her, at man kun kan forstaa salmens billedsprog ud fra bibelteksten. I 3,2 møder vi et udsædvanligt ord, idet han træfsikkert

udlægger »Fruen« som vor »Almens-Kirke«. Hvor har han den udlægning og det mærkelige udtryk fra? Grundtvig omdigtede 1832 Luthers gamle trossalme og offentliggjorde den i L. C. Hagens »Historiske Psalmer og Riim«. Den blev senere ændret i Sangværket, men hos Hagen begynder den saaledes:

Vi troe paa Dig, o Helligaand!
Du helliger vor Almind-Kirke . . .

Det skal ikke dermed være sagt, at forfatteren har kendt eller ejet Hagens samling, men han kan have hørt Grundtvigs vers, hvorved »Almind« let kunde blive til »Almens«. Der er andre ting i denne salme, som kunde pege i retning af kendskab til grundtvigsk sprog, brugen af bindestreger, Broder-Lag, Dømmer-Sæde, og maaske endnu mere benævnelsen af Jesus som »Ordet« i 2,5: Fader Ord og Helligaand. Han kunde lige saa godt have skrevet »Fader, Søn og Helligaand«. Ganske vist er »Ordet« johannæisk sprogbrug, men ikke just i 1. Joh. 5.

Dette maa nu være nok til belysning af hans metode og hans evne til at følge sin plan. Man kan ogsaa allerede heraf skønne noget om hans evne som digter. Han har en ganske god versbehandling; der er ikke mange metriske fejl. Hans rim er i reglen ogsaa gode. Men det kan undertiden ske for ham som for enhver, der ikke fører pegasen i meget stramme tøjler, at rimet kommer til at digte. Det vil sige, at et rim, som falder ham ind, kan føre tanken paa afveje, saa han kommer et sted hen, som ikke helt kommer sagen ved. Derved kan en del af hans salmer blive lidt usammenhængende. Dette kan ogsaa staa i forbindelse med hans metode. Karakteristiske tanker fra de fire kapitler kan ikke altid sammenføjes til en harmonisk helhed. Derfor er de friere B-salmer tit mere vellykkede. Ordvalget henter han oftest fra bibelteksten, men vi har set eksempler paa, at han meget vel selv kan finde originale og træffende udtryk for tanken.

Man maa tillige undre sig over objektiviteten i hans salmer. Han holder sig til sin tekst. Det er salmemæssigt en styrke, men det er naturligvis beklageligt for den, som gerne vilde vide noget om forfatteren selv. Iblandt de 60 salmer fra apostelbrevene er der maaske dog et par stykker, som fortæller os lidt om digterens person.

No 30. Eph 6 Phi 1 til 3 Cap[1]

Melo: Jeg vil din Priis udsiunge

1.

Jeg vil i Krigen gange
 Med fulde Rustning paa
 Med Hjælmen vil jeg prange
 Og udi Brynje staa
 For Salighed og Ret
 Det er saa godt at stride
 Og hvad jeg end skal lide
 Jeg bliver ikke trædt.

2.

Jeg har nu længe levet
 Med Gud i mange Aar
 I Frygt og Glæde bævet
 Og stedse som i Gaaer
 Jeg gik en stadig Gang
 Thi vil Jeg ikke frygte
 Og kun min Gjærning røgte
 Jeg gaaer til Aftensang!

3.

Ak lad mig ikke blunde
 Gud Fader paa min Vagt
 Gjør mine Øine sunde
 Og Hjærtet Uforsagt
 Ak giv et stadigt Mod
 At jeg maa staa og kjæmpe
 Og alle Djævle dæmpe.
 Ak gjør min Ende god.

Denne B-salme er dog vist et personligt hjertesuk. Han har som sædvanligt fulgt teksten i den foregaaende A-salme. Nu anvender han igen vaabenbilledet fra Ef. 6 paa sig selv, og i de to følgende vers er der ikke meget, der minder om Fil. 1–3 ud over tanken om døden. Vi tør sikkert deraf slutte, at han taler om sig selv og røber, at han ikke er en nyvakt kristen; han er kommet op i aarene, og udtrykket

[1] Forfatteren har kun skrevet overskriften til denne salme selv. Selve salmen er skrevet med en anden haand, formodentlig efter diktat, da stavemaaden ogsaa er lidt anderledes end den sædvanlige.

»Aftensang« sammen med slutningen af næste vers viser, at han forbereder sig paa sin død. Maaske er der ogsaa en smule grundtvigsk klang i dette udtryk om alderdommen: Jeg gaar til aftensang! En svag mulighed er der maaske ogsaa for, at der hentydes til, at han om aftenen kan give sig i lag med sin salmedigtning, naar han dagen igennem har røgtet sin sædvanlige gerning. At han skriver om aftenen synes han at røbe i begyndelsen af følgende salme:

No 37: An Thes 3: Før Timo. 1–3 Cap.[1]

Melo: Hiertelig mig nu længes.

1.

O gid jeg kunde løbe
 Med Ordet i min Mund
 Og Børn i Christo svøbe
 I denne Aftenstund
 Gid Ingen vilde vandre
 Paa Verdens daare viis
 Men deres Vei forandre
 Og søge Paradiis

2.

Gid Ingen vilde feile
 Og vende om til Snak
 Men sig i Naade Speile
 Og sige Jesu Tak
 Som er i Verden kommen
 At bringe Salighed
 At være Hovedsummen
 Den rene Kierlighed

3.

Et stille Liv at føre
 I al Gudfrygtighed
 Et kierligt Ord at høre
 I Ærbarhed og Fred
 Saa det er Lyst og Glæde
 Ja alle Christens Bøn
 Paa Kongers høie Sæde
 Og i en Hyttes løn

[1] Punktum i hver linjes slutning udeladt.

4.

O gid vi havde Præster
 Som kiendte deres Gud
 Og fulde deres Mester
 I alle Fredens Bud
 Enhver vil andre lære
 Men Faa i Alt bestaae
 En Biskob vi begiere
 Som vil i Aaget gaae.

Selv om det sidste vers her er inspireret af 1. Tim. 3, rummer det dog sikkert en dom over den rationalistiske kirke. Ordet »Biskob« har han fra den bibeloversættelse, han brugte. Det er vel ikke sikkert, at han just tænker paa Fr. Münter, P. E. Müller eller J. P. Mynster. Ønsket om, at kirkens tilsynsmand vilde »gaa i aaget«, maaske bibelaaget, maaske mere alment Kristi aag, kunde maaske nok være paa sin plads i datidens officielle kirke. Selv om forfatteren ikke just elsker denne (men nok almen-kirken), er der paa den anden side heller ikke mange vidnesbyrd om, at han lever med i fællesskabet i de gudelige forsamlinger, hvis tankegang han dog er præget af. Kun en enkelt gang lyder der toner i den retning:

No 31 Phil:4 Col 1 til 3 C.[1]

Mel: Gud har fra Evighed

1.

Kommer og synger om Herrens den vældige Glæde
 Alle af Jesu benaadede være tilstæde
 Om ei med Haand
 Saa dog med Hjærte og Aand
 Skikke sig alle tilsæde

2.

Alleting skabtes ved ham endog Magter og Troner
 Jesus af Nasareth blev med sit Blod vor Forsoner
 Sange om Ham
 Om det uskyldige Lam
 Gjæennem al skabningen Toner

[1] Denne salme er skrevet med samme haand som den tidligere anførte nr. 30, men derefter fortsætter den sædvanlige haandskrift. Maaske har forfatteren en aften været træt eller utilpas og har dikteret de to salmer til en af sine paarørende. Ogsaa stavemaaden er lidt anderledes.

3.

Jordede bleve vi alle ved Daaben i Vandet
 Troende vandre vi glade i Herligheds Landet
 Deiligste Vang
 Yndigste Kjærligheds Sang
 Tiden med Evighed blandet

4.

Livet det skjulte med Christo vi ene vil leve.
 Ja paa hans Kjærligheds Vinger vi ene vil svæve
 Brødre Hvor godt
 Styrer vor Elskede Drot
 Ingen tør frygte og bæve.

Denne salme er usædvanlig, fordi den er stilet til et fællesskab, Jesu benaadede, som ganske vist ifølge slutningen af v. 1 ikke behøver at være tilstede. Det kan være almen-kirken. Dette samfund tror paa skabelsen, forsoningen og daaben, men tager afstand fra verdenslivet for ene at leve det skjulte liv med Kristus. Salmen er ogsaa usædvanlig ved den flugt, der er over ordene, selv om det et enkelt sted kniber med sammenføjningen af dem. Mon der ikke ogsaa her er en paavirkning fra Grundtvig? Mon forfatteren ikke gennem mange aar har været en ensom gammeldagstroende med en arv fra pietismen, men nu har faaet en løftelse og et videre udsyn ved direkte eller indirekte at have mødt Grundtvigs tanker, maaske gennem Lindberg.

Efter salme nr. 60 staar der: »Breve Psalmerne Sluttet«. De fylder lige halvdelen af manuskriptet. Resten er delt i mindre afsnit. Først kommer 12 passionssalmer. Den første kalder forfatteren »Faste Psalme«, de følgende er blot nummerede. De er længere end de tidligere, i reglen paa 7 vers, og de er mere frie i forhold til det bibelske forlæg, som mest er Johannesevangeliet. Det er mit indtryk, at de ikke er saa gode som »Breve Psalmerne«, hverken med hensyn til originalitet eller form.

Derefter følger en ny gruppe, som kaldes »Prophetiske Psalmer«, ikke fordi forfatteren føler sig som profet, men fordi der er en salme om hver af de 16 bibelske profeter, hvortil kommer en indlednings- og en slutningssalme, ialt 18. Den førnævnte sans for systematik fornægter sig heller ikke her. Hver salme er paa tre vers. De gaar alle paa melodien »Vogner op saa Raaber Røsten«. Den passer ikke lige godt til dem alle. Evnen til at karakterisere viser sig allerede i

begyndelseslinjerne: »Esaias taler kierlig«, »Jeremias gaar og græder«, »Amos, en Thekoas Hyrde«, »Jonas gør sig ikke rede«. Til prøve skal blot anføres det første vers af salmen om Hoseas:

No 78: Hoseas. No 6:

Ak Hoseas hvilken Smerte
 See bøies maae det rene Hierte
 Og kastes i en skiøges Favn
 Dine Børn faa Øgenavne
 Og Folk Barmhertighed maa savne
 I deres Egen Fødestavn
 Men dog som Sand i Tal
 Sig Gud forbarne skal
 Halleluja
 Ja kom til mig
 Jeg favner dig
 O Israel evindelig.

Med profetsalmerne er vi naaet op paa 90 numre. Men ligesom man i salmebøgerne skelner mellem egentlige salmer og aandelige sange, saaledes har ogsaa forfatteren her en følelse af, at der er forskel. Thi nu kommer et afsnit med »Aandelige Viiser«. Der er op mod 30. Skønt der ikke i afsnittet er nogen deling, viser det sig dog i et afsluttende register, at det kun er de første 12, som kaldes viser; resten kaldes salmer i registret. Viserne er tydeligt nok mere lyriske og mere præget af personlige stemninger. Der er ingen melodiangivelser i dette afsnit, hverken ved viser eller salmer. Den første vise lyder saaledes:

1.

Gud vor Fader du som er i Himlen
 Ak bønør O Fader dine smaa
 See som Orme kryber vi paa Jorden
 Men vort Øie seer din Kongestol

2.

Jorden er jo Fader kun din skammel
 Knus os ikke Herre med din Foed
 Lad os leve lad os sanke Glæde
 Og betragte Gud din skammels Pryd

3.

Hvilken skammel deilig blomstervævet
 O hvor yndig være maa din Fod
 Hvo den saa har glædet sig og bævet
 Salig lyd naar den sig høre lod

Et endnu mere lyrisk præget digt med titlen »Aftenfreden« begynder saaledes:

O jeg vandrer saa glad i Urtegaarden
 Trindt omgivet af Herrens Kiempeblomster
 Næsten hvile selv espeløvets blade
 Jeg smager Freden

Herrens kæmpeblomster er træerne, men han har ogsaa sans for violen, kærminden og rosen. Blot undrer han sig over, at de alle er saa tavse. Men saa hører han nattergalens søde toner og maa udbrude: »O hvor kunde da jeg din Førstefødte tie stille idet jeg seer din Naade!« Han vil altsaa synge, og naar hans sang engang faar ende: »... lad mig fare en saadan hellig aften I Fred din Tiener«. Han er ikke blot bibellæser og salmist, men ogsaa en lyrisk begavelse, som blot mangler den formelle og stilistiske uddannelse.

Der er altsaa viser med skiftende emner og stemninger, ogsaa med bibelske motiver som skabelsesberetningen og Davids salmer, og ved de sidste svinger han igen bort fra visetonen til salmetonen, men der bliver dog noget subjektivt tilbage som i følgende vers, hvor han glæder sig over Guds kærlighed:

O derfor vil jeg være glad
 Og fryde mig i Livet
 Jeg boer jo i Guds egen Stad
 Og glæde er mig givet
 Jeg sørger ei for Verdens Tandt
 Thi jeg den Ægte Perle fandt
 Da solgte jeg min Qvide

Men hans grundstemning er dog vist ramt bedst i den sidste sang:

Nu seer jeg Trøstig op
 Til hine søde høie
 Til hine Bierges Top
 Og vil i Tak mig bøie

Min hjælp den kommer snart
 Min Rigdom er beredt
 Mit Spørgsmaal er besvart
 Min Frelser hørt og seet.

Jeg kedes ved at boe
 Hos dem som Freden hade
 Fredsommeligt min Tro
 Gjør ingen Mesek skade
 Men aabner jeg min Mund
 Erklære de mig Krig
 Og slaa i samme stund
 Med Falskhed Løgn og Sviig

En stilfærdig kristen, vistnok ensom i verden, som han paa grund af sin kristendom synes at være kommet i modsætning til.

Dermed er vi naaet til nr. 115 af de nummererede digte og til pag. 111 i manuskriptet. Men der er forsvundet to blade, og det fremgaar af et afsluttende register, som ogsaa mangler slutningen, at der mindst har været tre salmer til. Med forfatterens sans for runde tal in mente, vil jeg gætte paa ialt 120. Paa side 116, men uden nummer, begynder et digt om de syv skabelsesdage, som han kalder Lysets Dag, Himlens Dag, Jordens Dag, Solens Dag, Hvalens Dag, Adams Dag og Hvilens Dag. Der er et morgenvers og et aftenvers til hver af disse dage. Ideen til et saadant digt om skabelsen er langt fra original, men som det ses af de navne, han efter bibelen har givet dagene, har han kunnet hjælpe sig uden kendskab til mytologi og fremmedsprog.

Efter dette referat af manuskriptets indhold vender vi tilbage til spørgsmaalet om dets forfatter. Dets ejermand er skræddermester G. Hein-Nielsen, København. Han har arvet det efter sin farbroder, inspektør Aage Hein Nielsen, Hillerød, som har noteret sit navn og aarstallet 1926 paa side 96, hvor der var en aaben plads. Tillige har Aage Hein Nielsen samlet en række spredte oplysninger om slægten i en bog, som jeg har laant og gennemgaaet. Salmanuskriptet har han fra sine forældre, Johan Nielsen og Emma, født Hein. Forfatteren kan være en af deres forfædre. Men en familietradition mener at vide, at Emma Hein har arvet manuskriptet fra sine forældre, garver Adolph William Hein og Elisabeth Jose-

phine Amalie Hein, født Borch (født 1827), og familietraditionen mener, at det er hende, som har skrevet aarstallet 1839 paa pag 3 i manuskriptet. Hvis dette er rigtigt, maa hun sandsynligvis have kendt de bortkomne blade, og forfatterens navn har for hende været saa kendt, at hun ikke behøvede at notere ogsaa dette. Maaske findes han da blandt hendes eller hendes mands forældre eller bedsteforældre.

Den ukendte forfatter har kun fortalt os om sit aandelige liv, men han har ikke røbet noget om sin stand og stilling. Og paa den anden side giver slægtsbogen kun oplysninger om de ydre forhold og røber intet om det aandelige liv, der boede i de omtalte personer. Det eneste holdepunkt for gætterier om forfatteren synes at være, at han omtaler sig selv som en ældre mand i 1839.

Paa grundlag af slægtsbogen har jeg søgt at opstille en anetavle, hvor der ganske vist mangler et par stykker, som mistanken næppe kunde samle sig om, men blandt de øvrige viser det sig, at der kun kan være tale om to, som kunde kalde sig ældre folk i 1839.

Den ene er Daniel Hein (1773–1849). Han var snedker og husmand. I folketællingsregistret for 1801 finder vi ham i Hornbæk, hvor han betegnes som ungarl, 27 aar gammel. Han har en svend, Peder Boesen, som er 30 aar, og en pige Birthe Cathrine Boesen paa 28 aar. Det er aabenbart svendens søster. Med hende blev Hein gift 1802, og aaret efter har de deres første barn i kirke. En halv snes aar senere boede han paa Villingebæk Overdrev, hvor han havde en lille landejendom paa 16 tdr. land, 2 køer og 2 heste. Endelig træffer vi ham i Anisse. Det oplyses af gamle folk, at han boede paa den flade nøgne mark paa vejen til Anisse, ikke langt fra Arresø. Her betegnes han som snedker og indsidder. Han blev begravet paa Anisse kirkegaard 27. dec. 1849. Om hans udseende, hans karakter og hans interesser melder hverken kilderne eller traditionen noget.

Den anden er Peter Borch (1787–1844), som blev født i Greis ved Vejle af den 26 aarige ugifte præstedatter Else Marie Borch; hun døde ved drengens fødsel uden at have nævnt faderens navn. Drengen voksede op i Vejle, hvor han kom i tjeneste hos en landbruger, men senere blev han uddannet som kontorist paa posthuset sammesteds. 1808 rejste han derfra med en god anbefaling. 1816 blev han viet i Vor Frelsers Kirke paa Christianshavn til Kirstine Marie Møller, datter af en skipper i Grenaa. Familietraditionen siger, at Christianshavn var illumineret ved bryllup-

pet, og at de var velstillede. De boede i Lille Torvegade 111, senere i Farvergade 150. Peter Borch benævnes som fuldmægtig og kollektør ved klasselotteriet. Men senere gik det tilbage for familien. Det antydes, at Borch kom i kløerne paa en aagerkarl. Og i hvert fald i 1831 indtraf der en katastrofe, idet moderen døde fra 8 børn, som maatte fordeles blandt slægt og venner. Peter Borch døde 1844; da benævnes han som kontorist og boede paa Gl. Mønt 149, hvor skifteretten fandt, at han ikke efterlod sig noget. En af hans døtre var Elisabeth Josephine Amalie Borch, som ifølge slægtsbogen synes at være bærer af det, jeg her har kaldt familietraditionen. Hun var bedstemoder til forfatteren af slægtsbogen og olde-moder til ejeren af salmemanuskriftet.

Den mulighed staar endnu tilbage, at manuskriptet kan være kommet i slægtens eje fra dens sidelinjer eller en af dens venner. Men det er vel mest sandsynligt, at Peter Borch har skrevet disse salmer i sin ensomme enkestand. Jeg synes dog ikke, at skriften ser professionel ud, heller ikke at han staver som en fuldmægtig. Man sporer heller ikke nogen bitterhed over hans skæbne eller nogen sorg over at være forglemt af verden. Højst sporer vi, at han har mødt modstand paa grund af sin bekendende kristendom. Er det rigtigt, at manuskriptet udviser nogen paavirkning fra Grundtvig, giver hans forhold til Vor Frelzers kirke maaske et fingerpeg. Men det vil nok være det mest forsigtige at kalde denne mærkelige salmesamling en røst fra folket i rationalismens tid.

P.S.

Der findes utvivlsomt i folks gemmer manuskripter, breve o. lign., som er et studium værd og ofte kan tjene til at kaste nyt lys over historiske forhold og perioder. Kirkehistorisk Institut vil gerne modtage saadant materiale til opbevaring og studium, enten som laan eller gave. Det gælder ikke mindst salmemateriale.

Om stolestader og gravkapel Af Rønninge sogns og kirkes historie

Af Johannes Pedersen

I aarene 1840–1860 stod i Rønninge sogn en strid mellem beboerne og kirkeejeren paa Rønningesøgaard; den drejede sig om, hvorvidt der var tilstrækkelig siddeplads i kirken, og om hvorvidt det gravkapel, der var indrettet i kirkens nordside, var kirkeejerens private ejendom eller tilhørte selve kirken og kunde inddrages til siddepladser for kirkegængerne.

Efter Danske Lov fra 1683 havde hver gaardejer i landsbyen, det vil sige hver tiendeyder, ret til stolestadeplads i kirken for sig og sin familie. – Paa højre side af kirkens midtergang var »Mandfolkestolene«, mens »Fruentimmerstolene« var paa venstre side; i dem havde gaardmandsfamilierne deres faste pladser, mens husmænd, inderster og tjenestefolk maatte finde plads i de stolestader, som derefter var tilovers. De ældste havde ret til at sidde paa pladserne nærmest kirkens midtergang; men jævnligt høres der om stridigheder om, hvem der havde ret til at faa den bedste Plads [1].

Striden begynder. – I marts 1838 blev der udnævnt en ny sognepræst til Rønninge-Rolfsted; han hed *J. L. Rohmann*. Den forrige præst var *N. O. Münster*, der havde været i sognene siden 1824, men i januar 1838 var forflyttet til Baarse-Beldringe paa Sjælland. – Klagen over mangel paa stolestadeplads i Rønninge kirke fremkom fra sognets beboere; der herskede siden nogen uenighed om, hvorvidt den allerede var rejst i Münsters tid, eller om den først kom til orde, efter at Rohmann var kommet til sognet. Men vist

Forkortelser: R.A. = Rigsarkivet. – L.A.F. = Landsarkivet paa Fyn. – Rø. pr.ark. = Præstearkivet i Rønninge. – Syp. = Synsprotokol for Aasum hrd. i Marslev. – D.B.L. = Dansk biograf. leks. ved Engelstoft. – E.F.L. = Erslew forfatterleks. – Jurister = Falk-Jensen og Hjorth-Nielsen: Candidati etc. – Da. prok. = Danske prokuratorer. – Wib. = Wibergs alm. danske præstehistorie.

[1] Om stolestader, se Danske lov, udg. af Secher 1891, s. 393 f. – Jfr. Troels Lund: Dagligt liv i Norden, 4. udg. VI, 76 f.

er det, at pastor Rohmann nogen tid efter sin ankomst fik en henvendelse fra nogle beboere i sognet; de anmodede om at faa en ny fordeling af pladserne i kirken, da de, som det var nu, maatte presse sig sammen i stolestaderne. Præsten indrømmede dem, at der var kneben plads i kirken, men henviste dem iøvrigt til kirkeejeren, kammerherre *Johan Caspar Mylius*, paa Rønningesøgaard[2].

Ved major *Christian Lemvighs* død 1823 var Rønningesøgaard blevet solgt til hans enkes søster, fru *Ulrica Cathrine, f. Rasch* til Katstrup, hvis mand landsdommer *Johan Jacob Mylius*, ejer af Lindved i Stenløse sogn, allerede var død 1803. I sit testamente af 1825 bestemte fru Mylius, at Rønningesøgaard skulde oprettes til et stamhus for hendes ældste søn, *Johan Caspar Mylius*, der 1831 overtog stamhuset. – Han var født 1776; i sin ungdom havde han været officer. Efter 1813 købte han flere store gaarde og var i nogle aar suppleant til stænderforsamlingen i Viborg; 1840 blev han adlet og hed derefter *kaptajn og kammerherre Johan Caspar de Mylius*. Samme aar afstod han stamhuset Rønningesøgaard til sin ældste søn, *hofjægermester Johan Jacob de Mylius*, f. 1816. Selv tog han ophold i Paris, hvorfra han dog nu og da gav sit besyv med om stamhusets styrelse; han døde 1852. – Hofjægermesteren var Rønningesøgaards ejer fra 1840 til sin død 1857. Han var ugift og en urolig sjæl, der gerne var paa rejse og kun nu og da opholdt sig paa gaarden[3].

Stolestadestriden begyndte saaledes, da kammerherre J. C. de Mylius var kirkeejer; men den udfoldede sig først i hofjægermesterens tid i et utal af erklæringer og i en længere retssag. De stridende parter i denne lange strid var saaledes paa den ene side Rønningesogns kirketiendeydere med pastor Rohmann som ordfører, og paa den anden side hofjægermester J. J. de Mylius som kirkeejer og forsvarer for familien Mylius' rettigheder. –

Da beboerne efter pastor Rohmanns raad 1838 vilde henvende sig til kirkeejeren angaaende stolepladsmanglen, traf de ham ikke hjemme; de fremførte da deres ønske om »en omtokning«, – det vil sige en ny fordeling af pladserne i kirken, – for *forvalter Eggens*. I

[2] Om Mynster og Rohmann i Rønninge, se Wib. II, 690 – og om stridens begyndelse i Rø.pr.ark. – Kaldsbogen.

[3] Om Rønningesøgaard og dens ejere, se Danske slotte og herregaarde, 1943, II, 438 f. – og Da. adels. aarb. 1956.

den følgende tid foretog de paa egen haand, forsøgsvis hed det, en ny fordeling af pladserne i kirken.

Næste gang kirkeejeren kom til Rønningesøgaard, fik to mænd fra sognet ham i tale; de fremførte deres ønske om rigeligere plads i kirken og medbragte et forslag fra pastor Rohmann, hvori det hed, at den manglende plads i kirken lettest kunde vindes ved, at de kister, der nu stod i gravkapellet, blev flyttet fra den østre side over i den venstre. Kirkeejeren gav dem »mange gode, men ubestemte Løfter«; dog skete der intet videre i sagen de følgende par aar [4].

Men da provsten for Aasum herred i juni 1840 holdt *kirkesyn* i Rønninge skrev han bl.a. i sin protokol: »Da 6 Gaardbrugere maae være om eet Stolestade, udfordres lidt mere Stolestade-Rum i Kirken. Dette Rum kan til megen Forskiønnelse for Kirken vindes, hvis den meget ærede Kirkeejer vilde vise Menigheden den Godhed at lade de Liigkister, der staae i den østre Side af den nordre Udbygning, flytte over i den vestre Side af samme. – I den vestre Side af Udbygningen, hvor der nu er nogle Stolestader, kan nemlig Præsten ikke sees og vanskelig høres; den østre Side derimod ligger med Hvælvingsaabning lige for Prædikestolen. – Kunde Kisterne gandske borttages og sænkes paa Kirkegaarden, var jo dette meest ønskeligt til Menighedens Tarv«. – Som for at mildne kravet heri, hedder det videre, »at Kirkeeierens Gavmildhed har skiænket Kirken en aldeles udmærket Messehagel og en massiv Sølvviinkande« [5]. –

En udskrift af denne synsforretning blev meddelt kirkeejeren, der imidlertid intet hensyn tog til klagen over manglende plads i Rønninge kirke. Ved kirkesynene 1841 og 1842 blev klagen gentaget, men først under 14. maj 1842 sendte *hofjægermesteren* »en remonstration« til provst Heiberg, hvori han pure afviste saavel klagen over, at kirken var for lille, som forslaget om at flytte kisterne i gravkapellet; det sidste med den begrundelse, at det er »et Familiecapelle for Rønningesøgaards Eiere, som Kirkeeieren ikke maa forandre; men er sammes Vedligeholdelse paalagt, og hvortil er stiftet *et Legat*, for hvilket aarlig aflægges Regnskab«. – De stolestader, der er anbragt i gravkapellet, er, mener Mylius, sandsynligvis »til Brug for omreisende Folk«; de er ikke tildelt bestemte familier i sognet, »da den store Kirke hidtil har kunnet rumme alle Sognets Kirke-

[4] Rø.pr.ark. – Kaldsbogen s. 9.

[5] Syp. 1840.

søgende«. Men sognemændene tillod sig for nogle aar siden »den lovstridige Handling at omdele Stolestaderne«; derved forrykkede de den ældre efter Danske Lov 2-22-47,50 stadfæstede inddeling; og hvis 6 gaardbrugere derefter er pakket sammen i een stol, kan det dog ikke lægges kirkeejeren til last.

For at overbevise provsten om, at Rønninge kirke var rigelig stor, anfører Mylius derefter, at folketallet i sognet er c. 600, hvoraf c. 200 maa antages at være børn. Af de c. 400 kirkesøgende kan dog kun c. halvdelen komme i kirke samme søndag. – Kirken har 245 siddepladser; af dem er 36 tildelt Rønningesøgaard, præstegaarden og degneboligen, saa der til sognet beboere er 209 pladser. – Der findes i sognet 38 gaarde og boelsteder, nemlig 24 med 4–8 tdr. Mylius regner, at der fra hver af dem kommer højst 3 personer i kirke; det vil sige ialt 72. Fra de 14 steder paa 1–4 tdr. hartkorn kan der regnes 2 personer fra hvert sted, ialt 28. Mens der fra de 78 huse med 1 td. hartkorn eller derunder kun kan regnes 1 fra hvert sted, altsaa 78. Det samlede antal af kirkesøgende fra sognets gaarde og huse paa en enkelt søndag bliver da 178; trækkes nu dette antal fra de foran anførte 209 pladser, bliver der 31 pladser tilovers i kirken. – Heraf fremgaar det, tilføjer Mylius, at, hvis der er pladsmangel i kirken, maa det skyldes, at den ved særlige lejligheder besøges af en del udensogns folk. Og slutningen lyder: »Saaledes vil D. H. behageligen finde, at den foranførte Bemærkning ved forrige Aars Syn maa bortfalde, og hvad de ved samme Syn antegnede virkelige Mangler angaaer, da bleve disse afhjulpne, saa snart jeg derom fik Kundskab«[6].

Denne afvisning af provstesynets klage sendte provst Heiberg under 24. maj til erklæring hos pastor Rohmann, der svarede 4. juni i en vidtløftig skrivelse, c. 5½ foliesider, og i den søgte at gen-drive Mylius' paastande. – Først om gravkapellet, der af »et Sprinkelværk af Træ« er delt i to dele; i den østre side staar nogle gamle ligkister, mens der i den vestre er anbragt nogle stolestader, ikke til brug for omrejsende, som Mylius mener, da de efter stolestadeinddelingen af 1723 er tildelt 18 husmænd. Renterne af »de Raschiske Arvingers Legat« paa 150 rbdlr skal efter fundatsen anvendes dels til renholdelse og dels til vedligeholdelse af kapellet, der »stedse

[6] Om provst Heiberg, se Wib. II, 81; Mylius til Heiberg 1842, 14/5 i L.A.F. – Aasum hrds. breve.

skal være og forblive en Eiendoms Liig Begravelse for Justitsraadinde Rasches Descendenter og Familier«. Kisterne maa kun flyttes i tilfælde af større reparationer. Hertil bemærker Rohmann, at gravfreden dog ikke kan forstyrres ved, at kisterne flyttes fra kapellets ene side til den anden, naar der derved kunde vindes stolestadeplads til »over 50 til 60 Mennesker«. –

Dernæst omtaler Rohmann, at Mylius i sin remonstration har betegnet den nye fordeling, beboerne selv foretog 1838 som »en ulovlig Handling«. Da gjaldt endnu en fordeling fra 1723, og i de 119 aar, der nu er gaaet siden den tid, er meget forandret. »Alle Gaardmænd, som dengang vare Fæstere, ere blevne Selveiere; ved de fleste Gaardes Udstykning ere Familiernes Antal fordoblede, og hvor 4 Familier før vare om en Kirkestol, bleve nu stundom 6–8 og flere derom; ikkun ved enkelte vedligeholdtes det gamle Forhold«. Husmændene, der var anvist pladser i kapellet, var utilfredse med dem og søgte hen i stolene i kirkegangen, saa der ofte blev »en Trykken og Trængen, der stundom truede med at udarte til Haandgribeligheder og forargelige Optrin«. Tilmed stod de 5 stolestader, der var forbeholdt Rønningesøgaard »i Regelen tomme«. – »Alt dette vakte nogen Misfornøielse i Sognet og Trang til en ny Fordeling af Stolestaderne«. Derfor havde beboerne henvendt sig til kirkeejeren om at faa rigeligere plads i kirken, og Rohmann selv havde foreslaaet, at kisterne blev flyttet; men de fik intet svar, og der skete intet. En tid hed det i sognet, at Mylius vilde »lade bygge et Pulpitur i stedenfor at gjøre nogen Forandring med Kapellet. Beboerne vedblev at bruge den inddeling, de selv havde foretaget, og vidste ikke før nu, at kirkeejeren ansaa den for »en ulovlig Handling«; der var dog ikke blevet færre eller mindre pladser ved den. –

Endelig tager Rohmann spørgsmaalet om de kirkesøgendes antal op til drøftelse. Sammen med gaardmand *Hintze Mathiasen* har han foretaget »en nøiagtig Opmaaling af alle Kirkestolene i den store Gang«. Efter den vil de 245 siddepladser, der efter Mylius' udsagn findes i kirken, blive paa c. $15\frac{1}{2}$ tommers bredde; »om et fuldvoxent Menneske, især en Bonde, hvis Dimension i Bredden ofte udgjør en stiv Alen og derover, kan, naar han sammen med 5 til 6 andre presses sammen i en Kirkestol, have et »beqvemt« Sæde paa dette Rum, vil jeg overlade Enhvers Forsøg«. – Mylius opgiver folketallet fra 1834 til 600, men 1840 var det 645; børnenes antal kan kun regnes til c. 150, saa de kirkesøgendes antal bliver 495. Regner man en bekvem siddeplads i kirken til en alens bredde, er

der 158 pladser; og saa er der vel ikke tvivl om, at der er pladsmangel i Rønninge kirke. »At det i et Sogn som Rønninge, hvor Kirken næsten hver Søndag er fuld, er en stor Mangel, at Pladsen til at sidde paa er saa indskrænket, som jeg her har beviist, vil D. H. vistnok erkjende, ligesom og at Trangen til udvidet Plads ikke er indbildt, men virkelig. Dette er ogsaa Grunden til, at jeg foreslog den omtalte Forandring med Kapellet; thi deels forekom det mig billigt, at de Døde gjorde Plads for de Levende, deels indseer jeg endnu ikke, hvorledes et forøget Stolestaderum vil kunne tilveiebringes paa anden Maade«. – Til sidst bemærker Rohmann, at det maa skyldes Mylius' og »hans Concipists store Uvidenhed«, at de kan tro, at kirken kun overfyldes, fordi udensogns folk optager mange pladser ved brylluper og barsler. »Iøvrigt er det jo altid en relativ Omstændighed, om en Landsbykirke kan kaldes stor eller liden«[7]. –

Efter at provst *Heiberg* havde modtaget jægermester Mylius' demonstration tilbage fra Rønninge med Rohmanns erklæring, sendte han under 20. august 1842 de to skrivelser til stiftsøvrigheden i Odense med begæring om, at der af herredsfogden maatte blive foretaget en omtokning af pladserne i kirken, saa at det kan vise sig, om klagen over pladsmangel er grundet eller ikke[8].

Denne begæring om en ny fordeling af stolestaderne meddelte stiftsøvrigheden under følgende 2. september jægermester Mylius, der imidlertid i det følgende aar slet ikke lod høre fra sig om dette spørgsmaal. – Ved kirkesynet i juni 1843 blev klagen over manglende plads gentaget, og i en skrivelse af 28. juli s. a. gjorde provsten stiftsøvrigheden opmærksom paa, at der intet var foretaget med hensyn til en omtokning i Rønninge kirke. – Paa en ny henvendelse i august 1843 til kirkeejeren modtog stiftsøvrigheden svar i et brev af følg. 24. november fra jægermesterens far, kammerherre *Johan Caspar Mylius*, der meddelte, at hans søn opholdt sig i udlandet, men at han nok skulde indsende sin betænkning, naar han kunde faa provstens begæring om en omtokning tilsendt til sin adresse i København: Viingaardsstrædet 133; formodentlig var den begæring, der 1842 var sendt hans søn, gaaet tabt, skrev han. –

Igen gik et aar; ved kirkesynet i juli 1844 blev klagen over, at kirken »skal være« for lille, gentaget, og at mere plads kan skaffes

[7] Rohms erklær. 1842, 4/6, se smst.

[8] Heiberg til stiftsøvrh. 1842, 20/8, se smst.

ved at flytte nogle gamle ligkister. Fra kirkeejeren var intet videre hørt; men under 27. september 1844 modtog stiftsøvrigheden en skrivelse fra hofjægermester Mylius, hvori han først henviser til sin remonstration fra maj 1842, der, som det hedder, med maalt og tal viste, at kirken ikke er for lille; det indrømmer synet ham vel ogsaa med vendingen »skal være« for lille, skriver han. – Videre fortæller han, at han siden maj 1842 har opholdt sig i udlandet; først nu ved sin hjemkomst har han faaet at vide, at stiftsøvrigheden for et aars tid siden har sendt hans far en skrivelse »angaaende foreslaaet Forandring med Familiens Begravelses Capelle«, men har ladet den ligge indtil nu. Og da grunden til ønsket om udvidelse af kirken »er aldeles ubeføjet«, maa dog ogsaa forslaget om forandring af familiekapellet bortfalde. Efter den omtalte fundats § 1, skriver Mylius, er han uberettiget til at flytte de anbragte kister, og det gælder alle kisterne i kapellet, saavel dem under jorden, som dem over. Ved den foreslaaede omflytning vil ogsaa »Nedgangen til den nederste Begravelse« i kapellet blive spærret[9]. –

Ved kirkesynet 1845 blev det atter nævnt, at der var mangel paa plads i kirken, ligesom det noteredes, at *provsten* de to foregaaende aar havde foreslaaet en omtokning, og at han under 6. november 1844 efter anmodning af stiftsøvrigheden havde indsendt »en yderligere Erklæring« i anledning af Mylius' skrivelse af 27. september d. a. – I skrivelsen til stiftsøvrigheden forklarede provsten, »at der ingen Modsigelse findes imellem de forskjellige Aars Kirkesyn, Rønninge Kirke angaaende«. Naar det i de sidste 5 aars kirkesyn hedder, »at Kirken skal være for lille«, skyldes det, at provsten forventede, »at en Omtokning vilde komme til at afgjøre, hvorvidt Klagen over Mangel paa Plads i Kirken var grundet eller ikke, og altsaa indtil da vilde henstille Sagen i dubium«. Omtokningen vil utvivlsomt vise, at der er »stor Mangel paa Plads – og det vil vel saa blive Kirkeeieren paalagt – at sørge for Kirkens Udvidelse«. Hvordan, kan være det offentlige ligegyldigt. Provsten fortsætter: »Men jeg vil ikke nægte, at det forekommer mig meget urimeligt at tillægge en gammel Fundats saadan Magt, som der in casu gjøres Paastand paa. Thi om endog Kirken kan udvides ved en Tilbygning paa den modsatte søndre Side af Kirken, saa vil dog enhver uheldet Betragter af de locale Omstændigheder tilstaae, at Intet vilde være rimeligere, end at det af Kirkesynet gjorte Forslag sættes i Værk;

[9] Heiberg til stiftsøvrh. 1844, 27/9, se smst.

thi det er let at udføre, lidet bekosteligt, hindrer ikke de Døde fra at hvile i Roe og gavner de Levende, medens en Tilbygning til Kirken ialtfald vilde indskrænke betydeligt den allerede meget lille Kirkegaard, ja, efter al Rimelighed forårsage, at en Assistents Kirkegaard maatte indrettes«[10]. –

Striden skærpes; jægermester Mylius lader opføre en mur mellem gravkapellet og kirkerummet. – For at vise al verden, at han mente det alvorligt, naar han paastod, at gravkapellet var kirkeejerens private ejendom, lod Mylius det i løbet af 1845 afmure fra kirken. Det skete i juni 1845, men det bemærkes først i synsprotokollen i juli 1846; det hedder, at pladsen i kirken er blevet »mere indskrænket end hidtil, da der siden sidste Aars Kirkesyn er bleven en Muur opført i Bredde af hele Hvælvingen foran Gravcapellet, og derved 7 Stole blevne borttagne, der kun ere erstattede ved 2 indskrænkede nye Stole, der ere anbragte i den Gang, som før førte ind til Gravcapellet«[1].

I en skrivelse fra beboerne i Rønninge, formet af pastor Rohmann og dateret 1846, 14. november, til »Det høikongelige Danske Cancellie« fortællers der, at det i foraaret 1845 hed i sognet, »at der skulde bygges et Pulpitur, ja, endog at Kirken skulde have et Orgel«. Der blev truffet forskellige forberedelser til det, men derved blev det. »Da vi troede, at nu skulde der til at bygges, fik vi Ordre fra Jægermesteren til at hente Muursteen til at afmure Capelbygningen fra Kirken. Vi negtede denne Kjørsel, da vi ikke fandt os forpligtede til at gjøre Arbeide til et Foretagende, som vilde berøve os endeel af vor Kirke, og hvortil vi ansaae ham for uberettiget. Ikke destomindre lod han selv Arbeidet udføre, og da vi næste Søndag kom i Kirken fandt vi ei alene Capelbygningen afmuret, hvorved endeel Huusmænd, Madame *Bendtz* og Fattiglemmerne vare berøvede de Stolestader, de hidtil havde havt, og at de, som kom i Kirken maatte tigge sig ind i Stole, hvor de kunde finde Plads, men vi fandt endog, at alle Fruentimmerstolene under Buerne ind til Capellet vare blevne i det mindste en Alen kortere, end de vare før, saa at hvor der før kunde sidde 7 nu kun kunde rummes 6. Thi for at kunne opføre Muren imellem Kirken og Capellet, havde

[10] Syp. 1845; Heiberg til stiftsøvrh. 1844, 6/11, se Aasum hrds. breve. Om fundatsen af 1787, se Schack: Fundatssaml. V, 161 f.

[1] Se Syp. 1846.

man maattet skjære i det mindste en Alen af Stolene«. – Saa var der da sket noget, og hele sognet synes at have forenet sig i protest mod kirkeejeren[2].

Men dertil kom, at Danske kancelli under 23. december 1845 efter stiftsøvrighedens indstilling havde resolveret, at en *omtokning af stolestaderne* i Rønninge kirke burde finde sted, saa provst Heiberg under 13. januar 1846 kunde meddele pastor Rohmann, »at vi under Dags Dato have anmodet Hr. Kammerjunker *Lüttichau* om at foretage Omtokningen«. – *Herredsfogden* kom da den 26. marts 1846 til Rønninge kirke, hvor ogsaa »Provst Heiberg, Pastor Rohmann, Kirkeeierens Fuldmægtig, Sogneforstanderskabets Medlemmer og endeel af Sognets Beboere« indfandt sig. Det blev oplyst, at der i kirken havde været 24 mandfolkestole og 23 fruentimmerstole foruden 7 stole i kapellet, men at kirkeejeren »kort i Forveien« havde tilmuret hvælvingerne til kapellet. Folketallet i sognet var 676; fraregnet børnene var der c. 500 kirkesøgende. »Da langt fra dette Antal kunde finde Plads, foreslog Herredsfogden, at Inddelingen for Fremtiden skulde bortfalde, saaat ethvert Mandfolk eller Fruentimmer tog Plads, hvor den fandtes; men dette blev forkastet«. Videre hedder det, at forvalteren paa Rønningesøgaard meddelte, at kirkeejeren agtede at forandre stolene, saa der blev tilstrækkelig plads; »men da Stolene derefter vilde blive for smalle og Pladserne for ubeqvemme, blev dette ligeledes forkastet. – Omtokningen foregik derfor, hvorved de 12 bedste Stole paa hver Side bleve anviste Gaardmændene og deres Koner, og de øvrige 12 Mfst. og 13 Fruentst. skulde være til Husmændene, Indsiderne og Tjenestetyendernes Brug. Men da det maatte formodes, at derved vilde foranlediges Misfornøielse, troede Herredsfogden, at det vilde være rettere at lade Enhver søge den Plads, han hidtil havde havt i Kirken«. – Efter denne beretning om omtokningen i Rønninge kirke synes herredsfogden ikke at have været særlig interesseret i at tage parti i stridsspørgsmaalet om, hvorvidt der var mangel paa plads eller ikke[3].

Om herredsfogdens omtokning udtalte provst *Heiberg*, at den havde bestyrket ham i den mening, at en udvidelse af Rønninge kirke var nødvendig; den skete lettest ved, at muren, der var op-

[2] Beboere til Da. kanc. 1846, 14. novbr. – uden underskrifter, se Rø. Rolfsted præsteark. – embedskorresp.

[3] Om hrdf. *Lüttichau*, se Jurister III, 113 f. – Om omtokningen 1846, 26/3, se notater i R.A. – Cult.min. 1. dpt. A 963.

ført, atter blev taget ned, og ved at kisterne blev flyttet som foreslaaet. Men kunde Mylius faa ret i sin paastand om, at kapellet var hans ejendom, kunde en udvidelse kun ske ved at opføre en tilbygning paa kirkens søndre side; saa maatte imidlertid et stykke af kirkegaarden inddrages, og det var vanskeligt, da den i forvejen var meget indskrænket[4].

Allerede i juni 1845 havde *Danske kancelli* forlangt kirkeejerens erklæring om »med hvad Hjemmel han har anseet sig berettiget til at aflukke det omhandlede Capel og borttage de der anbragte Stole, samt hvad Forslag han, da Pladsen i Kirken ved Omtokningen er befundet at være for indskrænket, maatte have at gjøre til Kirkens Udvidelse«. – Sidst i marts 1846 indløb en erklæring fra *hofjægermesteren*, hvori han efter den nævnte fundats af 1787 hævdede, at han havde været berettiget til at afmure kapellet fra kirken, da det var hans private ejendom; men dernæst lovede han at ville skaffe plads »ved en Ombygning af Stolestaderne og ved Anbringelsen af et Pulpitur for 30 Personer under Hvælvingen«[5].

I de følgende maaneder skete der intet i sagen; men da jægermesteren hen paa efteraaret atter besøgte Rønningesøgaard, sammenkaldte han den 9. november »hele Sognets tiendeydende Beboere til en Forsamling i Kirken for at spørge dem, om de vare tilfredse med den Forandring, han vilde gjøre«. Han vilde, hed det, i taarnhvælvingen bygge et pulpitur til 30 personer og omdanne stolene, saa de alle, »paa Herskabsstolene nær«, blev lige store; derved kunde der vindes plads »til omtrent 25 a 30 Personer«. Efter Rohmanns erklæring kunde beboerne »ikke indlade sig paa at erklære bejaende paa dette Spørgsmaal«; de indsaa ikke, den plan kunde føre til noget. »Hvælvingen er lav og smal, og skal 30 Mennesker faae Rum paa et der bygget Pulpitur, maa en stor Deel af dem sidde bag Pillerne«.

Dagen efter denne forsamling skrev Mylius til provst Heiberg, at han for at skaffe bedre plads i Rønninge kirke næste sommer vilde ombygge stolene, saa de blev lige store og eensdannede; derved vilde kirkens indre faa »et mere symmetrisk Udseende«, mente han. Til sidst bad han provsten om at anbefale hans plan hos Danske kancelli[6].

[4] Se L.A.F. – Bjerge-Aasum hrds. proveark. korresp.

[5] L.A.F. – smst.

[6] Om forsamlingen i Rønninge kirke 1846, 9/11, se L.A.F. – Rønninge præste-ark. journal og kopibog.

Fra Rønninge sogns *beboere* findes som nævnt, dateret 14. november 1846, en skrivelse til »Det høikongelige Danske Cancellie«, formet af pastor Rohmann. Den omtaler udførligt striden og fremfører tiendeydernes »underdanige Begjæring, at der endelig maa blive gjort en Bestemmelse med Pladsen i Kirken«. Mylius' forslag om et pulpitur »bringer saa godt som ingen Udvidelse af Pladsen«, men gør kirken skummel. Efter pastor *J. C. Bendz'* »Efterretninger om Rønninge og Rolfsted Sogne« fra 1820, hedder det, har kapellet aldrig været kirkeejerens private ejendom; i den katholske tid »blev det brugt til at holde Messe udi«; sidst i 1600-tallet lod kirke-ejeren den første ligkiste hensætte i det. – Derfor vil tiendeyderne »paa det kraftigste protestere imod«, at Mylius har afmuret det fra den øvrige kirke, saa meget mere som de stedse har været tilsagt til haandlangerarbejde saavel paa kapellet som paa den øvrige kirke. Og skal der tales om »Hævdret«, saa kan kirkeejeren dog kun have hævdret til den ene halvdel af kapellet, mens beboerne maa have den til den anden halvdel. De beder da cancelliet om, at Mylius »alvorligen maa blive tilholdt« at skaffe erstatning for den plads, hvormed kirken er formindsket ved afmuringen og saa tillige tilvejebringe den plads, den efter omtokningen mangler; det sker bedst ved, at kisterne som foreslaaet flyttes fra den ene side af kapellet til den anden. – Og fortsættelsen lyder: »I niende Aar har nu denne Sag staaet paa, og Kirken er i den Tid bleven betydelig mindre istedenfor større; efter de Manøvrer, der idelig sættes i Gang, er der Udsigt til, at den kan vare ligesaa længe endnu. – – Vi holde meget af at gaee i Kirke, og vi have for Tiden en Præst, som vi baade kunne høre og gide høre men ved mange Leiligheder – – er der en Renden og Søgen om Plads, saa at al Andagt forstyrres. – – Da Hr. Mylius aldrig forsømmer at indkræve Kirketienden, lige saa snart den er forfalden, forekommer det os billigt, at han ikke længere forsømmer at skaffe os Plads i Kirken. – – Vi fortrøste os derfor til, at det høie Collegium med Kraft vil tage sig af vor Sag« [7]. –

Saaledes saa tiendeyderne altsaa paa sagen i november 1846; i en skrivelse til provst Heiberg af følgende 19. december fremsætter *Rohmann* sit syn efter afmuringen 1845 og omtokningen 1846. Ogsaa han henviser til pastor *Bendz'*: Efterretninger fra 1820; efter

[7] Se her note 2 om beboerskriv. af 1846, 14/11; om *J. C. Bendz*, sgpr. i Rønninge-Rolfsted 1778–1824, se *Wib*. II, 690.

dem, skriver han, er Mylius' paastand om, at kapellet er kirkejee-rens private ejendom, uholdbar. Kælderen under kapellet blev omkring 1600 første gang benyttet til »en Familiebegravelse«. Knap et aarhundrede efter blev den første kiste hensat »oven over Jorden i Capellet«; da blev ogsaa den østre side af kapellet adskilt fra den øvrige kirke »ved et Traldværk«, mens den vestre side stadig hørte til kirken. – Efter 1787 har justitsraadinde Raschs arvinger i en fundats, der som legat tilskriver renterne af 150 rbdlr. »til renholdelse og vedligeholdelse«, erklæret »den indhegnede Deel af Capelbygningen for en aaben Begravelse«. Degnen skulde børste støvet af kisterne, men det har Mylius jo nu ved afmuringen hindret ham i. – Baade de aarlige kirkesyn, hvor kapellet altid er betragtet som en del af selve kirken og sognemændenes haandlangerarbejde ved alle reparationer viser, at kirke og kapel altid har hørt sammen. Og hvis kirkeejeren ved at benytte kapellet gennem 60 aar har vundet »Hævdret« paa det, saa maa i alle fald beboerne ogsaa have hævd paa deres siddepladser i den anden halvdel.

Om pladsmanglen i kirken skriver han, at da han hver kirkedag hele aaret igennem er tilstede i kirken, maa han vel ogsaa bedst kunne skønne om den. Ved efteraars- og foraaarsaltergange som paa alle aarets højtidsdage og i hele fasten er der »en iøjnefaldende Mangel«, der jo efter afmuringen er blevet større. Til Mylius' beregning, at en plads i stolestadet kun behøver at være 20 tommer bred, bemærker han: »Jeg har ikke kunnet tilbageholde et Smil ved at læse dette Forslag, da endeel af de under Rønningesøegaard henhørende Personer netop have en betydelig Dimension baade i Tykkelse og Bredde. *Jægermesteren* selv vilde næppe finde sig vel paa en saa indskrænket Plads, hans *Jægersvend* endnu mindre; *Huusholdersken* paa Rønningesøegaard, *Mølleren* i Holtz Mølle, *Huusmand Frederik Duk*, *Snedker Niels Rasmussens Kone* vilde vanskelig kunne nøies med en ringere Plads end $1\frac{1}{2}$ Alen, om ikke nogen af dem vilde behøve 7 Qvarteer«. –

Videre skriver Rohmann, at den nødvendige plads i kirken lettest skaffes ved som foreslaet at flytte de gamle kister over i den vestlige halvdel af kapellet, som kirkeejeren saa kan afmure efter behag, naar blot den østlige halvdel bliver lagt ind under kirken. Saalænge bestemmelserne i Danske Lov om faste stolestadepladser staar ved magt, giver bønderne ikke afkald paa deres ret. For 7–8 aar siden var de sandsynligvis gaaet med til det. »Men nu da Haardt omsider har stillet sig imod Haardt, vil derpaa næppe være at

tænke«. Sognemændene fremførte i begyndelsen deres besværing over manglende plads beskedent for kirkeejeren; men han afviste den. – »Alle senere Anker ere blevne mødt med en vis ringeagtende og storladne Tilbageviisning. – – Alt dette har efterhaanden bragt en saadan Stemning imod Kirkeeieren, at der næppe mere vil kunne ventes nogen Eftergivenhed fra Beboernes Side, hvilket ogsaa tydeligen traadte for Dagen i den Forsamling, han i en saadan Anledning holdt med dem i Kirken d. 9de forrige Maaned. Iøvrigt er det saavel Beboernes som mit Ønske, at denne Sag, der nu i saa mange Aar uden mindste Resultat har foraarsaget mig baade meget Bryderi og meget Skriverseri, dog engang maatte komme til Ende [8]. –

Jægermester Mylius' afmuring af gravkapellet fra kirken mødte saaledes alvorlig protest fra beboere og sognepræst i Rønninge som fra provst Heiberg i Kerteminde. Under 15. maj 1847 modtog Fyns stiftsøvrighed fra kancelliet meddelelse om, »at Kirkeeieren maa antages at have været aldeles uberettiget til at foretage den omhandlede Afmuring af Capellet, og at han derfor uopholdeligen vil have at sætte det i samme Stand som før Afmuringen fandt Sted«; i tilfælde af vægring maa han under en klækkelig mulkt sagsøges. Og, tilføjes det, kirkeeieren maa nu bestemme sig, om han enten vil rømme kapellet helt og lade ligkisterne nedsænke paa kirkegaarden samt indrette pladser for de kirkesøgende i hele kapelbygningen, eller om han vil lade opføre en tilbygning paa kirkens søndre side [9].

Provst *Heiberg* brevvekslede i de følgende uger med pastor Rohmann om, hvilke frister der burde sættes til opfyldelse af kancelliets resolution. Sidst i maj skriver *Rohmann*: »Nu staaer Sagen paa Grændsen til Afgjørelse, og jeg mener, at den med Kraft bør bringes til Ende; men jeg tænker, han bygger sig selv et Kapel til Kisterne og lægger den gamle Bygning ind til Kirken; thi at hans Forfædres Lig skulde raadne i Jorden, som andre christelige Mennesker, er ham sikkert en græsselig og formastelig Tanke « [10]. –

Ved kirkesynet i Rønninge i juni 1847 blev den gamle klage over manglende plads gentaget, med den tilføjelse, at kancelliet under 15. maj havde paalagt kirkeeieren inden 4 uger at sætte kapellet i samme stand som før afmuringen fra kirken og dernæst give be-

[8] Rohm. til Heiberg 1846, 19/12, se Rønninge præsteark., journal og kopibog.

[9] Om kanc. skriv. af 1847, 15/5, se L.A.F. – Bj.-Aasumhrds. provsteark. korresp.

[10] Rohm. til Heiberg 1847, 31/5, se L.A.F. – smst.

sked om, hvorvidt han havde bestemt sig til at opføre en tilbygning paa kirkens søndre side; thi havde han det, maatte han indsende tegning og overslag til approbation[11].

I sommeren 1847 rejste pastor Rohmann en maanedes tid til Sverige »i videnskabeligt Øiemed«. Efter sin hjemkomst meddelte han provst Heiberg, at muren mellem kapellet og kirken endnu stod »i samme urørte Tilstand«. – Imidlertid fik jægermester *Mylius* dog udarbejdet sine planer om de forandringer, han vilde gøre for at skaffe mere plads i kirken. De gik ind til kancelliets godkendelse om ad provst Heiberg, som han bad anbefale dem, idet han bemærkede, at han gerne imødekom »ethvert billigt Ønske og altid var villig til at indrømme grundede Indvendingers Ret, især naar disse fremsættes paa en velvillig Maade. *Sancte in singulis agendum* (det betyder: der bør i hvert enkelt tilfælde handles samvittighedsfuldt) er min Families gamle Valgsprog«[12].

Dateret 18. august 1847 skrev pastor *Rohmann* en længere erklæring i anledning af »en ny Ladning Myliusiske Documenter«, provsten havde sendt ham. Og denne gang er *Rohmann* i krigshumør. I ni aar, skriver han, har kirkeejeren fremsat stadig skiftende planer om forandringer i kirken; snart om ny vinduer, snart om et orgel og snart om et pulpitur; men det er kun blevet til snak. Nu er $\frac{3}{4}$ af kirkegulvet »omlagt med Fliser«; men intet er der gjort for at skaffe bedre plads; ved afmuringen er der tværtimod blevet færre pladser. – Blandt de tilsendte dokumenter var der ogsaa en skrivelse af 22/4 1847 fra jægermesterens far, kammerherre J. C. de Mylius; den synes især at have irriteret *Rohmann*. Den indeholder kun, skriver han, »Angreb og Insinuationer imod Sogneforstanderskabet og mig og alle skammelige Paadigtelser om mildest talt usandfærdige Beskyldninger«. Klagen over mangel paa plads i kirken siges at være udgaaet »fra den nærværende Sognepræst, altsaa mig«. Der gives jo folk, der »mene sig hævet over Lovenes Efterlevelse, uden forsaavidt det selv behager dem« og kalder enhver modsigelse »Drillerier og Chicaner«. Men fortsætter han, skal *Mylius'* »indflettede forblommede Beskyldninger om Ophidselse af Bønderne gælde mig og min Færd som Embedsmand«, da vil han »vide med al den Energi, der staaer til min Raadighed, at tilbagevise ethvert saavel aabenbart som lurendreieragtigt uforskyldt Angreb; det komme fra

[11] Syp. 1847.

[12] *Mylius* til Heiberg i L.A.F. – Bj.-Aas. hrds provsteark. korresp.

hvem det vil«. Til sidst udtaler Rohmann, at striden nu har staaet paa saa længe, at selve hovedspørgsmaalet om, hvorvidt kapellet er offentlig eller privat ejendom, dog burde afgøres ved domstolene; »derved vilde enhver Klage over Forurettelse fra begge Sider afskjæres«. – Er kirken stor nok, fordi der nogle søndage aaret igennem findes ubesatte stolestader, naar der ved højtider og altergange mangler plads? Bør enhver tiendeyder i sognet dog ikke have en plads, saa han kan sige: »her har jeg Ret til at sidde under Gudstjenesten«[13]. –

Paa samme tid havde Mylius ansøgt kancelliet om at blive fri for at nedtage muren mellem kapellet og kirken mod, at han inden næste aars kirkesyn lod opføre en tilbygning til kirken og i den indrettede de fornødne stolestadepladser. – Stiftsøvrigheden i Odense anbefalede denne ansøgning paa betingelse af, at der til højere approbation blev indsendt »et Rids og en Tegning, som viser Tilbygningens Dimensioner og ydre Udseende«, saa at alt kan blive »anstændigt, rummeligt og beqvemt« og kan underkastes det almindelige kirkesyn næste aar[14]. –

Sidst i november 1847 indsendte jægermester Mylius tegning og overslag til kancelliet. Sagen naaede i løbet af december til de kirkelige myndigheder paa Fyn, og i januar 1848 protesterede en del *beboere* i Rønninge sogn mod den planlagte tilbygning. – *Rohmann* indsendte en meget lang og meget kritisk betænkning om forslaget. Han er ked af, at han igen skal spilde tid »paa dette frugtesløse Arbeide«; han harmes over, at jægermesteren stadig pukker paa en ret, han ikke har, men samtidigt beundrer han »det umiskjendelige slesvigholstenske Talent, der aabenbarer sig i den egenraadige *Usurpation*, den urokkelige Standhaftighed, hvormed alle Grunde afvises, saa det ved denne Manøver virkelig lykkes at paralisere selv den høieste Autoritets grundede Beslutninger fra det ene Aar til det andet. Det maa være ham en storartet Fryd saaledes at kunne vedblive at trække alle Autoriteter ved Næsen«. Videre hedder det, at den planlagte tilbygning efter den indsendte tegning kun bliver halv saa stor som det nuværende kapel og kan derfor ikke give kirken den nødvendige forøgelse af siddepladser; Mylius vil utvivlsomt i fremtiden betragte hele det nuværende kapel for kirken

[13] Rohms erklær. af 1847, 18/8 i L.A.F. – Rønninge præsteark., journal og kopibog.

[14] Stiftamtet til Heiberg 1847, 30/10 i L.A.F. – provsteark. korresp.

uvedkommende, men vil sikkert stadig forlange, at sognemændene gør »Spand- og Gangdagsarbeide« paa hans private kapel. – Og han rejser spørgsmaalet, hvad bliver der af »de Bønders Lig, som ere begravne paa den Plads paa Kirkegaarden, paa hvilken Tilbygningen er bestemt til at opføres?« Hvor tilbygningen skal opføres ligger »en Snees Lig tilhørende et Dusin af de største tiendeydende Familier i Sognet paa deres lovlige og retmæssige Leiested paa Kirkegaarden, af hvilke intet har ligget i Jorden i 20 Aar, 1 endog kun $1/2$ «. – Og han spørger: skal nu disse lig forstyrres »for at een Families uberettigede, til Pral og Skue henstillede Kister med nogle hensmuldrede Been ikke skulde flyttes 15 Alen hen ad et Gulv? Thi at disse Kister indeholde Been af fordums Qvasi-Adelspersoner, og hine Grave Lig af Bønderfamilier kan dog vel neppe komme i Betragtning?« – »Den gamle Udvej, som oftere er bragt i Forslag«, skriver han til sidst, maa være den naturligste, nemlig at menigheden frafalder sin fordring paa hele kapelbygningen, og at Mylius faar raadighed over en saa stor del af den vestre ende, »som den egentlige Begravelse udgjør«. Saa behøver kun muren under den østre kapelbue at nedbrydes: »Mylius faaer sin Begravelse lukket, slipper for at bygge Nyt. Bøndernes Lig paa Kirkegaarden blive uforstyrrede«. Ellers vil sagen nok aldrig faa ende. »Overhovedet er den hele mylianske Færd i denne Sag saare uklog, netop paa en Tid, da Bønderne fra saamange Kanter og paa mange Maader agiteres imod Herremændene; thi at hiin Færd her paa hele Egnen ikke bidrager til at gjøre Stemningen mildere og billigere, er en Selvfølge, – dog ham og hans Standsfæller om det!«. – Det var 1848[15].

Efter at have modtaget de ønskede betænkninger om jægermesterens forslag meddelte Danske kancelli i februar 1848, at det ikke kunde antages, fordi det ikke opfyldte de stillede betingelser og kun kunde gennemføres ved at forstyrre en del gravsteder paa kirkegaarden. Kirkeejeren maatte derfor nu »uopholdeligen« fjerne den opførte mur og sætte kapellet i samme stand som før; ellers vilde han »under en klækkelig Mulkt« blive sagsøgt[16].

[15] Rohm. til Heiberg 1848, 19/1, se Rønninge præsteark., journal og kopibog, jfr. Rohm. til Madvig 1849, 5/5: »Bondestemningen her i Fyen er paa mange Steder og ikke mindst i Rønninge reent ravgal. Bondevennerne vedblive at agitere mod Herremænd og Præster og Alle, der ikke ere Bønder, og de vide at vælge de meest fanatiske til Districtsformænd. Det er saaledes næsten uhyggeligt at leve paa Landet«; se J.P.: Fra friskolens . . . første tid, 1961, s. 40.

[16] Se L.A.F. – provsteark. korresp.

Ved kirkesynet over Rønninge kirke i juli 1848 er i protokollen noteret, »at Muren foran Gravkapellet fandtes nedtaget, ifølge Canc. Resol. 21. Marts 1848, og dette sat i samme Stand, som før Afmuringen fandt Sted«. Da der ikke er tilvejebragt mere plads for de kirkesøgende, maa synet henstille, »hvorvidt Kirkeeieren er forpligtet til at forskaffe Rønninge Kirke større Plads ved at udføre det første af de i Canc. Resol. af 15. Maj 1847 opgivne Alternativer«; det vil sige ved at rømme kapellet og lade de derværende ligkister nedsænke i kirkegaarden[17].

Som bekendt er 1848 et af de mest bevægede aar i Danmarks historie; i januar døde kong *Christian VIII* og efterfulgtes af *Frederik VII*; i foraaet udbrød krigen med slesvigholstenerne, og kravet om en ny forfatning for riget blev rejst. Det følger af sig selv, at sagen i Rønninge helt gled i baggrunden. Ogsaa fordi biskop *Faber* døde i maj maaned, og hans efterfølger, *Stenersen Gad*, først blev udnævnt sidst i debember[18]. –

Bispevisitatsen i Rønninge i juli 1849. – I maj 1849 modtog biskop *Stenersen Gad* en skrivelse fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet, som det nu hed; i den stod der, at der ved fjernelsen af muren mellem kapellet og kirken, jo ikke var skaffet den nødvendige plads for kirkegængere. Da en tilbygning ikke kan opføres, saa vil det andet forslag »være at realisere, og Kirkeeieren saaledes have at rømme Capellet og indrette Plads for de Kirkesøgende«[1].

Et par maaneder senere foretog den ny biskop sin første *visitatur* paa Fyn og naaede 12–13. juli til Rønninge-Rolfsted. I sin beretning skrev bispen, at Rohmann holdt en god prædiken, og bemærkede tillige, at alt var »i fortrinlig Orden«, og at præsten hørte til »de fremragende Personligheder«. – Efterspillet var dog det artigste; en uges tid efter meddelte Rohmann ministeriet, at han den 13. juli, altsaa visitatsens anden dag, efter biskoppens anmodning havde været til stede under »en mæglende Samtale« med jægermester Mylius i anledning af den lange strid om, hvorvidt kapellet tilhører kirken eller var Mylius' private ejendom. Han fortæller saaledes: »Midt under Samtalen, da jeg havde meddeelt

[17] Syp. 1848.

[18] Om biskop Faber, se Wib. II, 516 og om biskop St. Gad, Wib. II, 138.

[1] L.A.F. – Bispens kopibog.

nogle Oplysninger om de stedfundne Forhandlinger, rettede Jægermesteren uden mindste fra min Side given Anledning ganske pludselig en aldeles grundløs Beskyldning imod mig: »at jeg med Vold havde opbrudt hans Kirkestol«. og da jeg med overrasket Forundring udbød i det Spørgsmaal: »Har jeg«, gjentog han sin Beskyldning. Jeg fandt mig herved foranlediget til at kræve Biskoppen og den tilstedeværende Forvalter *Lassen* til Vidne paa denne Sigtelse for Vold, og idet jeg vendte mig for at gaae bort, tilføiede Jægermesteren, at han havde det fra sin Kirkeværge. – Kirkeværgen, Gaardmand *Niels Nielsen Skjellerup* i Rønninge, til hvem der blev sendt Bud, indfandt sig kort efter i Præstegaarden, og paa givet Spørgsmaal erklærede han for Biskoppen: » at han aldrig havde sagt Sligt, ei heller kunde begribe, hvorledes han skulde være kommen til at sige Sligt, og at Jægermesteren her foer med Usandhed«. Dette vil Rohmann indberette til ministeriet, skriver han, da Mylius formodentligt har fremført sine beskyldninger, hvor man ikke kendte kirkeværgens benægtelse[2].

Allerede før Rohmann sendte denne beretning til ministeriet, havde han raadspurgt biskoppen om, hvad han burde gøre for at rense sig for jægermesterens grove sigtelse. Han bryder sig ikke om at føre proces om smaa ting, men han mener ikke, han kan lade en saa fræk sigtelse gaa upaataalt hen; gerne ser han sagen endt »paa en lempelig Maade« og beder biskoppen forsøge en mægling med kirkeejeren, saa denne afgiver en erklæring – »reen og uden Skruer« – om, at hans udtalelse blev fremsat »i et uoverlagt Øieblik« og beroede paa en misforstaaelse. – Biskoppen svarer et par dage senere, at han ikke er »competent« til at affordre kirkeejeren en erklæring og tillige mener, at sigtelsen var saa alvorlig, at Rohmann maa have ministeriets tilladelse til »at lade Sagen falde«[3]. –

Ved kirkesynet i Rønninge 23. juli synes dette sammenstød mellem Mylius og Rohmann ikke at være omtalt. I protokollen hedder det kun, at ministeriet i maj 1849 har resolveret, at kapellet skal rømmes og indrettes til siddepladser, men at »saadant ikke er skeet«[4].

Den 31. juli talte Rohmann atter under et besøg i Odense med biskoppen om sagen og fik forevist et brev fra jægermesteren, hvori denne fatholdt sin sigtelse. – Rohmann tog sig aabenbart denne for-

[2] L.A.F. – Bispevisitatser 1849.

[3] L.A.F. – Rønninge præsteark., journal og kopibog.

[4] Syp. 1849.

nærmelse meget nær, og anonyme notater i sagens akter viser, at spørgsmaalet om, hvem der vel havde opbrudt Rønningesøgaards kirkestol, blev ivrigt diskuteret i sognet i denne sommer[5]. –

Da biskop *Stenersen Gad* lod sagen gaa til kirkeministeriet, udtalte han som sin mening, at Rohmann, »da Sagen er blevet bekjendt i Menigheden . . . bør paalægges at fralægge sig Beskyldningen paa lovlig Maade. Skulde da Jægermesteren under Sagens Gang attraa en anden Afgjørelse, vil det formentlig beroe paa de oplyste Omstændigheder, hvorved saadant hans Ønske kan opfyldes«; og bispen tilføjer, at der selvfølgelig bør tilstaaes Rohmann fri proces. – Under 14. august svarer kirkeministeriet, at det ikke finder det nødvendigt at paalægge Rohmann »at anlægge Sag mod Jægermester Mylius for de af denne brugte Udtryk«; men finder Rohmann – »for sit eget Vedkommende« – anledning til det, kan der tilstaaes ham fri proces[6]. –

Jægermester *Mylius* tilbød først i september, at han for at tilvejebringe fornøden plads i Rønninge kirke vilde lade de ligkister, der stod i kappellets østre hvælving, flytte til den vestre, – »idet han dog udtrykkelig har reserveret sig og sin Slægt den fulde ukrænkede Eiendomsret til hele Gravkapellet«. – Herpaa svarede ministeriet under 14. september, »at det ikke kan gaae ind paa det af Kirkeieren fremsatte Forslag . . . med Forbehold af hans Ret til at disponere over Capellet som et hans Familie tilhørende Begravelsessted«. Derimod vilde ministeriet efter stiftsøvrighedens og provstens indstilling, uden at anerkende kirkeejers ejendomsret til kappellet, ikke have noget imod, »at Sagen saafremt og saalænge der derved tilveiebringes fornøden Plads ordnes saaledes, at de i Capellet værende Kister henflyttes til den vestre Hvælving, imod at der i den østre Hvælving indrettes Pladser til de Kirkesøgende«. Dog maa der i dette tilfælde forelægges Mylius en passende frist til at ordne sagen. – Denne frist blev fastsat til 1. november; overholdtes den ikke, vilde ministeriet gøre sagen »til Gjenstand for Domstolens Paakjendelse«. – Denne frist blev senere forlænget til 1. december. Men under 3. december meddelte Rohmann provsten, at der endnu

[5] Rohm. til St. Gad 1849, 16/7, se L.A.F. – Rønninge præsteark., embedskorresp.

[6] L.A.F. – Bispens kopibog B. 1849, 16/7 og 20/7; jfr. R.A. – Cult.min. 1. dpt. A 882.

intet var foretaget i kirken, skønt Mylius den største del af november havde opholdt sig paa Rønningesøgaard [7]. –

Dateret 29. november 1849 svarede jægermester *Mylius* paa kirkeministeriets skrivelse af 14. september; han vilde overlade, hedder det, »bemeldte retfærdige Ministerium, hvorvidt Samme fortrøster sig til, uagtet Grundlovens § 87, at kunne ved Lov og Dom fratage mig og Mine Vores Eiendom«. – Det var jo et klart afslag paa ministeriets forslag. Først i december blev det meddelt Fyns stiftsøvrighed. –

I januar 1850 tog ministeriet sin beslutning om, at spørgsmaalet om kirkeejerens ejendomsret til gravkapellet i Rønninge kirke bør undergives »Domstolenes Paakiendelse«, og jægermesteren principaliter søges tilpligtet at borttage de indsatte kister og indrette kapellet til brug for kirkesøgende, og subsidialiter til paa anden maade at skaffe fornøden plads [8]. –

Retssagen 1850–1851 om ejendomsretten til gravkapellet.

Overfor ministeriets resolution vilde jægermester *Mylius* altsaa ud fra grundlovens § 87, der lyder: »Eiendomsretten er ukrænkelig. Ingen kan tilpligtet at afstaae sin Eiendom, uden hvor Almeenvellet krævet det. Det kan kun skee ifølge Lov og mod fuldstændig Erstatning« – hævde, at det omstridte kapel var hans private ejendom. –

Under 19. januar 1850 blev prokurator i Odense *Johan Jürgen Hansen*, f. 1802, af stiftamtmanden beskikket til paa det offentlige vegne at føre sagen mod jægermester *Mylius*. – Som sin private sagfører antog jægermesteren prokurator *Hans Henrik Jørgensen*, Dyrhavegaard, Nyborg, f. 1801 [1].

Den følgende 8. maj indstævner prokurator *J. J. Hansen* jægermesteren til at møde »under Bjerger-Aasum Herredsthings Ret d. 1. Juni d. A. om Formiddagen Kl. 10 paa det sædvanlige Tingsted ved Herredscontoiret i Gaarden paa Hjørnet af Korsgaden her i Staden«. – Allerede den 20. januar havde prokurator *Hansen* sat sig i forbindelse med pastor *Rohmann* og bedt ham om oplysninger til

[7] L.A.F. – Bj.-Aas, hrds provosteark. korresp.

[8] L.A.F. – smst.; om grundlovens § 87, se Boisen-Schmidt: *Fra Danehof til Folket ing*, 1963, s. 70; jfr. stiftsøvrh. til ministeriet 1849, 12/12 i R.A. – Cult.min. 1. dpt. A 963.

[1] Se L.A.F. – Bj.-Aas. provsteark. 1850, 16/1 sti ftsøvrh. til Odense amt. – Om *J. J. Hansen* og *H. H. Jørgensen*, se *Da. prok. a.* 129 og 177.

brug i retssagen; om kirkens bygningsform, om kisterne i kapellet, om kirketiendens størrelse og om sognets folkemængde. Han skriver tillige, at jægermesterens henvisning til grundloven maa bero paa en misforstaaelse; ved hjælp af de fornødne oplysninger mener han, at sagen hurtigt kan bringes til retslig afgørelse [2]. –

En fjorten dags tid efter, 4/2, takker han Rohmann for de tilsendte »fortrinlige Oplysninger« og spørger om ikke *forordningen* af 22/2 1805, der forbyder nye gravsteders indretning i kirkerne og foreskriver de vilkaar, under hvilke de nuværende eiendomsbegravelser maa afbenyttes, i sin tid gav anledning til forhandlinger om kapellet i Rønninge. Og prokuratoren fortsætter: »Forresten kjender jeg Hofjægermesteren personlig, og Farfaderens Levnet og Embedsconduite har min tidligere Stilling (som fuldmægtig) givet mig Adgang til specielt at studere af de umiddelbareste Kilder (Retsprotokollerne og hans Embedsarchiv). Det var en klog Karl, og jeg har i mine yngre Aar ved at conferere Retsprotokollerne med Comedien: »*Hermann von Gnienschjold*« eller den egennyttige og bistre Herredsfoged i Kragebjerg H. (dengang Ravnebjerg, nu Odense Herred) havt Leilighed til at beundre det Træffende i Skildringen af Situationerne og hans Manerer og hele Characteristik; men ofte kan man endnu under Rettergangen opleve Scener, som uvilkaarlig fører Tanken tilbage paa hiin af en bestemt Person givne Tegninger«. – Disse sidste linjer røber jo, at prokurator Hansen mener, at hofjægermesteren slægter sin farfar, landsdommer *J. J. Mylius*, ejer af Lindved, død 1803, paa. Han gør det ud fra sit kendskab til landsdommerens virken og til det rygte, hans samtid gav ham. Han hentyder til *et anonymt skuespil*, der 1799 udsendtes paa tryk i Odense og skulde have været opført paa Odense theater, men blev forbudt og konfiskeret. Kun eet eksemplar af det er opbevaret i Odense kathedralskoles bibliothek. Det hed, som prokuratoren skriver, »*Hermann v. Gnienschjold etc*« og var »et ondartet Angreb paa Ejeren af Lindved«, skrevet med »næsten holbergsk Lune«. – Forfatteren til dette skuespil var *Andreas Jørgensen*, f. 1772, der 1796 var translator i Odense, men fra 1804 til sin død 1851 virkede som skolelærer og kirkesanger i *Kullerup*. Ved landsdommer Mylius' død 1803 skrev han i Hempels avis en smædeartikel om den aføde. *Holbecks* Odense bys historie nævner *Andreas Jørgensen* som

[2] Se Rønninge præsteark. embedskorresp.; jfr. Bj.-Aas. hrdsfgds. ark., dokum. til justitsprot.

forfatter til en del klubviser. En søn af A. Jørgensen, *Jørgen Chr. Jørgensen*, blev lærer i Skalborg i Vissenbjerg sogn, f. 1808; han blev far til skolebestyrerinde *Marie Jørgensen*, der gennem 40 aar underviste i Odense[3]. –

Den 1. juni 1850 holdtes da det første retsmøde under herredsfoged *Lüttichaus* forsæde; ved det fremlagde anklageren, prokurator Hansen, sit første indlæg paa 12¹/₂ folioside. Paa kirkeejerens vegne var forvalter *Lassen* mødt; han fik sagens dokumenter udlaant til forsvareren, prokurator Jørgensen. – Ved retsmødet følgende 27. juli indgav forsvareren sit første indlæg med bilag, der blev udlaant til anklageren[4].

Prokurator *J. J. Hansen* begyndte sit indlæg, dateret 26. maj 1850, med at drøfte begrebet: *kirkeejer* og »bestemme Grændserne for dennes Rettigheder og Pligter, hvorom Meningerne hidtil vistnok have været noget deelte og tvivlsomme«. Derefter redegør han for striden om stolestaderne i Rønninge kirke, som den havde været ført 1838–1850, og bestrider »med factiske Data og retslige Grunde« *Mylius'* paastand om, at kapellet er en privat familieejendom og derfor kirken uvedkommende. Det har, hævder han, fra de katolske tider udgjort »en Deel af selve Kirken«, og han finder det ikke urimeligt at antage, »at *Capellets Afbenyttelse til Familiebegravelse var en Usurpation*«, som vedkommende autoriteter siden har »set igjennem Fingre med eller ignoreret«. Men efter forordningen af 22/2 1805 maa familiebegrovelser kun rumme lig af afdøde før 1805; heller ikke grundloven kan med rette paaberaabes. Man bør, fortsætter han, ikke ringeagte de »Pietetsfølelser«, der ligger bag ønsket

[3] J, J, Hansen til Rohm. 1850, 4/2, se L.A.F. – Bj.-Aas. hrds. provsteark. – Se om forordn. af 22/2 1805 i J. H. Schou: Kgl. Forordn. XIV, 281 f. – Om herredsfoged, senere landsdommer J. J. Mylius, se Jurister III, 191; jfr. E. Juel Hansen: Slægten Mylius i Danmark – i Personalhist tidsskrift, 1948, s. 148 f. – Skuespillet var paa 62 sider, og dets titelblad lød: »Herman von Gnienskiold/ eller/ den egenyttige og bistre Herredsfoged./ Komædie i 5 Akter./ Til Beste for Fattige./ »Han fra forfulgte Folk kuns Penge tog – ei Ære! De kan sig, sagde han, med Gud og Æren nære«. / Holberg i Peder Paars./ Odense 1799./ Forlagt af Lauritz Nicolai Faber.« – Jfr. Hakon Müller i Fyns Tidende 1943, 4/7, (søndagstillæg): »Et gammelt fynsk skuespil«. – Se ogsaa Holbeck: Odense bys historie, s. 252, P. Dreyer: Odense theater 1796–1946 og Günther Hansen: Das National Theater i Odense, udg. 1963. – Om skuespillets forfatter, lærer og kirkesanger Andreas Jørgensen, se E.F.L. I, 814 og Supl. I, 999; jfr. Friis Petersen (maskinskrevne): Seminarister. – Se om Marie Jørgensen, C. J. Lehn: Marie Jørgensens Pigeskole, 1929.

[4] Om herredsf. H. H. Lüttichau, se Jurister III, 113.

om at bevare kapellet som familieejendom; men man kan dog ikke fremsætte det »som en positiv Retsfordring«, da grundlovens § 97 har fastsat, »at enhver hidtil i Lovene til Adel, Titel og Rang knyttet Forret er afskaffet«. – »Som Præsten, Kirkeværgen og Degnen i Aaret 1805 maatte opgive Haabet om at jordes inde i Kirken, maa Kirkepatronen nu ogsaa 1850 dele Skjæbne med dem i Tabet af denne Forret«. Men, slutter han sit indlæg, vil Retten ikke gaa med til at frakende Mylius ejendomsret og brugsret over kapellet, maa indstævnte efter ordre kræves tilpligtet, »at tilvejebringe fornøden Udvidelse af Kirken«, da menigheden efter loven bør have »fuldstændig Plads i Kirken« [5]. –

Ved retsmødet 27. juli fremlagde da forsvareren, prokurator *H. H. Jørgensen*, sit indlæg, dateret 26/7. I det siger han til indledning, at sagen er blevet en del forsinket paa grund af jægermesterens fraværelse fra Rønningesøgaard. Derefter gør han opmærksom paa, at det i forordningen af 22/2 1805 om ejendomsbegravelser hedder, at »de Familier, der have slige Begravelser hjemles Ret til deres fremtidige Benyttelse under Iagttagelsen af de for denne fastsatte Forsigtighedsregler«. – Spørgsmaalet er da, hedder det, om hofjægermesteren »staaer i Familieforhold til de tidligere værende Eiere af den i Rønning Kirke indrettede Familiebegravelse«; og derpaa hævdes det som »historisk notorisk«, at han i lige linje nedstammer fra »Justitsraad *Johan Casper Rasch*, der 1734 kiøbte Gaard og Kirke af *Sigvardt Urne*«.

Jørgensen mener ikke, spørgsmaalet om, hvornaar kapellet er bygget og om, hvad det oprindeligt er anvendt til, kan besvares. – *Caspar Marckdanner*, d. 1618, skal have været den første, der benyttede selve kapellet »ved at sætte Liget af sin Fader, *Hans Urne* til Sanderumgaard oven over Jorden i selve Capellet«. De følgende ejeres kister er hensat dér, »uden at mindste Anke eller Tanke om at formene dem Afbenyttelsen af denne deres Familieeiendom er falden nogen Autoritet ind, før Sogneforstanderskabets grundløse Opposition i denne Retning i de sidste Aaringer dertil haver givet Anledning«. Jørgensen mener, at legatfundatsen af 10/12 1788 til-

[5] J. J. Hansens indlæg 1850, 26/5 findes i R.A. – Cult.min. 1. dpt. A 963; om begravelser i kirkens gange sagde han, at efter de gamle rangskikke var der gravplads »for Præsten øverst ved Choret, for Kirkeværgen nederst ved Døren og for Degnen i Vaabehuset«. – Almuen blev begravet udenfor kirken saaledes, at »Mandfolkene havde Fortrinet til at ligge paa Soelsiden, medens Fruentimmerne maatte nøies med Begravelser i Skyggen eller paa Nordsiden af Kirken«.

pligter ejeren »at værne om Capellets Vedbliven som Familiebegra-
velse« og tillige skal give garanti for, »at Giverens Villie staaer
urokkelig«. – Mylius har været villig til at vedligeholde og udvide
kirken, hedder det videre; han har endda tilbudt at opføre »en Til-
bygning til Kirkens søndre Side«, og den vilde have været opført,
»naar ikke et spændt Forhold, opstaaet imellem Hofjægmesteren
og Sognepræsten, havde forhindret enhver fredelig Udievning; idet
man opponerede i forskellige Retninger ved Anbringelsen af
Skingrunde, hvoriblandt en af de vægtigste var denne, at nogle
faae Gravhøie vilde ved Tilbygningen vorde sløfede, hvortil ved-
kommende Familier ikke vilde give Samtykke. Dernæst at en
saadan Tilbygning vilde formindske Kirkegaardens Areal«. – Det
er dog »skingrunde«, bemærker forsvareren; sognets beboere har
ikke større ret end kirkeejeren til »at bevare sine Forfædres Kister
og Aske. – Og hvorfor dette? Alene fordi en enkelt Mand i Sognet
vil have det saaledes; ja, uanseet, at selv Domstolene tillægge de
inde i Kirken værende Gravsteder en større Hellighed end de ude
paa Kirkegården. – Der er saaledes kun een Udvei for min Man-
dant, den nemlig at søge Beskyttelse under Domstolenes Uafhæn-
gighed og Retfærdighed, og det er derfor, han har valgt denne,
skiondt kostbarere Maade at sikkre sig sine Rettigheder paa«. –

Omtokningen af 1846 giver ikke noget »positivt Beviis« for, at
der mangler plads i kirken, hævder Jørgensen. Selv ved de største
festligheder kommer dog næppe halvdelen af menighedens med-
lemmer i kirke paa een gang. »Under en saa begavet Taler som Hr.
Pastor Rohmann« besøges kirken ofte af fremmede, men dem har
kirkeejeren dog ikke pligt til at skaffe plads. »Jeg har selv flere
Gange besøgt Kirken for at høre Pastor Rohmann, endog ved Con-
firmationsleiligheder, men der har altid været rigelig Plads i Kirken,
ikke alene for de Besøgende, men for $\frac{1}{3}$ Deel, eller vel endog det
dobbelte Antal til«. – Desuden havde han faaet oplyst, at Rønninge
kirkes stolestadeplads var større i forhold til sognets folkemængde
end i de tilstødende kirkesogne. Og endelig finder han det urimeligt,
at anklageren vil afvise grundlovens § 87 om ejendomsrettens
ukrænkelighed med henvisning til § 97, der afskaffer enhver forret,
der er knyttet til adel, titel og rang. – Saaledes fremsætter han sin
paastand om frifindelse for jægermester Mylius[6]. –

[6] Se H. H. Jørgensens indlæg 1850, 26/7, se Bj.-Aas. hrds ark., dokum. til
justitsprot.

Baade sit eget og forsvarerens indlæg sendte prokurator *J. J. Hansen* under 24. august til pastor *Rohmann* og beder ham udtale sig om dem. I et medfølgende brev skrev han, at Mylius' ret til gravkapellet efter hans skøn var gaaet tabt, fordi Rønningesøgaard og kirken var solgt ved offentlig auktion efter 1805, da aabne begravelser blev afskaffet. Og han tilføjede: »Mig forekommer det rigtigst, at Mylius begravede eller søgte tilladelse til at begrave alle de Liig, som findes i Kjelderen og ovenfor samme, og som ikke er af hans Slægt, samt at han derefter anvendte Kjelderen til sin Families Liig. Derved blev hele Capellet rømmet« [7]. –

Ved retsmødet 12. oktober 1850 fremlagde prokurator *Hansen* sit »Tilsvars Indlæg«, hvori han vilde foretage »en yderligere Analyse af Sagens grundvæsentlige Momenter«. Hver del af kirken er opbygget og indviet »allene til Gudsdyrkelse«, skriver han. Hofjægmesterens oldemor kunde ikke 1787 »inddrage Rønninge Kirkebygning under Rønninge Hovedgaards Ladebygninger ved at indsende 160 Rbdlr. til Bispen«. Gennem umindelige tider har sogne-mændene gjort haandlangerarbejde ved reparationer, enten de gjaldt kapellet eller den øvrige kirke, ligesom kirkesynet har omfattet hele kirken. De 18 kister, der nu henstaar i selve kapellet ovenover kælderen, kan staten fordre nedsænket paa kirkegaarden, fordi hensættelsen af dem er »en uhjemlet og ved Anordningen 1805 tilintetgjort Usurpation. – – At Sagens Anlæg hidrører fra vrang Forestillinger, motiverede af Modvillighed eller Chicane fra enten Sognepræstens eller Sognemændenes Side, er der slet ingen Grund til at antage; det er allerede fuldkommen indlysende af den fremlagte Omtokningsforretning, hvori Herredsfogden har antaget den hidtil værende Tilhørerplads for utilstrækkelig efter Menighedens nuværende Fokemængde« [8]. –

Igen gik der tre maaneder; saa fremlagde prokurator *Jørgensen 11. januar 1851* sin replik og indlod sagen til doms. – Han vil stadig hævde, at Mylius har ejendomsret til kapellet, som en kirken uvedkommende tilbygning. Efter en udtalelse fra »fra tvende af Egnens dygtigste Haandværkere, nemlig Muurmester *Mads Jørgensen* i Feritzlev og Tømmermand *Lars Nielsen*, Rønninge«, vil han paastaa, at »Capellet er af en langt senere Oprindelse end Kirken, . . . og at

[7] Se *J. J. Hansens* skriv. til Rohm. 1850, 24/8 i Rønninge præsteark., embedskorresp.

[8] *J. J. Hansens* indlæg 1850, 12/10, se Bj.-Aas. hrdsf. ark., dokum. til justitsprot.

Tilbygningen er skeet med daværende Eiers, Kronens, Samtykke og ikke ved nogen *Usurpation*, der vel er et vore frihedslystne Tider i mangt et Øre velklingende, men derfor ikke velvalgt eller velbegrundet Udtryk«. Kirken og kapellet er »to vel sammenføjede, men m. H. t. Oprindelse og Eiendomsret aldeles særskilte Dele«. Eienomsretten til kapellet er, slutter han, naar det blot vedligeholdes forsvarligt, »*hjemlet ved over 100 Aars Hævd*«[9]. –

Den 26. april 1851 svarede prokurator *Hansen* paa forsvarerens sidste indlæg. Det fremsatte krav om ejendomsret til kapellet er, skriver han, »blottet for Grunde«. Mener Mylius at have vundet hævd paa den del af kapellet, hvor kisterne staar, saa maa den øvrige del kunne reserveres menigheden til brug ved gudsdyrkelsen, og tillige maa det være ministeriet forbeholdt »til Menighedens og Gudstjenestens Tarv af fløtte Ligkisterne fra den østlige til den vestlige Side af Capellet«. Og idet han gentager sine ord om, at han anerkender de pietetsfølelser, der ligger bag familien Mylius' krav om ejendomsret til kapellet, men ikke mener, det kan retslig begrundes, udtaler han tillige sin tvivl om, »at Rønningesøegaard er et Stamhuus, fordi det strider mod Auctionsskjødets Indhold, der betegner Godset som Privateiendom eller Allodial Gods, og intet Stamhuusbrev er mig bekjendt«[10].

Ved retsmødet 7. juni 1851 kom det til et ordskifte mellem anklager og forsvarer om, hvor vidt kirke og kapel var opført samtidigt, eller om kapellet var tilbygget senere. Det sluttede med, at de enedes om at give afkald paa en nærmere undersøgelse af dette spørgsmaal, da sagen derved vilde trækkes i langdrag[11]. –

Følgende 21. juni fremlagde prokurator *Jørgensen* sit sidste indlæg; kirkeeejeren har *hævdsret* paa kapellet, skriver han, idet det siden 1739 uafbrudt er brugt til begravelse af den nuværende ejers familie. »Det Offentlige« har været vidende herom uden at gøre indsigelse mod det. »Gaardmændenes aristokratiske og hoffærdige Principper der saalidet passer med Nutiden, hvorefter de mene sig for gode til at høre Guds Ord i de samme Stole, hvori Huusmanden og Dagleieren sidde eller have siddet, begrunde dog ikke nogen Ret til at berøve min Mandant hans lovlige Eiendom«. Kirken kan

[9] Se H. H. Jørgensens indlæg 1851, 11/1 smst.; om hævdsret, se E. Jürgensen: *Nyt Lovleks.* II, 907.

[10] Se J. J. Hansens indlæg 1851, 26/4 i Bj.-Aas. hrdsf. ark., dokum. til justitsprot. Allodialgods er gods, en lensbesidder ejer udover lenet, se Salmonsens: *Konversat. leks.* 2. udg. I, 346.

[11] Se R.A. – Cult.min. 1. dpt. A 963.

ikke afgive bekvem og rummelig plads til alle menighedens medlemmer paa een gang; altid vil der være »større Mangel paa Tilhørere end paa Plads, et Tilfælde, der efter vore nyere Love om Troesfrihed snarere vil til- end aftage«[12].

Dommen i denne retssag, der begyndte 1. juni 1850, faldt 2. august 1851 og blev *forkyndt* af den constituerede herredsfoged, fuldmægtig *A. Th. Hee Borch*, f. 1824. Den begynder – komisk nok – med at paalægge hofjægermester *Mylius* at *fjerne den mellem kapel og kirke opførte mur*; komisk, da muren som nævnt allerede var fjernet 1848. – Men *forøvrigt*, siger dommen videre, skal *Mylius »for Citantens Tiltale i denne Sag kendes fri at være«*, idet han dog skal betale den offentlige anklager 25 rbdlr. i salær. – I præmisserne hedder det, at begravelsesstedet i Rønninge kirke har bestaaet siden 1787, og at de derværende kister gemmer ligene af personer, der nedstammer fra enkefru Rasch. »Som Følge af Foranførte maa det altsaa *antages, at Indstævnte*, der ligeledes er hendes Descendent, *har vundet Hævd paa denne Servitut*, saa meget mere som Retten til Indsættelsen af de der værende Liigkister alene grunder sig som en personlig Ret paa Slægtskab og Familieforhold og ikke er knyttet til Besiddelsen af Rønningesøegaard eller Rønninge Kirke. Ligesom Indstævnte altsaa maa ansees berettiget til at lade de i Capellet værende Kister forblivende henstaaende og benytte det i samme Omfang, som han dér har hævdet«[13].

Dommen gav saaledes hofjægermester *Mylius* ret i hans paastand om, at kapellet var familiens private ejendom. – Sidst i september meddeler prokurator *J. J. Hansen* pastor *Rohmann*, at han havde modtaget udskrift af dommen og sendt den videre med sin betænkning om, »hvorvidt der maate være Grund til fra det Offentliges Side at aqviescere ved Underrettsdommen«. Samtidigt beder han *Rohmann* oplyse, »om ikke bemeldte Muur var nedbrudt af *Mylius* endog længe førend Sagen incamineredes for Retten«[14]. –

*Dommen af 2/8 1851 under debat.
Kammerherre J. C. Mylius dør 1852.*

Med stor tilfredshed maatte familien *Mylius* hilse denne afgørelse af striden. Men beboerne i Rønninge, som de kirkelige myndigheder

[12] Se H. H. Jørgensens indlæg 1851, 21/6 i Bj.-Aas. hrdsf. ark., dokum. til justitsprot.

[13] Dommen 1851, 2/8 findes i Bj.-Aas. hrdsf. ark., dokum. til justitsprot. og i R.A. – Cult.min. 1. dpt. A 963; om A. Th. Hee Borch, se Da. prok. s. 47.

[14] Rønninge præsteark. – embedskorresp.

paa Fyn, følte dommen som en aabenbar uretfærdighed. Uklart er det, hvordan ministeriet saa paa sagen. Et anonymt notat om dommen i kirkeministeriets papirer lyder: »Jeg maa ansee denne Dom uholdbar i alle sine Puncter og er med Provst og Stiftsøvrighed enig i, at den bør appelleres«. Men alligevel udsendte ministeriet ingen resolution om appel til Overretten [1]. –

Biskop *Stenersen Gad* døde i efteraaret 1851, og hans efterfølger i embedet professor *Chr. Th. Engelstoft* udnævntes i foraaaret 1852; saa der gik flere maaneder, inden sagen i Rønninge atter kunde behandles [2].

Men under 1. juni 1852 paalagde *stiftsøvrigheden* provst Heiberg at indsende sin egen og pastor Rohmanns betænkning om dommen af 2. august 1851. – Dateret 6. juli skrev pastor *Rohmann* da, vel især af hensyn til den ny biskop, igen en meget lang redegørelse for hele stridens forløb i de 14 aar, den nu havde staaet paa. Da pladsforholdene nu er noget anderledes, end de var 1846, da omtakningen skete, bør spørgsmaalet om pladsmangel i kirken undersøges paa ny, hvis dommen skal appelleres. Beboernes klage over, at der mangler plads i kirken, er den samme, som for 14 aar siden, ligesom de stadig ønsker, at der raades bod derpaa ved at flytte de gamle kister ind i kapellets vestlige del, mens dens østlige del lægges til kirken. Men tilføjer Rohmann: »dersom Hævdretten, saaledes som skeet er i Dommen, kan gjøres gjældende i dens yderste Stringents, ikke blot til Kapellet, men endog til den bestemte Plet i Kapellet, hvor Kisterne nu staae, troer jeg ikke, at der vindes Noget ved en Appel til en høiere Ret« [3]. –

Provst *Heiberg* har dateret sin betænkning 23. juli 1852; han vil denne gang indskrænke sig til et par bemærkninger. For det første kan han ikke tro »paa Muligheden af, at en Kirkeeier kan vindicere sig Eiendomsret til en Deel af en Kirkes Bygning, der oprindeligt har været bestemt til andet Brug, fordi Kirkens tidligere Besiddere uden dertil given Tilladelse have benyttet den til Begravelsesplads, men formener, at Kirken maa have Ret til at ryddeliggjøre sine Bygninger for Alt, hvad der hindrer den fra at benyttes til gudstjenstligt Brug, og at jeg derfor anseer det høit fornødent, at *Underrettsdommen appelleres*«. Dernæst finder provsten det rettest »at dette

[1] Se R.A. – Cult.min. 1. dpt. A 963.

[2] Om St. Gad og C. T. Engelstoft, se D.B.L. VII, 557 og VI, 337.

[3] Rohm. erklær. af 1852, 6/7 i Bispens kopibog B.; jfr. R.A. – Cult.min. 1. dpt. A 963.

principielle Spørgsmaal afgjøres, førend der endvidere gjøres Foranstaltning til, at den Mangel afhjælpes, som efter min Mening er tilstede, paa Plads for Kirkesøgende, og som jeg formener er beviist ved Synets Udsættelse og den afholdte Omtokningsforretning. Hvis nemlig Sagen, som jeg antager, ved de høiere Domstole afgjøres til Kirkens Fordeel, kan den indvundne Plads afhjælpe Mangelen, og hvis Sagen gaar Kirken imod, vil det, i alt Fald efter en ny Omtokningsforretning ad den administrative Vei kunne blive paalagt Kirkeeeieren paa anden Maade at skaffe fornøden Plads for de Kirkesøgende«. –

Med disse erklæringer kunde stiftsøvrigheden 4. september sende sagen tilbage til kirkeministeriet, idet den tillod sig som sin formening at ytre, »at der er Grund til at foranledige Sagen appelleret indanket for Overretten«[4]. –

Den 15. september 1852 døde hofjærgemesterens far, kammerherre *J. C. de Mylius*, og dermed rejstes igen spørgsmaalet om gravkapellet. Men det varede nogle maaneder, førend jærgemesteren lod høre fra sig. Det skete i en længere skrivelse til *ministeriet* af 1854, 29/3, hvori han gør opmærksom paa, at han efter dommen af 2/8 1851 er »berettiget til at disponere over bemeldte Capelbygning som min og min Slægts personlige Eiendom«. Familiekapellet er en tilbygning, der efter forordningen af 22/2 1805 skulde have været afmuret; 1845 lod han det derfor afskille fra kirken. Men da »den overordnede Øvrighed« ikke vilde anerkende hans ret til det, lod han atter muren fjerne i maj 1848. »Efter den Tid er min kjære Fader afgaaet ved Døden, og da han ofte har udtalt som et af sine inderligste Ønsker, at hans afsjælede Legeme maatte komme til at hvile blandt hans Slægtingers, saa holder jeg mig ogsaa forpligtet til af al Evne at bidrage til at opfylde dette Forlangende; men da den hidtil til Capellets halve Deel indskrænkede Plads ikke kan afgive den fornødne Plads, saa tillader jeg mig herved at ansøge det høie Ministerium om høibehageligst Bifald til at disponere over den hele mig tilkjendte Capelbygning og ved en Muur fraskille denne fra Kirken, imod at jeg istedetfor de i Gravhvelvingen opstillede 7 Smaabænke, i Kirken opfører et Pulpitur med mindst saa mange Siddepladser, som ved Bænkenes Borttagelse tabes«[5]. –

Denne ansøgning naaede i løbet af april til stiftsøvrigheden i

[4] Heibergs erklær. 1852, 23/7 i R.A. – Cult.min. 1. dpt. A 963.

[5] Om *J. C. de Mylius*, se D.B.L. XVI, 257; jærgemester *Mylius* til ministeriet 1854, 29/3, se R.A. – Cult.min. 1. dpt. A 963.

Odense, der sendte den til erklæring hos provst *Heiberg* og pastor *Rohmann*. – Under 3. maj 1854 skrev *Rohmann*, »at det vilde være forbunden med ikke liden Ulempe« at anbringe et pulpitur i kirken. »Taarnhvælvingen er nemlig temmelig lav, og Buen mellem den og Kirken endnu betydelig lavere«, saa folk kommer til at sidde i mørke uden at kunne høre eller forstaa præsten. Om afmuringen af kapellet gentager han, at den vil gøre kirken »mørk og skummel«. Det er paa tide at faa afgjort om omtokningen af 1846 »skal ansees for gjældende, da ingen af de Kirkesøgende nu længere veed, hvor den Plads er i Kirken, der tilhører ham« [6]. –

I sin erklæring af 16. maj spørger provst *Heiberg* stiftsøvrigheden om, hvad han dog skal gøre, »for at den i Rønninge Kirke tilstedeværende Mangel paa Stolestadeplads kan blive afhjulpet; thi Sognepræsten og jeg have nu i 14 samfulde Aar utrættelig arbeidet paa at føre denne Sag til Ende, uden at der er udrettet Andet derved, end at Kirkeeieren nu formener, at han er i sin gode Ret, naar han søger om baade at forringe og formindske Kirken ved ganske at framure Capellet«. »Paa Kirkens og Menighedens Vegne« mener provsten derfor, det er hans pligt »at fraraade, at der bliver tilstaaet Kirkeeieren nogensomhelst større Dispositionsret over Rønninge Kirke, end den, jeg høiligen beklager, at være indrømmet ham med Dommen af 2. August 1851« [7]. –

Stiftsøvrigheden lod endelig først i september sagen med de indhentede erklæringer gaa tilbage til ministeriet, idet den tilføjede, at den ikke kunde tilraade at gaa ind paa hofjægermesterens andragende, men taalmodigt ventede ministeriets resolution dels paa sin indstilling af 4/9 1852 om appel til Overretten af dommen af 2/8 1851, dels paa, hvad der skulde foretages m. h. t. spørgsmaalet om Rønninge kirkes udvidelse. – Under følgende 20. oktober 1854 meddeler *ministeriet*, at det »ei har fundet tilstrækkelig Anledning til at lade Dommen af 2. Aug. 1851 appellere til Overretten«. – I aarene 1851 til 1854 var der saaledes intet foretaget i sagen om gravkapellet [8]. –

Blandt »Cultusministeriets« papirer findes fra efteraaret 1854 følgende brev fra afdøde kammerherre J. C. de Mylius' enke, *Vilhelmine Christiane Ulrica, f. von Holstein*. Det er adresseret til

[6] Rohm. erklær. 1854, 3/5 i R.A. – smst.

[7] Heiberts erklær. 1854, 16/5 i R.A. – smst.

[8] Skriv. fra stiftsøvrh. af 6/9 og fra ministeriet 20/10 1854, se R.A. – smst.

»Deres Excellence«, efter al sandsynlighed *A. S. Ørsted*, og skrevet fra gaarden *Raschenberg*, ogsaa kaldet *Kattrup*, i Buerup sogn paa Vestsjælland. Det har interesse som udtryk for familien Mylius' syn paa Rønningestriden og lyder saaledes:

»Det er med største Undseelse, at jeg tager mig den Frihed atter at uleilige i Anledning af den omtalte Kirkesag. – Men det er, som Deres Excellence behagede at yttre: Følelsen der her saares og saares dybt, idet vi efter 2 Aars Forløb ikke kunne see den Dyrebare Hedengangnes saa ofte yttrede Ønske opfyldt, at hvile i sin Families Gravsted, hvor ogsaa 2 af vore smaae Børn hvile, og som er Slægtens anerkjendte Eiendom. – Og hvad er der i Veien derfor? En communistisk Idee, som udstrækker sig endog til de Døde. – I 1848 har Pastor *Rohmann* sagt, at dersom min Søn havde mindste Gran af sund Menneskeforstand, vilde han strax putte alle Kisterne i Jorden. Men endnu har dog ingen Lov forbudt Grav-Capellers Existence, og det Omhandlede er tilkjendt min Søn ved lovlig Dom. – I Aarene 1770–80 indrettedes af min Mands Bestemoder nogle Pladser for visse da i Sognet bosatte Personer i den tomme Deel af Capellet, som da adskiltes fra det Øvrige ved et lavt Sprinkelvek. Eierinden kunde jo den gang handle efter Godtbefindende. Ingen har siden paaagtet det, saalænge der var Plads nok i det fraskilte Rum, og – nu er der Hævd derpaa. Men det er jo tilladt at gjøre Forandringer i Kirken. –

I min Ungdom borttoges jo endog mangt et Sted *Altartavlerne*, og den paatænkte her blev aldeles ei til Vanziir, men til en Prydelse; thi det aabne Capell, med Ligkister i det ene og nogle Bænke i det andet Rum, er dog vistnok ligesaa lidet en Ziir, som Noget Passende eller Sædvanligt og vilde, om det nu skulde indrettes saaledes, sikkert med Grund forbydes. Derimod en fuldkommen Aflukning fra Kirken, og da Opførelsen af et net Pulpitur, som garanterede fornøden Plads, naar endog Folkemængdens Tilvæxt, eller en begavet Taler fordrede denne Forøgelse; dette er den Plan, hvortil min Søn ønsker Tilladelsen, hvilken Deres Excellences sande liberale Sindelag, frit for al Persons eller Stands Anseelse, sikkert vil finde retfærdigt at forunde ham. Flere paatænkte Forskjønelser for Kirken ere alle naturligviis standse ved denne uheldige Opposition.

At det ved Thingsvidner er beviist, at Kirken nu, uden Bænkene, afgiver ligesaa stort Rum som flere andre i Forhold til Folkemængden, og at saavel Biskop *Faber* som *Gad* have erklæret sig gunstigt for Sagen, tillader jeg mig at tilføie. – I de sidste 2 Aar har min Søns yderst svage Sundhedstilstand afholdt ham fra at befatte sig med Tanken om denne fortrædelige Sag eller at tale med Biskop *Engelstoft*; kun efter mit Raad henvendte han sig til Deres Excellence, da Cultusministeriet kom i Deres Hænder, og det bevaagne Løfte »at gjøre, hvad De kunne for Sagen«, og det Venskab og Godhed, hvormed De stedse har bæret min sal. Mand og mig, lader mig haabe, at Deres Excellence, naar Deres kostbare Tid tillader Dem at overtænke de anførte Details, vil paaskynde Afgjørelsen, at Arbeidet snart kan paabegyndes. Det er en saa uhyggelig, smertelig Følelse, saalænge Alt er uafgjort; min egen Alder gjør det sandynligt, at snart kræves Plads ogsaa til mig.

Min Søn er for Tiden paa *Lystrup* og agter, dersom hans Helbred tillader det, at besøge *Rønningesøegaard* i næste Maaned; maatte han under sit Ophold dér kunne glædes ved at torde udføre hiin Foranstaltning! Det er just i Dag den kjærligste Mands og Faders Begravelsesdag, og Bønnen for hans sidste Ønskes Opfyldelse vil vist ei blive uopfyldt.

For Tiden opholder jeg mig her hos min Datter, som tillige med *Bernstorff* fremsende Deres høiagtelsesfuldeste Hilsner. – Vi alle anbefale os Deres Excellences dyrebare Bevaagenhed, og jeg vover at haabe Tilgivelse for den Vidtløftighed, hvormed jeg oprigtig og tillidsfuld har udtalt mig – Deres Excellences meget forbundne

W. C. U. Mylius.«[9]

Raschenberg, d. 22de Sept. 1854.

Sagen var saaledes kørt fast i disse aar. Kirkeministeriet traf ingen afgørelse, der kunde bringe den videre. Den ene part krævede dommen af 1851 appelleret, mens modparten krævede den stadfæstet og ført ud i livet. – Rønningestriden var ikke mere blot en lokal affære, men tydeligt nok en episode i de skarpe brydninger mellem klasserne, folkestyret førte med sig. – I efteraaret 1854 henvendte den ny *herredsfoged* for Bjerger-Aasum herred *Fr. J. Kønemann Petersen*, f. 1809, sig efter ordre til hofjægermester Mylius og udbad sig hans erklæring om, hvordan han agtede »at afhjælpe den af Synet paaberaabte Mangel af Plads i Rønninge Kirke«. Og under 28/11 svarede hofjægermesteren »at skjøndt jeg paastaaer og letteligen kan bevise, at Rønninge Kirke i en lang Aarrække aldrig har nogensinde været fuld, saa at der kunde siges at være Mangel paa Plads, og at altsaa det allene hidrører fra Opspind af mod mig mindre velsindede Mennesker, der veed, hvor gjerne jeg opfylder ethvert hemmeligt endsige yttret Ønske af min salig Fader og saaledes ogsaa det, hvorefter han attraaede at hvile i Capellet«. Skønt klagen er ugrundet, er Mylius dog villig til, »naar dertil bestemmes en passende Tid at opføre i Kirken et til det øvrige svarende Pulpitur, der skal indeholde endog flere Pladser end der borttages i Capellet og haaber saaledes, at dette vil tilfredsstillende Vedkommende Klager og derved annullere en Udsættelse, der jo allene kan grunde sig derpaa. – Jeg gjentager sluttelig mit billige Ønske til det høie Kultusministerium, at der, naar dette

[9] Kammerherreinde W. C. U. Mylius til A. S. Ørsted, Raschenberg 1854, 22/9 i R.A. – smst. – Om A. S. Ørsted se D.B.L. XXVI, 554. – Om Katstrup, ogsaa kaldet Raschenberg, i Holbæk amt, Buerup sogn, som J. C. Mylius havde tilskødet sin svigersøn, Fr. E. H. Bernstorff, se Trap: Danmark, 5. udg. III, 465; og om Lystrup i Præstø amt, Kongsted sogn, der ejedes af familien Mylius, se Trap: Danmark, 5. udg. IV, 213 f.

mit Tilbud opfyldes, ikke lægges nogen Hindring i Veien for Afbenyttelsen af min ved en usvækket Dom lovlig tilkjøbte Eiendom, nemlig til Gravcapellets fuldkomne Afsondring fra Kirken; og dets Afbenyttelse i dets oprindelige Øiemed«[10]. –

En ny omtokning i Rønninge kirke i sommeren 1855. – Mens der ved kirkesynene i Rønninge i aarene 1849–1854 hver gang var noteret, at der intet var sket for at skaffe mere plads i kirken, saa meldes der fra *kirkesynet* 20. juli 1855: »En Omtokning af Stolestaderne var anmeldt af Herredsfogden til den 30. Juli«[1]. –

Den foran omtalte skrivelse fra hofjægermesteren af 28/11 1854 var nemlig gaaet til erklæring hos pastor *Rohmann*. Han havde under 6. januar 1855 svaret, at skrivelsen jo var »en Gjentagelse af de sædvanlige Insinuationer«. Efter de snesevis af erklæringer, han nu gennem 15 aar havde afgivet, havde han intet at tilføje; men det undrede ham, at der ikke blev optaget *en lovformelig omtokningsforretning*, der kunde afgøre, om klagen over mangel paa plads kun var opspind, eller om den stemte med virkeligheden. »For mit Vedkommende er det hele en ligegyldig Sag; jeg faaer vel Plads i Kirken og er heller ikke Klageren; men jeg ønskede gjerne før min Død at blive befriet fra de idelige, ufrugtbare og unyttige Skrivetrier, som Erklæringer i denne fortærskede Sag vedblive at plage mig med«[2]. –

Provst *Heiberg* blev i foraaet 1855 forflyttet til Helsingør, og som constitueret provst modtog Rohmann i juli fra stiftamtmanden en meddelelse om, at *kirkeministeriet* havde anmodet om »at lade foretage en Omtokningsforretning i Rønninge, for at det af denne kan fremgaae, at Kirken virkelig trænger til Udvidelse, og et bestemt Paalæg derefter kan blive paagjeldende Kirkeeier givet«[3]. –

Herredsfogden for Bjerger-Aasum herreder foretog da 30. juli en ny *omtokning* i Rønninge kirke »efter behørig Indvarsling til Kirkeeier, Sognepræst og Sognebeboere«; derefter meddelte han stiftamtet, »at naar der tildeles hvert Sted, Gaard eller Huus, uden Hen-

[10] Om herredsfoged Fr. J. K. Petersen, se Jurister III, 328; jægermester Mylius til herredsfogden 1854, 28/11 i R.A. – Cult.min. 1. dpt. A 963.

[1] Syp. 1855.

[2] Rohms erklær. af 1855, 6/1 og Heibergs af 31/1, se Rønninge præsteark, embedskorresp.; jfr. R.A. – Cult.min. 1. dpt. E 909.

[3] Ministeriet til Rohm. juli 1855, se smst. –

syn til Beboernes Antal og Hartkornets Størrelse, 2 Pladser, nemlig 1 paa Mandfolkesiden og 1 paa Fruentimmersiden, vil der i den almindelige Deel af Kirken« – mangle ialt 56 pladser. Videre hedder det: »Af Tyendeklassen tæller Sognet f. T. omtrent 160 Tjenestefolk; – – ialt kunne 202 Personer have siddende Pladser i den ret hyggelige Landsbykirke, som efter mit Skjøn vanzires ved de i den Prædikestolen nærmest staaende Deel af Kapellet, hensatte Kister«. Dertil føjer herredsfogden en bemærkning om, at han for sin befordring til Rønninge har krav paa 5 rdlr. 14 sk. – »da slige Forretningers Foretagelse, ifølge Lovgivningen formeentlig maae ansees at ligge udenfor mit Embede«[4]. –

Efter ministeriets forlangende indhentede biskop *Engelstoft* sidst i oktober *Rohmanns* betænkning om »den vedlagte Omtokningsforretning over Rønninge Kirke« og om, hvorvidt han fastholdt sin paastand om en udvidelse af kirken. – Rohmann maatte saa atter gribe til pennen og indsendte under 12. november en lang betænkning. Til spørgsmaalet om, hvorvidt der er mangel paa plads i Rønninge kirke, bemærker han: »Plads i Kirken og Stolestadeplads ere to ganske forskellige Ting; Kirkeeieren urgerer altid det Første, som der ikke er klaget over; thi vistnok kunne Kapel- og Hovedgangen rumme en heel Mængde staaende Personer; Beboerne derimod have stedse klaget over det Sidste, og deri giver Omtokningsforretningen dem Medhold«. – Paastanden om, at kirken er stor nok, støttes jo kraftigt af folkene fra Rønningesøgaard, skriver Rohmann; saaledes har forvalter *Lassens* »langvarige og ivrige Preussering omkring i Sognet« fremskaffet en adresse fra »4 flittige Kirkegængere, – – Kirkeeierens egne Fæstehuusmænd«; to af dem besøger kirken »engang imellem«, mens de to andre højst kommer der 2 gange om aaret, »naar de gaae til Alters«. Hos beboerne, der har klaget over mangel paa plads, har interessen for sagen trods de 15 aar, der er gaaet, siden den begyndte, ikke tabt sig; det viste sig tydeligt ved sidste omtokning, da mere end 60 familiefædre paa en søgnedag indfandt sig i kirken.

Rohmann mener ikke, man kan frakende de tiendeydende familier deres ret til bestemte stolestadepladser; men vil de frivilligt frasige sig denne ret og være tilfredse med at sidde, hvor der findes tomme pladser i kirken, »kunde Sagen vel ansees for afgjort, og Kirken maaske blive, som den er«. – Loven giver tiendeyderne ret

[4] Om omtokningen 1855, 30/7, se Bj.-Aas.hrdsfgd.ark.-kopibog.

til bestemte pladser; men hvordan kan de skaffes? Der kan ikke bygges til kirken som tidligere foreslaaet, og kirkeejeren har ved dom faaet »Hævdret« paa hele gravkapellet. Dog mener Rohmann at kunne fremsætte et *forslag*, der kan antages af begge parter. Det lyder saadan: »Buen imellem Kapellet og Kirken er høi nok til, at der i den Deel af Kapellet, i hvilken Ligkisterne staae, kan anbringes et *Pulpitur*, der kan indtage det hele Rum, naar Pulpiturgulvet lægges saa lavt ned, at der imellem dette og Kisterne forbliver et Mellemrum af 4–6 Tommer, og Opgangen anbringes i den vestre Deel af Kapellet. Paa dette Pulpitur, som maa indtage det hele Rum over Kisterne i den aflukkede Deel af Kapellet, vil kunne indrettes saamange Pladser til siddende Personer, at de ved Omtokningen forefundne væsentlige Mangler blive afhjulpne. Alle de, som dér tage Plads komme til at sidde lige for Prædikestolen og kunne høre Prædiken saa godt som noget andet Sted i Kirken, og Indretningen vil desuden medføre den Fordeel for Kirkeeieren, at ingen af Ligkisterne behøver at flyttes fra deres Sted, og for de Kirkesøgende, at de befries fra at have de ingenlunde smukke Ligkister for Øine. Paa denne Maade, mener jeg, maa baade Kirkeeierens og Beboernes Ønske kunne forenes«[5].

Hofjægermester J. J. Mylius' testamente 1857. – Rohmanns lige nævnte forslag om et pulpitur over gravkapellet synes ikke at være kommet i betragtning nogetsteds. Og i de følgende to aar høres der i det hele ikke videre om sagen; ved kirkesynet i Rønninge 1857 er bl. a. noteret: »endnu ingen Resolution kundgjort om Iværksættelsen af Omtokningsforretningen af 1855«[1]. –

Men hofjægermester Mylius' død den 3. december 1857 i Frankfurt am Main og især det testamente, han efterlod sig, vakte igen opmærksomhed om sagen. Som stamhusbesidder efterfulgtes jægermesteren af sin yngre bror, *Sigismund Wolff Veith de Mylius*, f. 1823. Fra *ministeriet* modtog biskop *Engelstoft* under 1. september 1858 et andragende fra eksekutorerne i hofjægermesterens bo, hvori de efter afdødes ønske søgte om tilladelse til »at maatte opføre et Gravkapel for hans Familie i en til Hovedgaarden Rønningesøgaard stødende Lystskov, og til deri at anbringe et Alter, samt om, at vedkommende Geistlige maa erholde Paalæg om i sin Tid at indvie

[5] Rohm. til Engelstoft 1855/12/11, se Rønninge præsteark. – embedskorresp.

[1] Se Syp. 1857.

dette Capel«. – Testamentet nævner altsaa intet om den lange strid om stolestader og gravkapel i Rønninge, men utvivlsomt har beboerne i Rønninge sogn saavel som de kirkelige myndigheder paa Fyn haabet paa, at opførelsen af et kapel ved Rønningesøgaard kunde føre til en afslutning af tvistepunkterne [2]. –

Dateret 22. september afsendte biskop *Engelstoft* sin betænkning om dette andragende til ministeriet med en erklæring af provst *Rohmann*. Biskoppen skriver: »Forsaavidt Andragendet gaaer ud paa Tilladelse til at opføre et Gravkapel paa det Sted i det lille til Haven stødende Skovpartie, som ogsaa er mig bekjendt, maa jeg være enig med Provsten i at ansee Stedet for velvalgt og i at anbefale det Ansøgte, da jeg ikke seer nogen væsentlig Forskjel paa Opførelsen af et Gravkapel og Anlæggelse af Familiegravplads, som oftere er tilladt. Hvorvidt der til denne Tilladelse kan knyttes nogen *Betingelse*, anseer jeg derimod for tvivlsomt; navnlig mener jeg ikke, at det kan gjøres til Vilkaar at bortflytte de Kister, som nu staae i *det raschiske Capel* i Rønninge Kirke, da denne Sag, hvor ønskelig den i sig selv var, ligger udenfor Andragernes Raadighed, og formeentlig maa søges fremmet hos den nye Stamhuusbesidder, hvem det maa overlades, om han, naar Capellet efter Broderens Disposition er opført, vil hensætte de ældre Kister i dette eller paa anden Maade skaffe udvidet Plads i Rønninge Kirke«. Videre hedder det, at biskoppen ikke mener, der kan fordres nogen pengesum hensat til vedligeholdelse af det paatænkte kapel, ligesom der ikke kan føres nogen kirkelig kontrol med det. Det offentlige kan kun fordre, at der i 20 aar sikres ligene »uforstyrret Ro«. Til ønsket om at anbringe et *alter* i kapellet og faa det indviet, bemærker bispen, at »den protestantiske Kirke ikke kjender indviede Altere, undtagen hvor de danne et Led af en til fuldstændig Gudstjeneste bestemt Kirke«. For andragerne drejer det sig kun om, hvordan kapellet passende kan udsmykkes; derfor bør man dels i bevillingen bemærke, at »den indre Decoration overlades til Smag og Behag«, og dels i svaret paa spørgsmaalet om kapellets indvielse lade forstaa, at al tanke om et indviet alter maa opgives. Endelig bør det meddeles andragerne, »at Capellet, naar det er færdigt, skal blive indviet, saaledes som en Kirkegaard efter vor Kirkes Skik indvies« [3]. –

[2] Om familien Mylius, se Da. adelsarb. 1956, 2. afd. 9; kirkeministeriet til Engelstoft 1858, 1/9, se Bispeartk. – kgl. reskr. og minst. breve.

[3] Engelstoft til minist. 1858, 22/9, se Bispens kopibog B.

I oktober 1858 bad *kirkeministeriet* biskop Engelstoft om hos den nye besidder af Rønningesøgaard at indhente en erklæring om, hvorvidt han »under Forudsætning af, at den ansøgte Bevilling til Capellets Opførelse meddeles, maatte ville flytte de i Rønninge Kirke hensatte Lig af Medlemmerne af Familien Rasch til det paa-tænkte Begravelsescapel og udlægge det Capel, hvori bemeldte Lig for Tiden findes, til Kirkens Udvidelse«. – Det var saaledes kirke-ministeriet, der bragtes kirkeeejerens ønske om at opføre et gravkapel ved Rønningesøgaard i forbindelse med de saalænge omstridte spørgsmaal om stolestadeplads i Rønninge kirke[4]. –

Paa sin henvendelse til kammerjunker Mylius modtog *biskoppen* svar, saa han under 8. december 1858 kunde meddele ministeriet, at kirkeeejeren havde givet »Tilsagn om Rønninge Kirkes Udvidelse ved Bortflytningen af de i samme staaende Kister, naar først det omhandlede Capel af executores testamenti er opført«. Og Engels-toft tilføjer: »Da dette er Alt, hvad man i denne Sag kunde ønske, og den af Stamhuusbesidderen tilføiede Betingelse ikke kan volde nogen Betænkelighed, eftersom der ved en mig foreliggende Om-tokningsforretning allerede er udlagt 4 Stole til Herregaarden i Rønninge Kirke, anbefaler jeg saa meget hellere i Henhold til min Skriv. 22. Sept. at tillade Gravcapellets Anlæggelse uden nogen Betingelse i Henseende til denne Executorerne uvedkommende eventuelle Vinding for Rønninge Kirke«[5]. –

Ministeriet har aabenbart fuldt ud kunnet tilslutte sig Engels-tofts synspunkter i denne sag og meddelte i januar 1859 kirkeeeje-ren, at det gav tilladelse til opførelsen af det ønskede kapel og intet havde at indvende imod, at Rønningesøgaards besiddere og deres familie forbeholdt sig ret til enebenyttelse af mindst to stole i kirken til sig og to til gaardens beboere og betjente. Derimod kunde det ikke tillade, at der i kapellet blev anbragt et alter; inden det blev taget i brug skulde det indvies af vedkommende sognepræst »som enhver anden til Begravelse bestemt Plads«, ligesom det of-fentlige maatte forbeholde sig ret til »at forlange Capellet nedlagt, saafremt dette i Tidens Løb paa Grund af Bygningens Forfald

[4] Ministeriet til Engelstoft 1858, 8/10 i Bispeark. – kgl. reskr. og minist. breve.

[5] Engelstoft til ministeriet 1858, 8/12 i Bispens kopibog B.

[6] Ministeriets approbation 1859, 10/1 af »Opførelse af et Gravcapel for Hof-jægermester Mylius' Familie i en til Hovedgaarden Rønningesøgaard stødende Lystskov« og minist. til Engelstoft 1859, 20/1 i Bispens ark. – kgl. reskr. og minist. breve.

maatte af sanitaire eller Sømmeligheds Hensyn ansees for ønskeligt« [6].

I disse aar 1857–1860 var provst *Rohmann* meget svag; i provsteembedet blev pastor *F. A. Hansen* konstitueret. Først i juni 1860 døde *Rohmann* efter c. 22 aars præstetjeneste i Rønninge-Rolfsted; hans efterfølger i Rønninge blev pastor *C. V. Hundrup*, mens pastor *Hansen* i Fraugde overtog provsteembedet. Kort efter *Rohmanns* død skrev biskop *Engelstoft*: »Iøvrigt er Rønninge-Rolfsted et Kald, som er ikke lidet berørt af de kirkelige Partikampe, og ved hvis Besættelse det derfor er af desto større Vigtighed, at Valget træffer en erfaren, sindig og klar christelig Mand« [7]. –

Tanken om, at der i det planlagte kapel ved Rønningesøgaard ogsaa skulde holdes *gudstjeneste*, syntes efter den nævnte skrivelse fra ministeriet af januar 1859 at være opgivet. Det er derfor overraskende, at kammerjunker *Mylius* i et brev, dateret 24. juni 1860, spørger biskop *Engelstoft*, om det vilde være ham belejligt i slutningen af juli eller i begyndelsen af august »at indvie det ved Stamhuset Rønningesøegaard, ifølge min sl. Broders testamentariske Disposition, nu opførte Capel, hvis *øverste Afdeling* ønskes benyttet til *Gudstjeneste* og andre kirkelige Handlinger, hvorimod den *nederste Afdeling* til *Hensættelsen* af afdøde Medlemmer af Familien de *Mylius*«. Han udbeder sig oplysning om, hvilken dato og time, det vil være biskoppen belejligt at foretage indvielsen, og om »godhedsfuldt til Kultusministeriet at ville indstille, at det maatte foreskrives den nye kommende Sognepræst i Rønninge een Gang om Maanedens at holde *Gudstjeneste* i Capellet« [8]. –

I anledning af denne overraskende meddelelse skrev biskop *Engelstoft*, 30/6, til *ministeriet*, at han nu, da Rønninge-Rolfsted sognekald skal opslaaes ledigt, vil andrage paa, »at Ministeriet vilde optage i Bekjendtgjørelsen og eventuelt i Kaldsbrevet, at den tilkommende Sognepræst forpligtes til at holde *Gudstjeneste* i et ved Rønningesøegaard opført Capel een Gang om Maanedens«. Videre hedder det, at han ikke for tiden kan forelægge en nøjere plan til en saadan *gudstjenestes* indrettelse. Som ministeriet ved, havde han for et aarstid siden forklaret kammerjunker *Mylius*, at protestanter kun indvier »fuldstændige Kirker«; først nu har han faaet meddelelse om, at kapellet er opført og indrettet saaledes, at »at alle Kister

[7] Om *F. A. Hansen*, Fraugde, se *Wib.* I, 381 og om *C. V. Hundrup*, Rønninge se *Wib.* II, 691; jfr. *Bispens* kopibog 1860.

[8] *Mylius* til *Engelstoft* 1860, 24/6, se *Bispeark.* – *Aasum* hrds breve.

staae nderneden og Rummet oventil indrettet til Gudstjeneste. – – Jeg har nu tilskrevet ham, at han maa ansøge om Ministeriets Samtykke til denne kirkelige Stiftelse og forklare, hvorvidt alt Fornødent er tilveiebragt for denne Anvendelse af Capellet, og det vil blive et fremtidigt Spørgsmaal, om Kirkestyrelsen kan og vil tilstede saadan Capeltjenestes Indrettelse«. Dog da sagen i og for sig er ønskelig, burde man, mener biskoppen, straks ved besættelsen af embedet nu paalægge den, der kaldes, en maanedlig tjeneste i kapellet, saa det efter nærmere overvejelse kan bestemmes, »hvorledes den skal forbindes med det øvrige Embedes Pligter, enten ved at holdes en Søgnedag eller ved at træde istedet for Tjenesten i en af Sognekirkerne eller mulig kan bestaae ved Siden af dem«[9]. –

Samme dag, 30/6, sendte *biskoppen* kammerjunker Mylius et brev angaaende kapellet. Han beklager, at Mylius forgæves har søgt at træffe ham, især fordi han af det tilsendte brev af 24/6 ser, »at De er gaaet ind paa den Idee, som ved vor første Samtale fremsattes af mig«. Men han forstaar, at kammerjunkeren nu »anseer Sagen for nærmere Maalet, end den synes mig at være, og jeg frygter, at den vil behøve længere Tid, end dersom jeg tidligere havde vidst denne Udvidelse i Planen og kunnet paavise D. H., hvad der maatte være fornødent at foretage før dens Fuldendelse«. Da ministeriet kun har givet tilladelse til opførelse af et gravkapel, beder Engelstoft kirkeejeren om nu at søge dets samtykke til, »at der nu bliver et *Gudstjenestecapel* med Gravcapel under«. Videre nævner biskoppen, hvad der maa anskaffes til et gudstjenestekapel, nemlig »en Alterskranke eller Skammel, en Prædikestoel eller anden Plads for Prædicanten, fremdeles vasa sacra til Communion, Alterstager og Messeklæder og ligeledes en Klokke«. Men vil kammerjunkeren sørge for, at disse ting anskaffes, vil biskoppen drage omsorg for, at »det bliver den nye Sognepræst paalagt at holde Gudstjeneste i Capellet en Gang om Maaneden«. Der maa endvidere tages bestemmelse om, hvorvidt kirkesangeren i Rønninge ogsaa kan overtage kirkesangertjenesten i kapellet. Til sidst beder Engelstoft Mylius om ikke at trættes i arbejdet for »en god og skjøn Sags Ordning; jeg tilbyder min bedste Medvirkning, idet jeg med særdeles Glæde hilser et Capels Oprettelse paa et fynsk Herresæde, hvor saa mange i fordums Tid have bestaaet«[10]. –

[9] Engelstoft til ministeriet, 1860, 30/6 ses Bispens kopibog B. –

[10] Engelstoft til Mylius, 1860, 30/6, se Bispens kopibog B.

Saaledes forhandlede kirkeejer og biskop om indvielse og indretning af et kapel ved Rønningesøgaard i foraaet 1860. Men oplysninger om, hvad der videre skete med kapellet i de følgende aar, er det ikke lykkedes mig at opdrive, saa jeg ved ikke, om Mylius opgav sin plan om et gudstjenestekapel, eller om ministeriet standsede den; heller ikke har jeg fundet nogen dato for dets indvielse. Men at familien Mylius' *kister* blev *hensat i det*, hersker der ingen tvivl om. Saa sent som i december 1906 blev det »Læst som permanent Byrde paa Hovedgaarden Rønningesøgaard«, at det er paalagt ejerne »at vedligeholde og renholde *det i Parken staaende Kapel* med de Myliusiske Familiebegravelser samt Ligkister m. v., hvorhos Medlemmer af Slægten Mylius ikke maa nægtes Adgang til Besøg i nævnte Kapel. – Kan ikke udslettes uden Lehnkontrollens Samtykke«[11].

Spørgsmaalet om tiendeyderes ret til *faste pladser* i kirken der havde spillet en rolle i den lange strid i Rønninge, blev afgjort ved *Loven om kirkesyn* af februar 1861 § 7, hvor det hedder: »iøvrigt skulle paa Landet alle Stolestaderne, med Undtagelse af Præstens, Kirkesangerens og Tiendeieierens være *tilgængelige for alle Kirkegængere*, saa at den *Forskjæl*, som Loven i saa Henseende gjør mellem Gaardmænd, Huusmænd og Inderster, er *hævet*. Saavel Præstens som Kirkesangerens Stole kunne forlanges fjernede fra Choret idet der anvises Kirkesangeren Plads nede i Kirken nærmest Choret, og enten Sacristiet, hvor saadant findes, eller Pladsen mellem Alteret og Kirkemuren, hvor Forholdene tillade det, indrettes til Opholdssted for Præsten«[12]. –

Ved *kirkesynene* i Rønninge 1858–1862 kom spørgsmaalet om en udvidelse af kirkegaarden paa tale. I oktober 1860 gav ministeriet tilladelse til, at der blev anlagt en assistenskirkegaard. Den var da allerede udlagt og indhegnet paa et stykke jord, der tilhørte præstekaldet; ja, kirkeejeren havde midt paa den ny kirkegaard »ladet opkaste en stor Grav til Nedsættelse af en Deel gamle Kister i Kapellet«. Indvielsen af *assistenskirkegaarden* skete den 21. ok-

[11] Kerteminde dommers ark. – realreg. til Bjerge-Aasum hrds skøde- og pante-prot. – tinglyst 1907, 12/1. – Fyns Tidende meddeler 1916, 24/11, at Rønninge kirke nu overdrages menigheden.

[12] Se Loven om kirkesyn m. m. i Algreen-Ussing: Love og anordn. 1861–1862, VII, 266 f.

tober 1861. Ved kirkesynet 1862 blev der i protokollen skrevet, at den ny kirkegaard »fandtes i enhver Henseende istandsat med Hegn, Laage, Gange osv. Fra Capellet paa Kirkens nordre Side vare 38 *Liigkister udførte* paa Assistentskirkegaarden og Capellet forsynet med Kirkestole til Afbenyttelse af Menigheden«[13]. –

Den strid, der 1838 brød ud mellem Rønninge sogns beboere og kirkeejeren, var saaledes ført til ende. – Beboerne havde faaet tilkendt fuld raadighed over deres kirke, saa de kunde tage plads i den, hvor de vilde, mens kirkeejeren »frivilligt« havde fjernet sin families kister fra »det raschiske kapel«, og de øvrige kister med kirkeejers tilladelse var nedsænket paa den ny kirkegaard. – Striden genspejler tidens politiske brydninger i de aar, da enevælde maate vige for folkestyre, og »almuen« fik lige ret med adelsfolk og embedsmænd. –

[13] Syp. 1858–1862; ministeriets approbation af, at der anlægges en assistenskirkegaard ved Rønninge kirke, er dateret 1860, 20/10 og findes i Bispeark. – kgl. reskr. og minist. breve.

Breve fra generalsuperintendent Godt til pastor Nic C. Nielsen

Af Jens Holdt

De i det følgende trykte 8 breve fra generalsuperintendent (biskop) *Bertel Petersen Godt* (1814–85) til den siden kendte nordslesvigske præst og forfatter *Nicolai C. Nielsen* (1848–1934) tør siges at give et værdifuldt bidrag til Godts karakteristik, idet her også mennesket Godts personlige træk (hans her viste fortrolige forhold til Nielsen) kommer frem ved siden af den ellers reserverede foresattes. Godt var slesviger, født i et landbohjem i Rinckenæs sogn ved Flensborg fjord. Under sit studium syd på i 1830'ernes nationalpolitiske brydninger blev han overbevist slesvig-holstener og derefter som ung præst i sin hjemstavn i 40'erne, da det statspolitiske opgør bredte sig fra Kiels universitet; hertugen af Augustenborgs fuldtro mand. Hans svigerfader var hofråd på Augustenborg slot.

Efter oprørets nedkæmpelse i tre-års-krigen forlod Godt i 1850 Nordslesvig, efter at have afslået det tilbudte provsteembede i Husum, og han fik præsteembede i Westfalen. Efter krigen i 1864 vendte han så – som naturligt var – tilbage og blev nu – i sin tidligere tyske forgænger C. F. Callisens spor – den slesvigske Landskirkes førstemand til sin død i 1885.

Ifølge Carsten Petersen: *Slesvigske præster* (1938) havde Godt »et skarpt blik«, var »en stor menneskekender« og havde »stor forståelse for børn«, som han var dygtig til at katekisere med. Uden for kirkerummet talte han gerne sit nordslesvigske bondemål med landbefolkningen. Iøvrigt var han det nye tyske styres håndgangne mand, der ud fra sine grænselandserfaringer klogt holdt på en moderat, lempelig kurs på kirkens område og dermed også skaffede sig respekt og yndest både hos myndighederne og i befolkningen. Hans danske efterfølger i Felsted i sin tid mellem krigen, den kendte senere stiftsprovst M. Mørk-Hansen, har kaldt ham ræveagtig og slesk. Jfr. den satiriske bemærkning: Kan noget Godt være fra Nazaret (Joh. 1,46).

Der turde dog ingen tvivl være om Godts kirkelige oprigtighed på det nye statslige grundlag, hvor så i henhold til det ideligt anvendte øvrighedsord fra Rom. 13 også den danskindstillede befolknings øvrighedstroskab forlangtes som en ufravigelig forudsætning. Den formentes efterhånden at kunne fremme det erobrede grænselands germanisering.

Selvom Godt i brevene til Nielsen (der må antages forud personligt at have erklæret sig at ville være en fuldt ud loyal tysk embedsmand) ikke direkte udtaler sig imod danskheden i Nordslesvig, ligger hans nationale tyske frontindstilling dog hele tiden tydeligt bag hans ord og hele hans embedsstrategi. Den danske befolkning har ingen virkelig forhandlingsret, men må lydigt bøje sig for de tyske kirkelige myndigheders afgørelser, der så også uden videre påstås at være Guds rette domme. »Vi har kun fulgt vor overbevisning for Guds ansigt«, skriver Godt. Af præsterne forlanger han, at de ikke lader sig friste af danske sympatier (som han ved en visitats i 1871 bemærker det om diakon C. H. Bruhn, Haderslev, senere Gram) eller giver efter for danske henstillinger, men undertrykker, henholdsvis afviser sådanne. Det skal Nielsen – efter hvad der er kommet til hans kundskab – også have gjort i det danske Gram. Til gengæld skal de »forblive klare og faste« på den tyske linje, »fri for al menneskefrygt«.

Det nationale kommer herved i virkeligheden til at dominere det kristelige, som det også almindeligvis har været tilfældet i overleveret tysk indstilling. Tysklands krige anses uden videre også for at være »Herrens krige«. Hvad der også fremgår af Godts første embedsskrivelse til præsterne i Nordslesvig efter krigen om afholdelse af en takkegudstjeneste for freden den 4. december, hvori det til indledning hedder: »Den for vort lands ret førte krig er lykkeligt endt. Preussens og Østerrigs sejrige våben have banet vejen til en fred, der må opfylde os med levende glæde og bevæge os til at yde den tapre allierede armee og de ophøjede monarker, som have udsendt samme til vor hjælp, men først og sidst Herren vor Gud, som så vidunderlig og med så megen nåde har bekendt sig til os og til dem, der have reddet os, vort hjertes varmeste tak.«

Kirkeligt var Godt gammel statskirkemand og ikke videre glad for »pietistisk væsen« og et vækkende indremissionsk arbejde indenfor Landskirken. I den teologiske grundopfattelse var han åbenbart adskilligt friere indstillet end Nielsen, som anbefaler kendte ortodoks-lutherske teologer, tyske så vel som danske, medens Godt

indtager et formidrende stæde, ligesom den af ham selv udvalgte eftermand Th. Kaftan gjorde det.

Nic. C. Nielsen var født i et hjemmetysk hjem i Løgumkloster i skæbneåret 1848. Han kom på Flensborg danske latinskole i 1862, hvor han fik H. M. Fenger og Vilh. Gregersen til venner, så han i 64 tænkte med dem at gå nord på. Men faderen sendte ham til Plön. Og dermed var hans tyske fremtidsvej så afstukket. Efter studie-årene ved tyske universiteter og deltagelse i den tysk-franske krig som sanitetssoldat blev han i 1873 præst i sin hjemstavn, først i Gram og Højrup, siden i Sommersted og Tandslet. Han blev et virksomt medlem af den først i 1880'erne nedsatte salmebogskomité på Schackenborg hos grev H. Schack til fremskaffelse af en ny dansk slesvigsk salmebog til afløsning af den forældede Pontoppidan. Her gik han stærkt ind for optagelse af nyere dansk salmestof, i særdeleshed Grundtvigs. I 1886 blev han på grund af sin stærke vækkelsesforkyndelse den første formand for den efter dansk mønster startede »Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig«. Han udfoldede nu også en betydelig skribentvirksomhed med opbyggelige bidrag til foreningens ugeblad »Sædekornet«, i den af ham redigerede Breklum-almanak og i egne skønlitterære småskrifter. Sygdom tvang ham i 1909 til at tage sin afsked. Han flyttede til Flensborg, hvorfra han fortsatte sin kirkelige skribentvirksomhed. Politisk var han fra begyndelsen tysk indstillet, men han elskede sit danske modersmål og dansk litteratur og indtager en betydelig plads i Nordslesvigs kirkelige liv under tysk styre. (Se nærmere J. Holdt: N. C. Nielsen i Sjø. Årb. 1958.) Brevene findes i hans privatarkiv i landsarkivet i Åbenrå.

Nielsen havde den indremissionske vækkelse i kongeriget på konservativt bibelgrundlag som baggrund. Denne måtte kirkeligt overføres til Nordslesvig. Godt deler ikke hans skriftopfattelse, f. eks. vedrørende patriarkerne, men er klar over, at den 3. trosartikels kirkebegreb (Grundtvigs kirkesyn) bør få råderum også i den noget stivnede tyske kirke. At han tilbageviser en anklage fra professor R. A. Lipsius i Kiel, 1865–71, for at være »dobbeltunget« og »tvetydig« hidrører fra den liberalt indstillede professors voldsomme polemik mod generalsuperintendent Koopmann i Holsten (og dermed også Godt) for deres stive lutherske konfessionalisme og deres åbne modstand mod den i Prøjsen indførte Union mellem lutherske og reformerte. (Se nærmere Lipsius: *Glauben und Lehre*, 1871).

Nielsens breve til Godt, som denne svarer på, er desværre ikke

bevarede. De havde ellers kunnet give et fyldigere billede af korrespondancen.

p.t. Kiel, den 28. April 1873. Lieber Herr Nielsen! Die Königliche Regierung hat schon wegen eines Nachfolgers für Schumacher[1] in Gramm an das Consistorium geschrieben. Wir halten Sie für den Geeignetsten, und da der alte Pastor Rafn[2] sich auch schon wegen eines Adjuncten an mich gewandt hatte, so habe ich soeben an ihn geschrieben und ihn auf Sie verwiesen und gebeten, ungesäumt an Sie zu schreiben. Das wird er ohne Zweifel thun, und es ist also unser Wunsch, dass Sie annehmen mögen. Die Bedingungen werden Sie selbst und Pastor Rafn vereinbaren. Grüßen Sie herzlich Herrn Pastor Desler[3] und die Frau Pastorin. Herzlich Ihr Godt.

Schleswig, den 30. August 1873. Lieber Herr Pastor Nielsen! Ihr Brief vom 25. ds. Mts. ist mir erst gestern bei meiner Rückkehr von Berlin in die Hand gekommen. Einerseits wird es mir lieb sein, wenn Sie noch länger in Gramm blieben, wo Sie mit Gottes Segen gewiss in Segen wirken werden. Aber dasselbe würde auch in Hoirup der Fall sein, und ich wünsche den lieben Hoirupern von ganzem Herzen einen tüchtigen und treuen Prediger und Seelsorger, wie Sie es ihnen sein werden. So stehe auch ich »beknyttet mellem tvende ting«[4], würde aber auch, wenn dies weniger der Fall wäre, doch keine Entscheidung treffen noch entscheidenden Rath ertheilen. Ein solcher ist es aber auch nicht, wenn ich meine, Sie könnten ein Gesuch um Hoirup an das Consistorium einreichen und in demselben kurz erwähnen, dass Sie durch einen von Hoirup aus gegen Sie ausgesprochenen Wunsch dazu veranlasst worden seien. Im Consistorium wird dann erwogen werden, was im Interesse der betreffenden Gemeinden so wie in dem Ihrigen sein werde, und Sie und ich hätten den Entschluss in die nach Gottes Ordnung rechten Hände gelegt. Den Hoirupern könnten Sie, wenn sie sich wieder an Sie wenden, dann sagen, dass Sie die Stelle gesucht haben, und es lediglich ihnen überlassen, welche Schritte sie etwa thun wollen,

[1] Gottfried S. Schumacher (1844–92), adjunkt i Gram 1872–73.

[2] Conrad A. Rafn (1799–1877), sogneprest i Gram 1845–77.

[3] Simon F. Desler (1805–85), sogneprest i Kvern (Angel) 1845–50 og 64–82, Nielsen var uordineret adjunkt her 1872–73.

[4] Som Issakar (1. Mos. 49,14).

um Ihren Wunsch erfüllt zu sehen. Anrathen würde ich in Ihrer Stelle derartige Schritte nicht, sie zu widerrathen scheint mir aber keine Veranlassung vorzuliegen. So werden Sie sich, dünkt mich, ein gutes Gewissen bewahren und von Herzen beten dürfen: Dein Wille geschehe.

Die mir vor einiger Zeit gütigst übersandten 32 Rth 8 gr. sind mir in Vollerwiek[5] durch die Postanstalt in Garding richtig ausbezahlt worden, was ich Ihnen hierdurch dankend bescheinige. Dass ich dies nicht früher gethan habe, kommt daher, dass ich einer kurzen Mittheilung von Ihnen um so mehr entgegen sah, wie es sich mit dem angegebenen Betrage verhielte. Aus Ihrem Brief entnehme ich, dass Sie die in Callisens Handbuch § 12 Anmerkung 24 aufgeführten 43 Rthlr 6 s. als Reichsbankwährung aufgefasst haben. Es sind aber, wie ausdrücklich dabeisteht 43 Rthlr 6 s. Courant oder 129 M 6 s. S. H. Crt, mithin 51 M 6 p. Preuss. Crt. Mit der Übersendung der hiernach noch sestierenden 19 M 6 p. hat es keine Eile. Sagen Sie Herrn Pastor Rafn einen frendlichen Gruss von mir. Von Herzen Ihr Godt.

p.t. Kiel, den 29. Septbr. 1873. Lieber Herr Pastor Nielsen! Das Consistorium hat Sie heute für das Pastorat in Hoirup designiert. Ihre Ernennung kann erst erfolgen, nachdem die Königliche Regierung ihre Zustimmung erklärt haben wird. Diese wird sofort nachgesucht werden und hoffentlich weder ausbleiben noch lange auf sich warten lassen. Der HErr gebe Seinen Segen! Wir wünschen, dass Candidat Jacobsen[6], zur Zeit auf Borghorst pr. Gettorf, Sie in Gramm ablösen möge. Dies theile ich ihm gleichzeitig mit und ersuche Sie, den Herrn Pastor Rafn zu bitten, sich ungesäumt an Jacobsen zu wenden, damit Sie baldigst nach Hoirup mögen übersiedeln können, ohne dass dadurch in Gramm irgend welche Verlegenheiten und Unzuträglichkeiten entstehen. Unnötiges Gerede wollen Sie nicht machen. Grüssen Sie Herrn Pastor Rafn bestens. Herzlich Ihr Godt.

Schleswig, den 15. Dezember 1873. Lieber Herr Pastor Nielsen! Den in Ihrem Brief vom 8. d. Mts. ausgesprochenen Dank darf ich annehmen, und thue es auch; – nicht weil ich ihn erwartet hatte

[5] I Ejdersted på visitatsrejse.

[6] Formentlig Jacob N. P. Jacobsen (1847–1917), siden sognepræst i Daler og Vonsbæk.

noch aus irgend einem anderen persönlichen Beweggrunde, sondern aus einem sachlichen, damit er nämlich nicht etwa an eine unrichtige Adresse gerichtet werde. Denn es ist, um Ihnen die Wahrheit zu sagen, eine gewisse Besorgniss in mir rege geworden, Sie könnten sich der lieben Gemeinde Hoirup für Ihre Ernennung in einer Weise verpflichtet fühlen und verpflichtet zeigen, wie es nicht in der vollen Wahrheit gegründet und daher auch weder der Gemeinde noch Ihnen gut sein würde. Denn es ist gewiss gut, wenn die Gemeinden und namentlich auch die Dänischredenden die Überzeugung und das Vertrauen haben, dass ihr wahres Wohl mir und dem Consistorium am Herzen liege und ihre auf dieses abzielende Wünsche wohlwollender Berücksichtigung gewiss sein können. Aber es würde nicht gut sein, wenn sie der Meinung Raum gäben, dass ihre Wünsche ohne Weiteres massgebend seien. Es kommt mir vor, als sei auf anderem Gebiete Manches geschehen, was sie in dieser Meinung habe bestärken können und geeignet sei, einer Ausbildung der öffentlichen Meinung zum Favorismus Vorschub zu leisten. Das halte ich schon auf jedem Gebiete für verderblich, müsste es aber auf kirchlichem Gebiete für noch viel verderblicher halten, und es soll nicht meine Schuld sein, dass in dieser Richtung nachgegeben werde. Es ist mir bekannt, welche Versuchungen in Gram an Sie herangetreten sind, und wie Sie diesselben abgewiesen haben. Das freut mich, und um so mehr möchte ich, dass Sie auch in Hoirup klar und fest bleiben und nicht Vorstellungen bei Anderen aufkommen lassen mögen, die nicht taugen und die leicht Sie Selbst der Gefahr einer Abhängigkeit aussetzen könnten, in welche Sie nicht gerathen dürfen. Dass aber in der That Bitten einer Gemeinde um einen bestimmten Prediger nicht entscheidend sind, sondern ihnen auch ein entschiedenes Nein entgegengesetzt werden kann, das zeigt beispielsweise Prahl[7] Ernennung für Medolden, und das habe ich diesen Sommer den dortigen Kirchenältesten, als sie mir einen anderen Mann nannten und eine Petition an das Consistorium behändigten, so unzweideutig gesagt, dass sie es verstehen konnten. Auch nach Spandet[8] wird nicht derjenige kommen, um den die dortigen Ältesten gebeten haben. Dies Alles sage ich Ihnen nicht, um Ihre Liebe zur Gemeinde zu dämpfen, – sie kann nicht brennend

[7] Hans S. Prahl (1845–1930), sognepræst i Mjolden 1873–76, sidst sognepræst i Gl. Haderslev og direktør for det nordslesvigske præsteseminar 1893–1919.

[8] Man fik Heinrich A. Schröder fra Heide (1843–1928), sognepræst i Spandet 1873–80.

genug sein, und noch weniger, um mir oder dem Consistorium Ehre einzulegen, – wir sind nur unserer Überzeugung vor Gott gefolgt, – sondern ich sage es nur um der Wahrheit willen, die auch hier allein frei macht und frei erhält, und weil ich Sie und die Gemeinde herzlich lieb habe. Und weil mein Herz sich gegen Sie aufgethan hat und ich vertraue, dass zum Entgelt auch Sie nicht eng sein werden in Ihrem Herzen, so will ich hinzufügen, dass ich aufrichtig wünsche und bitte, dass Gott der HErr, eben Er, Ihnen in Hoirup »et hyggeligt Hjem« bereiten wolle, aber vor Allem, dass Er Sie recht stark und tapfer machen wolle, Sein und Seines Reiches Kriege zu führen und frei von aller Menschenfurcht und Menschengefälligkeit gute Ritterschaft zu üben und wenn es sein muss auch Feindschaft, Verleumdung und Verfolgung gelassen und geduldig hinzunehmen. Hier sind wir Alle doch nur »til huse«, und es will nicht allzuviel verschlagen [dansk udtryk], ob wir alle Tage im Streite sein müssen auf Erden, wenn wir nur endlich in die allein wahre Heimat und Ruhe dortoben getragen und uns selbst selig machen und die uns hören. Das walte Gott! Der HErr gebe Ihnen und Ihrer lieben Gemeinde ein gesegnetes Fest! In herzlicher Liebe
Ihr Godt.

Schleswig, den 13. Januar 1874. Lieber Herr Pastor Nielsen.

Ich danke Ihnen, dass Sie meinen Brief vom 15. v. Mts. wohl aufgenommen haben. Ein gut gemeintes Wort findet nicht überall eine gute Statt. Darum soll man sich freuen und Gott danken, wenn es der Fall ist. Zu der am Schlusse Ihres letzten Briefes berührten Sache bitten Sie wieder um meinen Rath, auch um mein Urtheil. Fürchten Sie nicht, dass ich Ihnen jenes oder dieses sollte aufdrängen wollen. Rathen ist in solchen Dingen sehr schwer, und ich thue es überhaupt nicht in dem Sinne, wie es oft von mir begehrt wird: ich übernehme nicht für einen Anderen die Verantwortung des Entschlusses; ich helfe nur erwägen, gebe nur Factoren, positive und negative an, aber das Facit muss Jeder selbst ausrechnen. Ebenso richte ich nicht leicht in solchen Dingen.

Aber das war es nicht, was ich heute sagen wollte; sondern ich wollte nur einen Zweifel bei Ihnen beseitigen. Sie dürfen nicht mit Lipsius[9] mich für doppelzünftig halten, und auch nicht für zweideutig. Es soll nicht bloss unser Auge einfältig sein, sondern auch

[9] R. A. Lipsius (1830–92), teologisk professor i Kiel 1865, Jena 71.

unsere Zunge. Wir wohnen aber diesseits des Jordan. In der Sprache des Landes Canaan sind aber »Kriege des HERRen« Kriege gegen die Philister und andere Vorhaut. Unser HERR ist Christus. Unsere Feinde sind die Feinde seines Kreuzes, sind diejenigen, die »nicht wollen, dass dieser über sie herrsche«, und diese freilich Alle oder sonst Niemand.

Ich habe von Predigern, die Sie dem Namen nach kennen werden, Predigten gehört, namentlich eine über »Kan der være noget Godt [!] fra Nazaret?«, die zweideutig waren, leider wol auch sein sollten, die mir es so klar gemacht haben, dass Zweideutigkeit in dieser Weise eine Profanation des Heiligen ist, dass es mir unmöglich sein würde, auch nur das Allergeringste in dieser Kunst zu leisten.

Entnehmen Sie aus diesem Briefe nur, wie sehr es mir darauf ankommt, dass Sie glauben, es sei mein Bestreben, mit Paulus zu sagen: οὐ γὰρ ἄλλα γράφομεν ὑπὲρ ἄλλ' ἢ ἃ ἀναγινώσκετε ἢ καὶ ἐπιγινώσκετε. [10].

Der alte Gott sei Ihnen auch in dem neuen Jahre gnädig und fördere das Werk Ihrer Hände. Ja, das Werk unserer Hände wolle Er fördern!
Herzlich Ihr Godt.

Schleswig, den 12. Novbr. 1874. Lieber Herr Pastor Nielsen.
Herzlich danke ich Ihnen, dass Sie an mich gedacht und mir ein Lebenszeichen gegeben haben. Meine Gedanken sind, während die Ihrigen bei mir waren, bei Ihnen gewesen. Denn gerade heute habe ich einen gestern geschriebenen Brief zur Post gegeben, der von Ihnen handelte. Vielleicht werden Sie das einmal erfahren, oder, ohne es zu wissen, merken, vielleicht auch nicht. Das wird von dem Empfänger und den Umständen abhängen. Den Artikel von Kofoed-Hansen [11] habe ich gelesen, wenn auch nur rasch. Neues enthält er nicht für mich, da Stier [12] wesentlich dasselbe sagt. Aber den scheint der Verfasser nicht zu kennen, wie auch nicht Kahnis [13],

[10] 2. Kor. 1,13.

[11] H. P. Kofoed-Hansen (1813–93), sognepræst i Haderslev 1850, Gl. Haderslev 55–64, provst 1854. Der sigtes måske til hans skrift: Her og hisset, Breve til en afdød (1872). Han konverterede til den katolske kirke i 1887.

[12] R. E. Stier (1800–62), luthersk-ortodoks bibelteolog, sidst superintendent i Eisleben.

[13] K. F. A. Kahnis (1814–88), luthersk-ortodoks professor i Leipzig, udgav bl. a. Christenthum und Luthertum (1871).

weder »Lutherthum und Christenthum«, noch die Dogmatik. Sonst würde er wol darauf Bezug genommen haben.

Über die Patriarchen würde ich meinestheils kaum viel zu sagen wissen, was recht für die Gemeinde sein würde, zumal in gegenwärtiger Zeit. Mit dem dritten Artikel ist es freilich anders. Aber es ist ein Stück Arbeit. Und wenn es nur das wäre! Aber der dritte Artikel ist verhältnismässig noch wenig durchgearbeitet. Wir stehen gewissermassen noch vor ihm und werden täglich mehr vor ihn hingestellt. Denken Sie nur an das eine Wort Kirche – die Sakramente – das Wort Gottes: ja, was ist es denn eigentlich um das Eine und das Andere? Wie verhält sich das Eine zum Andern? Keine Dogmatik gibt mir befriedigende Antwort, und ich meine je länger desto mehr, dass diese loci nach einem Menschenalter z. Th. ganz anders aussehen werden als jetzt. Lesen Sie z. B. nur einmal – oder kennen Sie es vielleicht schon? – »Skriften og Overleveringen« von Paludan-Müller[14]: da tritt es Einem schon entgegen. Und wie vieles in der Gegenwart zeugt davon, dass wir mit dem dritten Artikel noch sehr im Unklaren sind! – Aber lassen Sie sich nicht abschrecken! Sie brauchen ja auch nicht so sehr auf den Artikel selbst einzugehen, und die lutherische Erklärung ist, wie mir wenigstens scheint, doch wieder schwierig, wird auch wol mehr für die Gemeinde Geeignetes darbieten. Auf jeden Fall freut es mich, dass Sie an unsern lieben herrlichen Katechismus denken. *Vos exemplaria Graeca nocturna versate manu versate Omnia* erwähnt der alte Heide Horaz[15]. Könnnt' ich alle Prediger und Schullehrer vermögen, den Katechismus recht zu treiben! Welch einen Gewinn würde das bringen!

Was Sie in Betreff der Feier des heiligen Abendmahls beabsichtigen, überlegen Sie sich noch einmal. Sie könnten das Kind mit dem Bade ausschütten. Es ist mir nicht möglich, heutabend näher auf die Sache einzugehen. Aber sollte es vielleicht möglich sein, dass Sie noch brünstiger beten und noch mehr Fleiss auf die Beichtreden verwenden könnten? Das ist kein Vorwurf, sondern eine Frage, eine wirkliche Frage. Den Confitenten muss geholfen werden, dass sie ihre bestimmten Sünden, die es nun eben sind, erkennen und vor Gott bekennen, gerade für ihre bestimmten Sünden Busse thun und Vergebung suchen und in bestimmten Stücken Lossa-

[14] J. Paludan-Müller (1812–99): *Skriften og Overleveringen* (1871),

[15] *Formentlig: diurna i stedet for Omnia. Se Ars poetica, 268–69.*

gung beschliessen und geloben. Das: ich bin ein Sünder, ich will mich bessern, ist gar zu billig, und wie Mancher würde verstummen oder gar ergrimmen, wenn es zu ihm hiesse: welches ist denn deine Sünde? was willst du denn hinfort nicht mehr thun? Es ist also allerdings viel Gewohnheit dabei, viel Gedankenlosigkeit, Selbstbetrug. Aber dem ist nicht äusserlich gründlich abzuhelfen, da muss das Wort dazu und recht an das Gewissen heran, dass Jeder es merkt und versteht: Du bist der Mann. Dann wird es auch mit dem Leben und dem Herzen besser werden. Im Sacramente ist Kraft zur Heiligung. Denn der HErr selbst ist darin.

Da habe ich Ihnen denn Allerlei vorgesagt. Sie brauchen es aber nicht nachzusprechen. Prüfen Sie es, und was nicht taugt, das lassen Sie fahren dahin. Der HErr gebe Ihnen viel fröhlichen Rath und ein recht tapferes, aber auch recht geduldiges Herz und lasse Sie so viel Frucht Ihrer Arbeit sehen, als Ihnen nöthig und gut ist.

Sie dürfen alle Tage an mich denken. Das habe ich sehr nöthig. Es gibt namentlich in dieser Zeit manche sehr ernste Stunde. Schliessen Sie mich um so mehr in Ihr Gebet ein. Der HErr sei mit Ihnen und segne Sie.

Herzlich Ihr Godt.

Schleswig, den 24. Novbr. 1874. Lieber Herr Pastor Nielsen! Wenn Sie nur nicht an den bestehenden Communionzeiten ändern, sehe ich nicht ein, warum Sie nicht auch noch an jedem ersten Sonntage im Monate oder in jedem zweiten Monate sollten Communion ansetzen dürfen. Aber es ist mir sehr fraglich, was Sie dadurch erreichen werden. Ich selbst habe früher immer am letzten Sonntag einer Communionzeit von der Kanzel bekannt gemacht, dass selbstverständlich auch ferner der Tisch des HErrn an jedem Sonntage werde gedeckt werden, wenn Gäste sich vorher meldeten. Letzteres ist aber kaum jemals der Fall gewesen.

An das Gesetz, nur im Krankheitsfalle eines Kindes es im Hause taufen zu dürfen, sind die Prediger in Törningelehn längst nicht mehr in früherer Weise gebunden. Der Propst ist ermächtigt, Ihnen zu erlauben, auch sonst Haustaufen zu verrichten, und zwar in der Weise, dass es einer nachträglichen Darstellung in der Kirche nicht bedarf. Sollte nicht Ihr Rescriptenbuch die betreffende Consistorialverfügung enthalten? Seien Sie aber Ihrerseits recht vorsichtig: es wird gegenwärtig so viel geändert, dass es fast zu viel wird.

Der Austritt aus der Kirche[16] wird, wie ich heute zuverlässig høre, sehr erschwert werden. Näheres hierüber mitzuteilen fehlt mir die Zeit. Der HErr segne Sie im neuen Kirchejare reichlich.
Herzlich Ihr Godt.

Schleswig, den 9. März 1882. Lieber Herr Pastor Nielsen. Dörnberg, Isenburg, Habichtswald, – wie oft und in wie verschiedenen Stimmungen bin ich an ihnen vorübergefahren, wie lebendig stehen sie mir noch vor Augen! Und die Ennepe, von ihr hat ja eine westfälische Gemeinde Enneperstrasse den Namen, und wird ihrer ganzen Längen-Ausdehnung nach von ihr durchflossen, an ihrem Ufer habe ich über 12 Jahre lang gewohnt und unser kleines Pfarrgrundstück prompte unmittelbar an sie an. Dann die Menschen. Um nur Einiges zu nennen: Franz von Florencourt[17] habe ich in Kiel öfter beim seligen Niese[18] getroffen, bei Henrik Steffens[19] habe ich Religionsphilosophie und Anthropologie gehört und manchen Abend zugebracht; mit Lichtenstein[20] habe ich die Differenzlehren der beiden evangelischen Kirchen durchgearbeitet, und mit dem Superintendenten am Petriplatze, d. i. Feldner[21], habe ich an von ihm geleiteten lutherischen Conferenzen theilgenommen, bis er den Bruch mit der Landeskirche provocirte und austrat, was Lichtenstein ebenso wie ich misbilligte; und Karsdorf[22], Kliefoth[23], Harless[24] – ich bin wiederholt Tage lang in Eisenach mit ihm zusammengewesen, wie ich denn auch Roch-

[16] Udtrædelsen af Landskirken øgedes ved de danske frimenigheders begyndelse først i 1870'erne. Se Kirchliches Amtsblatt 2. juli 1873, lov af 14. maj 73. En skærpelse ses dog ikke at være sket.

[17] 1803–86, betydelig publicist, der udgav en lang række skiftende politiske tidsskrifter. En stor idealist, men en urolig ånd. Omkring 1840 opholdt han sig i Hamburg og blev ven med Wichern. I 1848 angreb han heftigt Frankfurt-parlamentet. Han konverterede i 1851 til den katolske kirke, men angreb de ultramontane pavedekreter af 1870 og holdt sig som konservativ frisindet til den gammelkatolske kirke.

[18] Sognepræst E. A. E. Niese (1816–69), sidst seminarirektor i Egernførde 1865–69.

[19] Henrich Steffens (1773–1845), Grundtvigs norske fætter, professor i Berlin 1832–45, gammelluthersk modstander af den kirkelige Union i Prøjsen.

[20] Se J. Lichtenstein: Wider die Tendenzkritik (auf Grund v. Hofmannscher Vorlesungen) 1856.

[21] Sluttede sig 1847 til den gammel-lutherske synode i Breslau, senere præst i Elberfeld.

oll[25] selbst auf lutherischen Conferenzen in Hannover und Leipzig getroffen habe. Endlich die Sache, um welche es sich vor Allem in seinem Buche handelt[26]. – Sie können sich denken, wie sehr dasselbe mich von Anfang bis ans Ende interessirt hat, und ich danke Ihnen aufrichtig und herzlich dafür, dass Sie mir Gelegenheit gegeben haben, es kennen zu lernen, was ohne Sie kaum der Fall gewesen sein würde. Denn ich muss es mir wegen mangelnder Zeit versagen, mir vom Buchhändler Bücher zur Ansicht kommen zu lassen und werde auf manches wertvolle Buch nur gelegentlich aufmerksam. Wie ich übrigens seiner Zeit nicht mit Feldners Verhalten einverstanden gewesen bin, so kann ich auch nach wie vor nicht umhin zu wünschen, dass Rocholl sich anders verhalten haben möchte, und es will mir nicht einleuchten, dass er wirklich so hat handeln *müssen*.

Zu dem Danke für das Buch füge ich den Dank für die so freundlich besorgte Übersetzung, welche auch das Consistorium Ihnen auszusprechen nicht unterlassen wird. Einige kleine Änderungen habe ich mir erlaubt und vertraue, dass Sie mit denselben einverstanden sein werden. Sie sind nicht eigentlich sprachlicher Art, scheinen mir aber im Interesse des Sinnes und des Verständnisses wünschenswerth zu sein. Unsere verschiedene Orthographie ist dabei kaum in Betracht gekommen, und es versteht sich von selbst, dass ich die Ihrige nicht nur nicht geändert, sondern mich ihr angeschlossen habe. Sonst aber behalte ich freilich meine dänische Orthographie bei und lasse mich nicht auf Neuerungen ein, mit welchen ich nicht einverstanden bin. Das gilt, wie Sie wissen, wie von der Schreibweise so auch von der Aussprache und hängt mit meinem schleswigschen Conservatismus zusammen. Aber das kann ich hier nicht näher auseinandersetzen, und est ist ja auch überhaupt nicht nöthig. Die Hauptsache ist jedenfalls, dass wir bei der alten Bibel und der alten Kirche bleiben und uns in Gottes Wort und Glauben

[22] Ikke biograferet.

[23] Th. Kliefoth (1810–95), luthersk-konfessionel teolog, kirkepræsident i Schwerin.

[24] A. Harless (1806–79), luthersk-konfessionel professor i Erlangen og Leipzig, konsistoriepræsident i Dresden og München.

[25] R. Rocholl (1822–1905), luthersk-konfessionel teolog, udtrådt af Landskirken, kirkeråd i den separerede gammellutherske kirke i Breslau af 1841.

[26] Muligvis Rocholls skrift: Realpræsensen (1875), som Nielsen åbenbart har oversat til dansk. Det ses dog ikke at være blevet trykt.

stärken und fest behalten lassen bis ans Ende. Das wollen wir mit Gottes Hülfe. Die neue Weisheit ist doch nur die alte Thorheit. Es lässt sich darauf nicht leben und nicht sterben. Jesus Christus ist gestern und heute derselbe, und in alle Ewigkeiten.

Von Herzen Ihr Godt.

Smaastykker.

III.

Et latinsk digt af den unge H. A. Brorson

Af Søren Biilow Jensen

Det digt, der her skal meddeles, findes trykt p. 21 i en disputats fra Borchs kollegium: DE/ MITHRA,/ Veterum Persarum Idolo,/ DISSERTATIO HISTORICA II,/ Qvam/ Debitis Auspiciis/ publicæ ventilationi exponet/ CHRISTOPHORUS PETRÆUS,/ Respondente/ Lectissimo & Ornatissimo Juvene/ NICOLAO ENGELSTOFT./ In Auditorio/ COLLEGII MEDICEI./ Die Decembr: Hor. p.m. sol./ HAFNIÆ, Impressore Joachimo Schmidtgen. Denne disputats er anden del af en afhandling, hvis første del udkom i 1713. Pagineringen er fortsat. Anden del mangler årstal på titelbladet, men det fremgår både af en indsat dedikation[1] og af en håndskreven fortegnelse over alumnernes disputatser[2], at udgivelsesåret er 1714.

Disputatsens forfatter er H. A. Brorsons fætter Christopher Pedersen fra Ballum[3]. Han var født i 1691 som søn af sognepræst, senere provst Peder Brorson. I 1706 blev han student fra Ribe. Fra 1712 til 1716 var han alumne på Borchs kollegium. Her udarbejdede han flere disputatser. Den første er fra december 1712 og handler om den berømte 4. ekloge hos Vergil. Til respondent havde Christopher Pedersen dengang valgt sin tre år yngre fætter H. A. Brorson, der endnu gik i sit rusår. Brorson betegnes på titelbladet som *Experrectæ Indolis Juvenis*. Bagest i disputatsen findes nogle latinske lykønskingsdigte, bl. a. et fra Nicolai Brorson til præses og et fra præses til H. A. Brorson, der her kaldes *Respondens Coniunctissimus*. I 1713 og 1714 udsendte Christopher Pedersen sin af-

[1] Den er dateret 6. dec. 1714 og henvendt til grev Hans Schack og biskop Laurids Thura.

[2] Thottske saml. 1837, 4to (Kgl. Bibl.).

[3] Dette stednavn bruger han undertiden som tilnavn, jfr. f. eks. titelbladet til første del af afhandlingen om Mithras. Om Christopher Pedersen Ballum se H. Ehrencron-Müller: *Forfatterlexikon I*, 1924, p. 218.

handling om Mithras fordelt på to disputatser. Endelig udsendte han i juni 1715 en filologisk disputats om ordet מִתְרָא i Josva 2,18. På det tidspunkt var H. A. Brorson flyttet ind på Borchs collegium [4]. Han var blevet udnævnt til alumne i marts 1715. Et års tid boede de to fætre sammen på kollegiet. Så kom det til den for dem begge pinlige afsløring, at Christopher Pedersen i sin tid havde taget 23 rigsdaler af Brorson mod at ville skaffe ham ind på kollegiet. Konsistorium dømte Christopher Pedersen til at forlade kollegiet. Han flyttede ud i maj måned 1716. En måned efter forlod også Brorson Borchs collegium. Christopher Pedersen tog teologisk eksamen i 1716. I 1728 kaldtes han til sognepræst i Lunde og Outrup. Her virkede han til sin død i 1736 [5].

Digtet i Christopher Pedersens Mithras-disputats fra 1714 gives her med tilhørende overskrift:

Præsidis Honoratissimi
De Mithra Persarum Idolo disserentis
Nomen
Tali inclusum
CABALA
GLORIA SOLI, QVI REGIT ea ASTRA.

gratulabundus
apponit
J. A. B.

Lusit in hac phrasi Persarum doctior ætas,
Dicendo: SOLI GLORIA summa Deo.
PRÆSES at illorum fallacia verba resolvit,
Dum SOLEM monstras hos habuisse Deum;
Perlustras Asiam, qvæ Solem mactat honore
Plus qvàm civili, qvæque elementa colit.
Sic Virtus claudi tenebrosis nescit in umbris,
Sic nec in obscuro clara Σοφία latet.
Clarior hinc Tua laus per doctum splendeat Orbem,

[4] Om Brorsons ophold på Borchs collegium se især H. Olrik: Festskrift i anl. af Borchs collegiums 200-års jubilæum, 1889, pp. 95, 105 og 142 f. Affæren med Christopher Pedersen er omtalt i Acta Consistorii under 21. marts 1716 (Universitetets arkiv i Rigsarkivet).

[5] Se S. V. Wiberg: Alm. dansk præstehistorie II, 1870, p. 330 og H. K. Kristensen: Lunde sogn, 1923, p. 112 f.

Persarum, qvôvis Judice, Sole, Deo.
 Perge Deo, PRÆSES, sint auspice prospera cuncta;
 GLORIA SIT SOLI, QVI REGIT ASTRA POLI.

I betragtning af det, der ovenfor er meddelt om forholdet mellem Christopher Pedersen og H. A. Brorson, kan der ikke være tvivl om, hvem der gemmer sig bag initialerne J. A. B. Brorsons navn som akademisk borger var Johannes Adolphus Broërsonius[6]. Iøvrigt stemmer anvendelsen af initialer i stedet for det fulde navn godt med, hvad vi kender fra senere skrifter af Brorson[7].

Digtet er et lykønskingsdigt til Christopher Pedersen i anledning af hans disputats om Mithras. Brorson betjener sig af det latinske sprog og det elegiske versemål med stor virtuositet. Elegant spiller han på den dobbelte betydning af de ord, hvormed Christopher Pedersen har afsluttet sin disputats: Soli Deo Gloria. Dette ordspil var der lagt op til ved præses' påvisning af, at det var solen, perserne dyrkede under navnet Mithras.

Overskriften rummer et særligt raffinement. Brorson tilføjer præses' navn indeholdt i følgende kabale: GLORIA SOLI, QVI REGIT ea ASTRA. Muligvis spiller han her på et kendt ordsprog: Astra regunt homines, sed regit astra Deus[8]. Men hvorledes løses den anførte kabale? Et karakteristisk kabbalistisk tolkningsprincip er gematrien, der bygger på ordenes talværdi: Ord eller sætninger kan erstattes af andre ord eller sætninger, der har samme talværdi[9]. Brorson har sikkert kendt dette princip og anvendt det her. Kabalen er formet på latin. Det må man respektere ved løsningen. Ved beregningen af ordenes talværdi skal der derfor kun tages hensyn til de bogstaver, der tillige er tal. Præses' navn er ChrIstophorVs petræVs. Talværdien er 104 plus 5 lig med 109. Kabalen lyder: gLorIa soLI, qVI regIt ea astra. Det giver talværdien 51 plus 51

[6] Se S. Birket Smith: Kjøbenhavns universitets matrikel II, 1894, pp. 367 og 380.

[7] Jfr. f. eks. de fleste af Tønderhefterne og Lissabon-digtet fra 1756.

[8] Ordsproget stammer fra middelalderen (jfr. H. Walther: Proverbia Sententiaeque Latinitatis Medii Aevi I, 1963, p. 184). Det findes hos P. Syv (Peder Syvs danske ordsprog, v. Aage Hansen, 1944, p. 176) i følgende form: Stjernerne regere menniskene, men Gud stjernerne, de tilbøje, men ei tvinge.

[9] En form for gematri foreligger som bekendt i Johs. åb. 13,18: Dyrets tal. På gematri bygger også de såkaldte kronogrammer. De optræder hyppigt i samtidens litteratur, sål. f. eks. i J. Sorterups Nye Helte-Sange fra 1716. Se iøvrigt F. Dornseiff: Das Alphabet in Mystik und Magie, 1922, p. 91-118.

plus 6 plus 1 lig med 109. På denne hemmelighedsfulde måde rummer altså allerede præses' navn det løsen, som det efterfølgende digt munder ud i.

Brorsons digt til Christopher Pedersen er af samme type som det, han i 1717 skrev til N. Vedel[10]. Begge digte er interessante vidnesbyrd om, at den unge H. A. Brorson dyrkede og mestrede den lærde latinpoesi. De giver samtidig et par velkomne oplysninger om en vigtig, men på mange måder dunkel periode af Brorsons liv.

[10] H. A. Brorson: Samlede skrifter, v. L. J. Koch, III, 1956, p. 205 f.

IV.

En versificeret ansøgning fra en præst

Af Henning Heilesen

Jacob Muus (1691–1783), der i det lange tidsrum 1716–1783 var sognepræst til Stenløse-Veksø, 1748–1764 tillige provst i Ølstykke herred, var i sin samtid bekendt for sin lyst til at skrive vers. Særlig bekendt blev han for et stort digt om Lissabons ødelæggelse ved jordskælv 1. november 1755. Dette digt vakte dog ikke udelt begejstring. Historikeren P. F. Suhms ven, rektor Benjamin Dass i Trondhjem, skrev 31. januar 1756 fra København[1]:

»Provst Muus her i Sjælland, som for sine Poesier er temmelig bekjendt, har ladet trykke et Vers paa 3 Ark over Lissabons Ødelæggelse, hvori vel kan være et og andet temmelig artigt Indfald, men de fleste ere saa naragtige og Versene saa slette, at jeg ikke har læst noget latterligere i lang Tid, for Ex. Vor Herre har tugtet Europa med Riset paa sin yderste Deel, som skal være at give den paa Rumpen. Prof. Wadskiær har dog pyntet Verset med en smuk latinsk Approbation, og fundet den græske Poet Musæus at ligne Autor med.«

Siden 1745 havde provst Muus haft personel kapellan, først Gregers Heerfordt (1715–1784), der 1756 blev sognepræst til Senge-løse, og fra 1757 Rasmus Giellerup (1726–1785), der 1762 blev hans

[1] P. F. Suhms samlede Skrifter XV 234.

svigersøn og var oldefader til forfatteren Karl Gjellerup. Da provst Muus var passeret de 70, ønskede han at skaffe sin kapellan og svigersøn succession i kaldet. Han skrev derfor den nedenfor meddelte ansøgning på vers og opnåede, at Giellerup 29. januar 1763 blev kaldet som kapellan med succession. Dette skyldtes næppe ansøgningens poetiske værdi, som er yderst ringe, og dens selvbehagelige tone har nok virket ubehageligt, selv i en tid, der var vant til servilitet over for kongen, men snarere biskop Harboes erklæring af 12. januar 1763 [2]:

»Alderdom og Menighedernes Vidtløftighed har tvunget ham til i en Deel Aar at holde Capellan pro Persona; og er den nu værende Capellan, Hr. Rasmus Giellerup, der paa 7de Aar har tient der i Kaldet, en saa exemplarisk og opbyggelig Præstemand, at Steenløse og Wexø Menigheder icke ville savne den fornødne Underviisning og Tilsyn, saa fremt hand blev beskicket til deres Sognepræst«.

Ansøgningen findes i Rigsarkivet, Danske Kancelli, Indlæg til Sjællandske Registre 1763 nr. 50.

Stormægtigste Monarch!

Aller Naadigste Konge!

2. Reg. XI. 12. Lycksalig vorde Kongen!

Store Konge! Kongers Ære!

Af Hvem Kongerne kan lære

Ret og Naade, Mildhed, Fred.

Lad dog Rasmus Giellerup blive

Min Med-Tiener, mens i Live

Efftermand udi mit sted!

Steenløs-Wexø-Sogner kunde

Da opbygges mangelunde

Ved een exemplarisk Mand.

Wi for Kongen skal dismeere

Bede godt, hos Gud begiære

For Hands Huus og for Hands Land.

Aar, nu Tre Halvfiersinds Tive [3],

Vil mig snart fra Steden drive,

Hvor jeg Fyrre Tyve Aar

[2] Indlæg til Sjællandske Registre 1763 nr. 50 (RA).

[3] Jacob Muus var født 25. december 1691 og altså ikke mere end knap 71 år.

Og end Syv der til har gaaed[4],
 Mig saa træt og mødig staaed
 I Guds Kirckes Huus og Gaard.
 Ach! bønør een gammel Tienner!
 Hustru, Otte Børn [5], Venner,
 Som forskudte hellers gaae.
 Gud skal høre Kongens Bønner,
 Kongens Børen, Kongens Sønner
 Skal dis større Lycke faae!

Esdr. VII.6 Og Kongen gav Esdras, effter Herrens Hands Guds
 Haand over Ham, alt det Han begierede.

Deres Kongelig
 Majestæts

Aller Underdanigste Arve-Undersaat
 og daglige Forbeder
 hos Gud

Steenløse
 d. 22 Decbr.
 1762.

Jacob Muus.

[4] Også en mindre overdrivelse; han blev udnævnt til sognepræst 23. oktober 1716 og havde således kun været præst i lidt over 46 år.

[5] Provst Muus' oplysning, at han havde 8 levende børn, er rigtig, men han glemmer, vist med vilje, at anføre, at de 4 var forsørgede, nemlig: 1. Anna Magdalene Muus, g. m. sognepræst til Høje Tåstrup Christopher Heerfordt, 2. Niels Muus, dengang lærer ved Vajsenhuset, senere sognepræst til Sæby, 3. Ole Muus, fuldmægtig hos notarius publicus i København, og 4. Anna Kirstine Muus, g. m. den omtalte kapellan Rasmus Giellerup. Uforsørgede var døtrene Marie Kirstine Muus, død ugift 1772, Anna Sophie Muus, senere g. m. Carl Adolph Høffding til Holløse mølle, og Elisabeth Rebecca Muus, senere g. m. sognepræst til Stadil Lauritz Helbeck, samt sønnen Johannes Jacob Muus, senere ejer af Rådegård i Sydsjælland og fader til Carl Høffding Muus, kendt for oversættelser af kirkefædrene.

V.

Om passionsfremstillingen i Ny kirke på Bornholm

Af Mads-Bjørn Jørgensen

I Ny kirke på Bornholm, førhen Allehelgens kirke, der dateres til 1200–1250, findes på den ualmindelig svære rundpille i skibets centrum en række interessante kalkmalerier, der gengiver Kristi lidelsehistorie.

Den unggotiske billedfrise, der må være malet omkring 1300, er inddelt i tretten felter og strækker sig i et kapitælagtigt bånd, ca. 170 cm højt, rundt om ringhvælvets vederlag lige over midtpillen. Felterne er adskilte af søjler, hvis skafter er sparremalede og forbindes med spidse trekløverbuer, hvorover der er gavle kantet af rånt antydende krabber og afsluttet med korsblomster. Over hver søjle er der desuden et lille, lanterneagtigt tårn. Billedernes farver er få – hvid, gul, rød, okker, vissengrøn – og deres fremstilling meget »naiv« især i figurerne, som fuldstændig mangler konturer.

Billederne over pillens østside blev fremdraget allerede i 1891 af Jacob Kornerup, som imidlertid ikke turde tilråde deres bevaring. De fik dog lov til at stå fremme tilligemed resten, som blev fundet ved en hovedreparation af skibets indre i 1908[1]. Først i 1937 blev de virkelig restaureret af konservator Egmont Lind.

Hvis vi begynder ud for syddøren og går østenrundt pillen, har billederne følgende motiver, når man følger opregningen i »Danmarks kirker« Bornholms amt pg. 212: 1. Judaskysset. 2. Krigsknægtene i Gethsemane have. 3. Kristus føres for Pilatus. 4. Pilatus på tronstol. 5. Tornekroningen. 6. Hudstrygningen. 7. Korsgangen. 8. Korsfæstelsen. 9. Gravlæggelsen. 10. Opstandelsen. 11. Den vantro Thomas. 12. Forklarelsen på bjerget. 13. ?. I det trettende billedfelt er der kun bevaret to figurer, der anes svagt på den hvide puds.

Går vi til det tolvte billede i fremstillingen, forklarelsen på bjerget[2], synes det ikke umiddelbart at have sin plads i passionsfremstillingen eller den rette placering i den bibelske kronologi, og det er derfor naturligt først at undersøge, hvad motivet betyder rent iconografisk og hvor det forekommer.

[1] Nationalmuseets II Afd., topografisk arkiv, Nyker s., rapport fra Mathias Bidstrup.

[2] Matt. 17,1–3. Mark. 9,1–12. Luk. 9,28–36.

Herom skriver den franske kunsthistoriker Louis Réau [3], at Forklarelsen på bjerget (*La Transfiguration*) ud over at forefindes hos 3 evangelister [4] også hører til i fastens liturgi. Begivenheden finder sted under Jesu liv og virke i Galilæa før passionen. Rent iconografisk henregner han motivet til det, han betegner som »forherligelsens cyklus« og mener at themaet peger frem imod himmelfarten. K. Künstle [5] giver ham ret med hensyn til motivets placering i passionsfremstillingen og føjer yderligere til, at Lazarus opvækkelser [6] ofte forekommer sammen med forklarelsen på bjerget.

Begge iconografer har altså gjort den samme iagttagelse og mistanken om at motivsammensætningen skulle skyldes en kunstnerisk vilkårlighed hos maleren synes således at være ubegrundet. Endnu engang styrkes fornemmelsen af strenghed og bundethed i middelalderens kirkekunst, og man ser hvorledes Bornholm i denne henseende var undergivet de samme regler som Italien og Frankrig, ja hele den kristne verden.

Hvad angår Künstles udtalelse om motivets placering sammen med Lazarus opvækkelser, forekommer den meget interessant, og kan måske have betydning for bestemmelsen af det trettende billedfelts indhold. Bekræftelsen herpå findes i Mackeprang's iconografiske registrant [7], der nævner, at Forklarelsen på bjerget findes afbilledet i Aal kirke i Ribe amt. Netop dette billede finder vi beskrevet i Nørlund og Lind: Danmarks romanske kalkmalerier pg. 304, hvor det fortælles, at Jacob Kornerup på kirkens sydvæg afdækkede to billeder, der forestillede henholdsvis: Jesus, der viser sig for de tre apostle, og Jesus, der opvækker enkens søn fra Nain. Det meget interessante ved denne meddelelse er, at selv om det billede, der står side om side med forklarelsen, ikke viser os Lazarus opvækkelser, så er det dog et opvækkelsesbillede. Ydermere kan det være en fortolkningsfejl, når billedet i Aal kirke angives at forestille enkens søn fra Nain og ikke Lazarus opvækkelser. Interessant er det også at billederne blev fundet helt oppe bag prædikestolen på skibets sydvæg, og at der således har været plads til en fortsat passionsfremstilling i hele skibets længde. En tilsvarende sidestilling

[3] *L'iconographie de l'art chrétien. Nouveau Testament*, Paris 1957, pg. 574.

[4] Se note 2.

[5] *Ikongraphie der christlichen Kunst I-II*, Freiburg im Breisgau 1926, pg. 403.

[6] Joh. ev. 11,1-45.

[7] *Nationalmuseets II Afd.*

af en opvækkelsesscene og Forklarelsen på bjerget findes på korets østvæg i Skibet kirke ved Vejle (ca. 1200).

Man bekræftes herved i den antagelse, at billedet af Forklarelsen hører sammen med passionsfremstillingen, og at den rimeligvis har sin plads i billedserien før selve passionen. Ligeledes har vi fået anbragt en opvækkelsesscene i motivrækken og fået den placeret som billedet efter Forklarelsen.

Fragmenterne af de to personer i det trettende billedfelt er så beskedne, at billedet ikke kan tydes, men ved den kendsgerning, at vi i den anførte motivrække sandsynligvis har en fuldstændig passionscyklus og med middelalderens kunstneriske strengthed in mente, gøres det naturligt at antage, at det trettende billedfelt har indeholdt en opvækkelsesscene – sandsynligvis Lazarus opvækkelse – og at fremstillingen begynder med de scener, der har numrene 12 og 13 i »Danmarks kirker«.

Men harmonerer dette nu også med fastens liturgi, som Réau henviser til? Reminiscere, 2. søndag i fasten, der har fået navn efter begyndelsesordet i søndagens introitus[8], Reminiscere miseratio-num tuarum, Domine, har i den tekstrække, der bruges i den danske folkekirke, sin evangelietekst fra Matthæus kapitel 12, hvor der berettes om den kananæiske kvinde. Romerkirken derimod bruger Matthæusevangeliets 17. kapitel og bringer således Forklarelsen på bjerget ind i den sammenhæng hvori vi mødte den iconografisk. Med Lazarus opvækkelse forholder det sig på samme måde, idet man på fredagen i den fjerde uge i fasten bruger Johannesevangeliets kapitel 11 som evangelietekst og 1. Kong. 17, 17–24 til epistel. Den typologi, vi her møder i forholdet mellem 1. Kong. 17 og Johannes 11 (Elias hos enken i Zarepta og Lazarus opvækkelse) og som vi kender fra Middelalderens Biblia Pauperum-udgaver, træffes også i epistel- og evangelieteksten til torsdagen i den fjerde uge i fasten, hvor det er henholdsvis 2. Kong. 4,25–38 (Elisa og den rige kvinde i Sjunem) og Lukas 7,11–16 (Enkens søn fra Nain), der læses[9].

Netop ved at fremstille forklarelsen på bjerget og en opvækkelsesscene før passionen, har man vist både Kristi undergående liv og virke på jorden – det Réau kalder forherligelsen – og peget frem mod opstandelsen, der ligger efter passionen, men virker før.

[8] Salme 25,6 i Vulgata. Danske oversættelse af 16. december 1931 salme 24,6.

[9] Catéchisme liturgique par Dom Camille Leduc. Tours 1920. pg. 202–206.

1966

En oversigt

Ved *Carl Trock*

De store dage er forbi, det har både grundtvigske og Indre Mission længe erkendt. De kirkelige retninger har ikke medvind. Alligevel præger de stadig den kirkelige debat og bestemmer mange menneskers opfattelse af, hvad folkekirken står for. Efterhånden er standpunkterne så vel blevet modererede. Det gjaldt indtil 1966. For efter tilløb i de foregående år fandt de begge deres erklærede modstandere og søgte konsekvent, uden megen moderation og med større iver at slå fast, hvad de står for. Udadtil mødte den ny ortodoksi i begge lejre ikke stor forståelse, og indadtil skabtes der spændinger, som satte fællesskabet på alvorlig prøve.

Folkekirkenes højre.

På et enkelt punkt kan man notere en vigende holdning hos Indre Mission, *kampen mod de kvindelige præster* er afblæst. Vel er man stadig imod, og bestyrelsens erklæring står ved magt. Men IMs lægfolk samarbejder i stigende grad med kvdl. præster, derfor er sagen nu »faldet ud af bestyrelsens hånd, og dermed er vort ansvar til ende«, konstaterede sognepræst Dalum Christensen i IMs almanak. Hvad der er Guds vilje i den sag, det véd vi ikke, det afgøres på historisk plan – langt ude i fremtiden. IM er »en praktisk bevægelse. Vort arbejde og freden i vor bevægelse må ikke forstyrres af et sekundært spørgsmål. Men det må stå klart, at går man demonstrativt mod en bestyrelse på et sådant punkt, så overtager man også ansvaret helt og fuldt«. (Det nye år 47 ff.).

Ved henvisninger bruges følgende forkortelser: DKt Dansk Kirketidende; Ft Folketingstidende; Hskbl Højskolebladet; IMT Indre Missions Tidende; Inf Information; KC Kirkeligt Centrum; KD Kristeligt Dagblad; KiInf Kirkelig Information; Mrbl Menighedsrådenes Blad; PrfBl Præsteforeningens Blad; Sjt Sjællands Tidende; AalbSt Aalborg Stiftstidende; AaSt Aarhus Stiftstidende. – Årstal angives kun, når det ikke er 1966.

Den opsigt, som *Husum-sagen* vakte også i kirkelige kredse, viser hvor spændt atmosfæren er. Her tilsløredes det dog i nogen måde, at nye frontstillinger er indtaget. Sagen overrumplede jo på mere end ét hold. Og på højre fløj optrådte man forsigtigt. »Man må beklage, at spørgsmålet om folkekirkens dåbspraksis af idag er rejst gennem en sensation og ikke på grundlag af moden rådslagning i kirken«, hed det (Jørgen Glenthøj, AalbSt 22/1; jfr. her 208). Man var selvfølgelig imod sorgløsheden i service-kirken, statskirkelighed og departementschef Roesens »statsdiktatur« (Det nye år 43 f., 49). Man ønskede også plads i folkekirken for pastor Husum, »en mand der i hvert fald prøver at tage Bibelens skrevne ord bogstaveligt og alvorligt« (e. KD 4/1, jfr. Inf 5/2); men hans krav var uændeligt og lavere end Guds bud, ja vidnede om total misforståelse af evangeliets karakter (IMT 19, Reformatio 3). Og overfor talen om sprængning af folkekirken måtte Indre Missions formand, Kr. Friis, sammen med mange andre spørge, hvad man ville sætte i stedet for »tilbudets kirke«, hvor mulighederne er og venter på at blive udnyttet? Vækelse og arbejdet derfor, skrev Friis – »og ikke folkekirkens likvidering, som nogle taler store ord om – er det saglige svar« (KD 3/2, Inf 5/2, jfr. Edv. Jensen: Folkekirkens døre må være vidtåbne, KD 4/3, 9/4; anderledes Bartholdy KD 20/1, 4/3 og IMT 83, KD 6/1, 31/1). Biskop Bauns nødløsning duer ikke som varig løsning, mente pastor Dalum Christensen, som tilrådede pastor Husum at lette situationen ved at erklære: »Jeg har villet vække til eftertanke om barnedåben, og det er nu lykkedes i rimelig grad. Nu må jeg vente og se, hvad en surdejg udretter. Derfor vender jeg tilbage til normal betjening« (e. KD 10/2).

Mange spåede, at det endte med afsked, da sagen nåede til realitetsbehandling i kirkeministeriet (KD 19/3, 16/4, Sjt 31/3). Da bøjede pastor Husum overraskende af, efter at biskop Baun havde gjort ham det klart, at betænkningstiden var udløbet og at rådet om at opgive den nye dåbspraksis ville blive et påbud (17–18/4). Det nævntes knap, da sagen fik sin formelle afslutning (KD 5/5). Men midt i kampens hede måtte det fastslås, hvem der havde ansvaret for at sagen kom, og på hvilket plan og af hvem den var ordnet (Politiken 18/4, KD 20/4). Det var kredsen bag Kirkens Ja og Nej, som havde gejlet pastor Husum op uden at have haft til hensigt at støtte eller følge ham, skrev professor Lindhardt (Berl. Tid. 24/4, KD 4/7). Men her fralagde man sig ansvaret; når man havde vendt sig mod den sorgløse dåbspraksis, så var

modstykket ikke kirketugt, men en omsorgsfuld dåbspraksis, hvor kirken ikke svigtede sine døbte. Sagen havde gjort det klart «for alle, at der ikke findes ønsker om at erstatte folkekirken med en frikirke, så længe omsorgens vej ikke er prøvet endnu mere». Her ville man sætte ind, uden dog at udelukke, at situationen kan blive så speget, at en »ny kirkeskik vedrørende dåbens almindelige praksis« må overvejes (Riisgaard KD 27/4, Glenthøj KiInf nr 4, Sv. Aa. Nielsen e. KD 5/5, Det nye år 43 ff.).

Jævnside hermed intensiveredes *kampen mod rationalismen*. Sprogbrugen var stærkest og standpunktet enklest hos Indre Mission. Det gav genlyd, da C. Bartholdy konstaterede, at »vi har kirkehuse, hvor troen på Guds ord nedbrydes systematisk søndag efter søndag«, og antydede, at der i folkekirken er spottere som kalder sig kristne men hører til »Satans synagoge« (IMT 42, jfr. bl.a. 207, 223, KD 2/2 ff., Berl. Tid. 27/3). Så optrådte folkene bag Kirkens Ja og Nej mere forsigtigt, ja nogle indbød til samtale.

Gads danske Bibelleksikon måtte stadig holde for. Det hed, at her søgte den moderne liberalteologi i videnskabens navn at føre sine synspunkter ud i kredse af vort folk, hvor Bibelen bruges og sættes højt. Det måtte føre til forvirring og nedbrydning af tilliden til den. Den historisk-kritiske forskning er nødvendig og kan føre til tilegnelse af Bibelen på en rigere og sandere måde. Ingen kan heller lukke af for det nye, og al videnskab, også bibelforskningen, er Guds gave. »Men forskningen farer vild, hvis den ikke lader troens sandhedserkendelse være grundsynspunktet i alt sit arbejde«. Forudsætningen er, at teologerne når ind til det egentlige: Hvad Bibelen siger og hvorfor den blev skrevet. Når den på een gang uadskilleligt er menneskeord og Guds ord, så kan man ikke arbejde med den, som var der to adskilte områder. Den videnskabelige forskning kan frit bruges overfor alt det menneskelige, men det må ske uden fornægtelse af den åbenbaringskarakter, som Bibelen selv hævder og kirken til alle tider har hævdet. Man må gå til Bibelen med forhåndstillid. Med det såkaldte moderne bibelsyn har man brudt med videnskaben og taget et trosstandpunkt ved at gå ud fra det menneskelige og fastlægge, at Gud altid åbenbarer sig i overensstemmelse med vort verdensbillede. Og frugterne viser sig: Det gamle Testamente er blevet en lukket bog og lever kun, hvor man har det gamle bibelsyn. Og de, der bruger Bibelen føler, at centrale ting undermineres af det nye syn og mister tilliden til det nye Testamente, uden at det lukkes op for moderne mennesker [1]. Det

afgørende er, hvordan den moderne teologi bruges. Og den kan rumme en fornægtelse, som er dødsensfarlig for kirken og spærrer vejen til Gud for mennesker. Har de, der kender rigdommen i bibelforskningen også front mod det fundamentalistiske bibelsyn, så er holdningen her en anden. For vi føler os solidariske med det egentlige og inderste i det gamle syn og med dem, der har den enfoldige brug. Når vi sidder sammen om Bibelen, går der ingen front imellem os (Berl. Tid. 18/1, 14/2 og KD 4/1, 12/4)[2].

Sådan havde provst Svend Aage Nielsen formuleret et oplæg til samtale. Det skulle være muligt, hvis man ville høre på hinanden og forstå hinanden. Men han måtte lidt bittert konstatere, »at mis-tolkningen og mistilliden er lige så stor fra yderste højre som fra yderste venstre i kirken« (KD 24/2).

Kunne der ikke komme et *samarbejde*, ikke blot mellem dem, der hører hjemme på højre fløj, højkirkelige, Ja og Nej-folk og Indre mission, men også andre grupper, bl.a. de gammeldags grundtvig-ske, »som ikke har bolet med Tidehverv«, spurgte pastor Tage Lunn. Indre Missions Tidende burde egentlig være et fællesorgan for dem, som trods forskelle ser ens. De andre vil vel blot frygte, at IM sætter sig på dem, og vil IM være åben for andre røster? (IMT 555, jfr. Reformatio 104, KD 3/8, 6/8, 9/8). – Flere momenter taget i betragtning, bl.a. debatten omkring strukturkommissionen, mente sognepræst Henrik Christiansen, at de »skarpt optrukne fronter« viser nye skillelinier i kirken. På den ene side står de, der besinder sig på, hvordan kirken kan virke med forkyndelse og sakramenter, undervisning, mission og diakoni, fordi de ved, at kirken må være aktiv og dynamisk som det Gudsfolk der er sendt for at tjene hele folket, også de der er uvidende om, hvad det vil sige at høre kirken til. På den anden side står de, der er tilfredse med at være funk-

[1] Det er alvorligt, for modeteologien huserer måske værre på seminariene end i fakulteterne, og i populær form vil den i skolen gøre børnene »immune overfor kirkens tro og ægte religion« (Riisgaard Reformatio 20, jfr. bl.a. KD 15/9, Religionslæreren 31,39). Selv i det kristelige ungdomsarbejde breder det moderne bibelsyn sig. FDF udgav en pjece derom, som får én til at spørge om FDF bevidst arbejder på at udbrede yderligtgående synspunkter, hed det (KiInf nr. 3).

[2] På det møde, som kredsen bag Kirkens Ja og Nej havde indbudt til, udtalte provst Edv. Madsen, at man stod i kamp både til højre og venstre. Hertil svarede Sv. Aa. Nielsen: Der er kun én front. Vi har ingen front overfor det gamle bibelsyn, fordi vi i det inderste er enige og mødes i kærlighed til og ærbødighed for Bibelen og har den som autoritet. Det der her skiller er ganske enkelt et spørgsmål om viden og studium. (KiInf nr. 4, 17 f.).

tionærer i den borgerlige indretning, og som slår sig til tåls med, at folk dog står i folkekirken, som blot er den trygge ramme om det, som enhver præst mener skal forkyndes som det rene og sande evangelium (KD 23/6).

De højkirkelige mærker man mindre til. Nogle ordførere har trukket sig ud af debatten, andre gør sig mere gældende i kredsen bag Kirkens Ja og Nej. Der sporede mindre dynamik ved det møde, som denne indbød til i april. Arbejdet fortsætter på mange opfordringer, gennem udsendelse af pjecer og ved aktivisering af stiftsudvalgene, »så godt vi nu kan det«. Med i planerne er også samtaler med IM og Kirkeligt Forbund om samling på Bibelens og bekendelsens grund[3].

På Indre Missions årsmøde i juni angav man officielt sit program overfor den utraditionelle forkyndelse, »kirkens fare nr. 1«: Guds ord bragt ud i vort folk – det eneste effektive, radikale lægemiddel (IMT 391 f., 404). Her opstillede Kr. Friis et »11. bud«: »Du må ikke grine ad Jonas. Begynder man med det, så ender det med, at man griner ad Jesus selv« (IMT 377 ff.). Og efter et ingenlunde udfordrende foredrag om bibelforskningen (ikke blot tilladelig, men nødvendig), som domprovst Verner Hansen holdt efter opfordring, kommenterede Kr. Friis, »hvis der skal være tale om IMs røst, så var dette ikke IMs røst«. Den forkyndelse, som er frugten af den historiske bibelforskning, »forgifter kirken idag«[4].

På årsmødet afviste Friis velmente opfordringer til IM om at øve en *kulturel indsats*, for situationen var så alvorlig, at den slags

[3] Om Ja og Nej-stævnet på Nyborg Strand se KD 12–13/4 (120 delt.) og KiInf nr. 4 (150–knap 200 delt.). – Re-formatio refererer sparsomt om Kirkedagene i Ebeltoft 24.–26. sept. (102 f.). Præstekonventet i maj samlede større tilslutning end tidligere; her advarede pastor C. B. Hansen mod »at sprede sig over for mange allierede opgaver og dyrkelse af fremmede guder og i stedet ofre kræfterne på Re-formatios eget arbejde« (63 f.).

[4] Foredraget og replikkerne er uomtalt i IMT, se KD 15/6 og Dansk Kirkelig 9 ff., som bringer foredraget. Det fik Kr. Friis til at bestride, at det er det foredrag, som blev holdt, måske nok sagligt, men ikke reelt; når det meddeles, at foredraget blev holdt på opfordring, så vil det blive forstået sådan, »at vi har haft manuskriptet til gennemsyn og derefter givet grønt lys. Det er *ikke* tilfældet,« og det plejer vi almindeligvis ikke. Med bemærkningerne på årsmødet ville Friis ikke ind på en diskussion »om væsentligt og uvæsentligt (hvilket altid kan diskuteres), men om hvorvidt åbenbaringen er løgn eller sandhed« (IMT 1967, 69, jfr. 74). – Om IMs bibelsyn se Dalum Christensen: Vi er ikke fundamentalister i den gamle form og står heller ikke fremmede for forskningen, men vi vil ikke gå til Bibelen med gudløst udgangspunkt, Det nye år 51 ff.

lapperier intet nytter. »Vi tror ikke på de kulturelle koste. Men vi tror, at kultur er et biprodukt af evangeliet . . . At bringe dette ord videre er den eneste kulturelle indsats, der er brug for og kraft i« (IMT 405). – Det kaldte omgående en klar opposition frem i IMs højskoleverden. Her fandt de yngre, at det er et eksistensspørgsmål at finde et frugtbart forhold mellem evangeliet og kulturen. Friis' udtalelser kunne genoplive gamle modsætninger mellem IM og kultur og de vidnede om manglende forståelse for menneskelivet, som ikke kan spaltes i det kristelige og menneskelige for at overlade det sidste til de ikke-kristne. Året gik til ende, uden at det sidste ord var sagt om den sag[5].

Indre Mission vil tage kampen op uanfægtet af, at vi kommer i modvind på grund af den stærke fastholden ved Guds ord, og af at videnskaben tvivler. Vi vil hellere tro med de enfoldige end tvivle med de lærde, udtalte næstformanden, forstander Edv. Jensen (KD 13/10). Andre mente, at bestyrelsen åbenbart er så temmelig ligeglad med, »at mange af os, som uden at være partigængere dog med sympati har fulgt bevægelsen, nu hovedrystende vender os bort« (Vilh. Dickmeiss KD 26/11). Og professor Eduard Nielsen spurgte: Hvorfor er der ingen i IM, som protesterer mod, at man ofrer IMs fremtid for at klare de øjeblikkelige vanskeligheder. Fremtiden tilhører dog ungdommen, og den hverken er eller skal være autoritetsslave. IMs bibeltro (»mere muhamedanisme end kristentro«) gør IM til »en gammelmandsbevægelse af åbenbar sektetriske karakter« (KD 20/6, jfr. debatten med Bartholdy 22/6, 27/6, 30/6, 1/7, desuden 4/7 og 7/9). Just forud for IMs årsmøde havde professor N. H. Søe i anden forbindelse omtalt verbalinspirationslæren som »et af de mest skæbnesvangre kætterier, anstændige kredse i kirken har fostret«. Ordet kætteri var valgt bevidst som skarpere end vranglære, føjede Søe siden til[6]. »Hvornår lærer vi

[5] KD 20/6, 22/6, 25/6, 27/6, 29/6, 4/7, 7/7, 1/8, 4/8, IMT 557; Bartholdy prøvede i en række artikler at sætte tingene på plads (IMT fra 571). Også Friis vendte tilbage til den dialog, som var blevet hængende i sindet siden årsmødet, i ønsket om at understrege at man kunne være enige (KD 1/12, IMT 1967, 39 jfr. 20, 67).

[6] Søe supplerede siden i et svar til Sv. Aa. Nielsen: »Hvis man siger, at de radikaleste former for »afmytologisering« er en langt alvorligere fjende, vil jeg ikke protestere. Og så kunne der jo endda med største lethed nævnes andre langt farligere fjender.« Men om det, der ligger for, er »De og jeg åbenbart mere uenige, end jeg hidtil har troet« (KD 5/7).

at lade være med at hovmesterere Bibelen ved stædigt at forlange, at den skal være det, den vitterligt ikke er?» (KD 7/6, 16/6, jfr. bl.a. 1/4 og E. Thestrup Pedersen om det nødvendige forskningsarbejde med Bibelen for at klargøre dens budskab: »kun ved at bibelforskningens resultater transformeres til menigmand, tror jeg, at der er håb om en virkelig fornyelse af menneskers forhold til Bibelen«, Roskilde Stiftsblad 107).

Den ny og større ortodoksi i IM aktualiserede det gamle *spændingsforhold til KFUM og K*. Sidst i 1965 skrev Kr. Friis således: I byerne må der være en bredere margin i arbejdet for at få ungdommen indenfor, men man kan ængstes for, »at evangeliet undervejs gennem de brogede programmers flimren skal blive fortonet og fortyndet indtil ukendelighed . . . hvis og hvor dette er tilfældet . . . vil der formodentlig dukke et IMs ungdomsarbejde op«. »Spørgsmålet er under stadig overvejelse« (IMT 1965, 681). Nu havde IM allerede i flere byer et ungdomsarbejde ud fra missionshusene, og det, samt at man begyndte med egne årlige stævner (IMT 300), kunne alene rejse problemer. Her talte man sig dog til forståelse (KD 23/4, 22/10, jfr. 20/1, 31/1, 1/3, 12/3). Spændingen skyldes dog ikke blot IMs mistillid til byarbejdet, men også at KFUM og K i byerne finder forbindelsen til IM problematisk og ønsker at blive myndige (KD 7/5, 9/5, 4/7, jfr. 2/11 65, 20/1). Her vil man ikke bindes til et bestemt bibelsyn, eller til bestemte arbejdsformer og forskrifter for forkyndelsen, og flere vender sig mod bundetheden til IM, for KFUM og K drives som et bredt folkekirkeligt arbejde (KD 6/4, 14/4, 15/4, 19/4, IMT 270, jfr. Friis på IMs årsmøde, IMT 404).

Men finder højrefløjen sammen? Et lidt tilfældigt udkastet forslag om oprettelse af et *menighedsfakultet* – som fik forbeholden støtte (KiInf nr. 4, 14,15 og 17, samt Det nye år 55, 104) – kunne ikke samle, ej heller realiseres[7]. Dertil drøftede Indre Missions bestyrelse i efteråret planer om et præstekonvent, hvor alle der er lede og kede af modeteologien kan samles. Man kan dog selv. »Vi er i sandhed den stridende kirke. Det skal nok vise sig også

[7] Om møde i Århus med repræsentanter for Luthersk Missionsforening, Kirkens Ja og Nej og Kirkeligt Forbund, mens DMS afslog indbydelsen, se KD 15/11. Om det pauvre resultat: Jørgen Glensthøj KD 23/11, Jørgen Larsen KD 23/11; professor Prenters afvisning Jyllands Posten 11/11, iøvrigt KD 16/11, 18/11, 26/11 og Dagbladet 26/11.

fremover. Bulderet vil formodentlig tage til. Men det skal ikke lamme os«, forsikrede Kr. Friis IMs venner (IMT 633).

Kirkens venstre fløj.

Det er ikke først og fremmest *bibelsynet*, som konstituerer folkekirkens venstre fløj, man er jo her ikke eneste væрге for forskningens ret, men optræder måske mindre ureflektet (jfr. Tage Morsing: Vi kan forske af hjertens lyst med god samvittighed, KD 17/2). Her er det givet, at »en redelig søgen efter sandheden kender ingen grænser. Og overfor dem, der har givet plads for ændringer »i verbalinspirationens kulisser«, men fastholder det grundlæggende dogme om, at tekstens ophavsmand er Gud«, må det slås fast, at mennesket gennem Bibelens menneskelige dokumenter må »høre Guds ord, uden nogen ydre autoritet på eget ansvar« (Sv. Holm-Nielsen Berl. Tid. 22/1).

Stort set forholder man sig her tavs overfor Indre Mission, men finder nok grund til at bryde en lanse med teologerne bag Kirkens Ja og Nej. »Jeg og mange hundrede andre præster kan aldeles ikke acceptere at blive klemt ud på nogen »venstre fløj«, fordi vi véd os stående aldeles centralt både på præsteløfte, skrift og bekendelse,« skrev en af debattørerne, som udbad sig forklaring på, hvorfor de da blev kaldt forræddere eller falske forkyndere (H. B. Graabæk KD 24/2, jfr. 9/2, 4/5, 11/5, 2/6 og debatten med professor Prenter i PrfBl, begyndt 182).

I *Husum-sagen* optrådte skribenterne vel mere energisk og skarpe end andre. Det gjaldt mindre pastor Husum – hvem nogle da ville give plads i folkekirken, mens andre havde mere travlt med at få en afgørelse trumfet igennem[8] – og mere hans og andres egentlige sigte. Det truede jo den folkekirkelige ordening, som forudsætter at ethvert medlem af folkekirken har sin præst, som er forpligtet til at betjene ham eller hende.

Det var *strukturkommissionens* første betænkning, som fremfor noget blev udfordringen, som måtte tages op. Nu gjaldt det for

[8] Bl.a. Carl Hermansen: Det er uberettiget at sige, at der har været eller alene er frihed til venstre (AalbSt 19/1), Johs. Birkedal Nielsen og P. G. Lindhardt (KD 16/4), samt Axel Riishøj: I stedet for bestandig at skyde med skarpt bør de grundtvigske indrømme, at de er i klemme mellem ønsket om at bevare folkekirken og tanken om præstefrihed (DKt 93). – Modsat bl.a. Vilh. Krarup (PrfBl 97) og Otto Paludan: Forældrene kan jo bare døbe deres børn selv. »Det er vist lige netop det, der skal til, for at alt kan blive sat på plads« (Inf 5/2).

alvor folkekirken og menigmands ret i den – og den måtte værges ikke blot mod pastor Husum og biskop Baun, men også mod »de andre folkekirkelige aktivister, fru Bodil Koch nu i strukturkommissionen slutter alliance med«. Sådan trak sognepræst Otto Paludan situationen op (KD 5/2, 14/2, 21/2).

Den 13. januar vedtog strukturkommissionen sit første forslag med et overvejende flertal, og af de 5 som ikke stemte for forslaget var vel egentlig kun departementschef Roesen og valgmenighedspræst Helge Skov helt afvisende. Loftet over menighedsrådenes rådighedsbeløb skulle hæves ganske væsentligt og bevillingsrammen udvides. Efter overvejelser om at stille menighedsrådene helt frit foreslog man, at rådene skulle kunne støtte »lokale folkekirkelige opgaver samt formål, der vedrører stiftet som helhed«. Kirkelige institutioner skulle kunne få støtte til konkrete opgaver, som de tog op, men ingen direkte støtte; heller ikke diakonale opgaver kunne komme på tale, men nok forsøgsordninger efter nærmere overvejelser og efter prøvelse i hvert enkelt tilfælde. Man tænkte sig en rammelov, som administrativt kunne ændres efterhånden som der viste sig behov for det. Hovedsigtet var at imødekomme behovet for »på tidssvarende måde at videreføre folkekirkens forkyndelse og pædagogiske opgave også udenfor kirkerummet« (Betænkning nr. 411). Kommissionsmedlemmer talte om »tøbrud« (Per Salomonsen KD 26/1), ja om »en revolution« i kirken (Lise Harboe Jepsen Hskbl 130).

Kort forinden havde kirkeminister Bodil Koch i Folketinget udtalt, at hun ønskede menighedsrådenes bemyndigelse udvidet, både hvad det økonomiske angår og »også deres såkaldte åndelige bemyndigelse. Det er mit absolutte principielle sigte, og jeg tror, at det er nødvendigt, hvis vi skal bevare en ærlig folkekirkelig ordening« (Ft 65/66 825 f.). Og kommissionen havde taget dlet i op i forståelse med ministeren, for at den kunne blive behansagen forbindelse med en ændring af menighedsrådsloven, som allerede var til behandling i Folketinget (KD 26/1).

Helge Skov fandt derfor hurtigt ørenlyd[9], da han bestemt sagde fra, det hastede jo. Og forslaget måtte stoppes, det betød »et radikalt brud« med hidtidig praksis. Blev det gennemført, så

[9] Endnu 13/2 var DKt dog deprimeret over, at det var lutter gammelkendte ting, som menighedsrådene fik mulighed for at støtte – noget, som »ethvert nogenlunde ansvarsbevidst menighedsråd landet over hidtil har lagt sig efter« (55, jfr. 46 f.).

var der givet grønt lys for andet af det, der var tale om i den kommission, »hvor efterhånden alt kan lade sig gøre – undtagen netop at arbejde sagligt med en ting« (Skov DKt 84, Inf. 4/2). Snart stod der en sluttet grundtvigsk-tidehvervsk falanks, som anført af Højskolebladet og Information hamrede løs på forslaget og kommissionen og dens lyst til at lave en helt ny folkekirke, ja kirkeforfatning, mens man søgte at formulere sine krav om oprydning i folkekirken.

Pastor Skov bebrejdede kommissionen, at den på ministerens vink havde jaget sagen igennem og tillige forhindret en åben debat om den. Der var ikke behov for principielle ændringer, ville præster befatte sig med andet end kirkens eneste pædagogiske opgave, konfirmandundervisningen, så kunne de bruge de bestående (verdslige) love. Et udvidet arbejde på stiftsplan ville let føre til krav om stiftsråd, og vi kom kirkeforfatning et skridt nærmere. Afgørende var det dog, at forslaget rokkede ved selve folkekirkeprincippet. Hidtil havde der været et nogenlunde klart skel mellem folkekirkenes arbejde og frivilligt kirkeligt arbejde, og blev det slettet ville folkekirken udvikle sig til en missionerende frikirke. Organisationerne ville presse menighedsrådene til at støtte deres aktivitet og de kom til at stå som exponenter for folkekirken.

Det var også forkert at give en ministeren så stor bemyndigelse. Skal der ændres, så må det i loven bestemt angives, hvad der kan få støtte som »folkekirkelige opgaver«. Og yderfløjene må samtykke i ændringerne, hvis folkekirken skal bevares, ellers er det »flertalsdiktatur«. Mindretallenes frihed må respekteres, »ikke blot derved, at man skaber særordninger for [dem], men derved at loven såvidt muligt formuleres sådan, at den sikrer friheden«, både mod flertallene i menighedsrådene og mod et ministerielt diktatur.

Sammen med Skovs argumentation kom provst Roesens indvendinger til at bestemme debatten: Mens det folkelige arbejde i landsognene blev udelukket fra støtte, så kom det af pietismen inspirerede arbejde alene til at nyde godt af forslaget og fik en halvofficiel status. Skulle der ændres – det lod Børge Roesen stå åbent, mens biskop Dons Christensen stillede et sådant forslag – så måtte menighedsrådene stilles helt frit. A.h.t. menighedsrådene burde der kræves enighed (Roesen: evt. kvalificeret flertal?) om beløbenes anvendelse og størrelse. Misbrug undgår man næppe, men de vil blive begrænsede, fordi menighedsrådene kan drages til ansvar ved valgene[10].

Bodil Koch svarede omgående, at kommissionens forslag krævede grundigere overvejelser og ikke ville blive forelagt Folketinget før til efteråret (Inf 22/1) og erkendte, at hun måske havde været lidt for ivrig med sin opfordring til kommissionen om at se på sagen. Det gød blot olie på ilden, at hun erklærede sig mod aktivitets- og effektivitetsjag, for hun tilføjede, at vi heller »ikke kan nøjes med at forkynde«. Det var et stærkt ønske, at menighedsrådene kunne få friere åndedræt gennem udvidede beføjelser (KD 27/1, jfr. PrfBl 62).

Kirken skal nøjes med at forkynde svarede Kirkeligt Samfunds formand, pastor Birkedal Nielsen. Uanset at Ordets hørere har et personligt ansvar, så er kirkens eneste opgave at forkynde. Vil den være populær og imødekomme folks ønsker om mere, så stjæler det andet interessen fra evangeliet [11]. Den skal stille sandhedskravet og har så kun ansvar for, at Ordet bliver sagt, ikke om det bliver forstået eller bærer frugt (KD 17/2, jfr. bl.a. Hskbl 63, 71, Inf leder 15/2). – De grundtvigske skal ikke slå ind på tidens let-sindige og farlige problemstilling: Hvordan får vi folk i kirke? »Vi må gå ud fra den kendsgerning, at kirken ligger i sognet, og at sognets folk benytter sognets kirke«, havde sognepræst Paul Knudsen fastslået. Kirkens egentlige problem er at undgå at blive et lukket milieu og at fastholde sin åbenhed ved at forkynde det evangelium, som slår alle milieuer i stykker. Det er muligt at der er noget at ændre, men uden det grundsyn er al effektivitet intet værd (Hskbl 23 ff.).

Hvad ville så de ændre, som vendte sig mod alliancen af aktivister? Sognepræst Otto Paludan formulerede kravene sådan: 1–2) Menighedsrådenes indflydelse ved præstevalg skal udvides og de midlertidige begrænsninger fjernes, 3) det skal lovfæstes, at der ikke »(udover præstestillinger ved fængsler, døvstummeinstitutter, døvestiftelser og lignende) må oprettes noget fast præsteembede,

[10] Dons Christensens forslag blev ikke drøftet under det grundtvigske opgør, men fandt så megen mere støtte andre steder (biskop Hald, KD 17/10, Prf. bestyrelse, PrfBl 599). Birkedal Nielsen sigtede vel dertil med følgende: Det har været en lykke for dansk kirkeliv, at de kirkelige retninger har stået sammen om den fælles offentlige gudstjeneste. Skal menighedsrådene drøfte støtte til forskellig side, så vil det føre til modsætninger mellem flertal og mindretal, Hskbl. 64.

[11] Jfr. siden: »Den farligste og mest virkningsfulde måde at aflede interessen for evangeliets anliggende har altid været at skabe interesse for kirkens synlige bygning«. Gerninger må søges i det folkelige (Hskbl 594), jfr. DKt 73.

med mindre det er tilknyttet et bestemt sogn«; 4) det skal ligeledes fastslås ved lov, at bisperne ingensinde kan udgøre »en korporation eller et kollegium«; 5) »der ydes forøget tilskud til opførelse af nye kirker« og 6) »visse landsogne sammenlægges til to sognspastorater« (KD 14/2)[12]. På den måde var de lokale menigheder beskyttet mod de 3 magtgrupper, der truer dem: »1) Den statskirkelige styrelse, 2) En bispestyrelse suppleret med et lægmandsråd, 3) Det frivillige arbejdes landsorganisationer« (DKt 115, jfr. 153).

Uden ret mange indlæg fra menighedsrådsmedlemmers side (se dog Landsforeningens årsmøde, Mrbl 129 f.) fortsatte debatten som teologernes opgør. Og her kom den splittelse i den grundtvigske lejr, som havde vist sig i kommissionen, efterhånden tydeligere til udtryk. Der må være grund til at følge kommissionen med principiel sympati, mente sognepræst Axel Riishøj. »Den i visse grundtvigsk-tidehvervske kredse herskende opfattelse er kirkepolitisk reaktionær«. Også de, der ikke vil lægge diakonien og organisationerne ind under folkekirken, og derom kommer hovedslaget vel til at stå, kan roligt drøfte den foreliggende sag. Der trænges til saglige sociologiske, folkelige og juridiske argumenter, idet vi hjælper hinanden med at analysere situationen i stedet for at skælde ud (DKt 115, 125, 166, 173, jfr. KD 1/3, 8/3, 30/7).

Til klaring af »grundtvigske folks stilling til de aktuelle kirkepolitiske spørgsmål« indbød *Kirkeligt Samfund* til møde i maj måned og satte ene kommissionens stærke kritikere til at indlede om de hjemlige forhold (KD angav deltagertallet til ca. 75, DKt til et par hundrede, 243). Her kaldte pastor Paludan til kamp for friheden, der stadig trues, nu af ministerens og aktivisternes preusseri. Og i kampen for det rene evangelium vendte pastor Birkedal Nielsen sig mod det arbejde, som kommissionen vil støtte, men

[12] Ønskerne kunne også formuleres sådan: Der er modsætning mellem folkekirken som rent borgerlig ramme og de »aktivistisk-pietistisk dominerede menighedsråd«. »Hvis kirkerne blev kommunale og bekendelsespræget fjernedes fra deres styrelser, ville denne store – man fristes til at sige prisværdigt passive – gruppe af folkekirkemedlemmer få en bedre repræsentation. Kirkeordningen ville til nederste led blive borgerlig, og man kunne sikre sig mod undergravning af folkekirkeprikket« (Hskbl.s ansvarshav. red. Bendix Knudsen i Vestkysten 26/4). – Eller ønskerne kunne lyde sådan: »Kirken har intet som helst med samfundets strukturændring at gøre . . . Det eneste problem er, at der er præster nok, og at de bestiller noget«. Kirken skal lade være med at forsøge at vinde med tiden og have travlt, alt den slags »fører sammesteds hen – til paven, til højkirkeligheden, til strukturkommissionen« (Vilh. Krarup Berl. Tid. 27/2).

som retter »bagholdsangreb« på børnene og gør dem til missionsobjekter, fordi de ikke kan få fat på de voksne. Vi risikerer at få kirkeforfatning, hvis der etableres en slags offentlig frikirke i folkekirken, den kan komme som en indre strukturdannelse i kirken. Pastor Skovs foredrag om strukturkommissionen, som »var nødvendig«, mundede ud i et krav om, at selv ikke tilsyneladende mindre forslag gennemføres, før hele arbejdet er sluttet. Først da er der en helhed at bedømme dem ud fra, og ellers kan man pludseligt stå med en helt ny folkekirke[13]. – Der lød dog også advarsler mod at de grundtvigske isolerede sig i skræk for at gøre noget. Partiernes kirkelige ordførere var indbudt, kun Kr. Damsgaard tog ordet. Han regnede sig for grundtvigianer, men måtte spørge sig, om han kunne leve op til det, som det var udlagt her. Det var farligt at isolere sig ved dogmatisk at hævde »forkyndelsens alene« og at vende sig mod en udvidelse af forkyndelsens fronter (se især KD 10/5, de udførlige og omdebatterede referater i DKt og Hskbl, samt Vartovbogen 137).

Som året gik førte aktivismens ubetingede modstandere det store ord i debatten. Men der viste sig mere eller mindre vidtgående divergenser i den grundtvigske lejr, når konkrete problemer kom til drøftelse[14]. Spændingerne kulminerede efter K.S.s årsmøde. I »dansk kristendom«s navn skærpede Birkedal Nielsen her sin kritik af det kristelige ungdomsarbejde og vendte sig skarpt mod, at en afrikansk præst ansattes som hjælpepræst i Århus (KD 20/10, DKt 417). Landet over udlagde dagspressen det som racediskrimi-

[13] Tilslutning fra grundtvigianere i Prf.s bestyrelse, se PrfBl 599.

[14] I slaget om »Den danske Folkekirkes Nødhjælp« (som i 1966 samlede mere ind end nogen anden dansk hjælpeorganisation, Berl. Tid. 8/1 67) lagde N. C. Lilleør for: Nødhjælpen er bestemt af, at vi skal andet end forkynde (PrfBl 169); man sælger folkekirkens dyre og kostelige navn (Hskbl 342). Han fik følge af Stougaard Thomsen: Når en kreds på kirkens vegne udnævner en speciel opgave som særlig kirkelig og maser sig usmageligt frem, så må der skabes rene linier (Hskbl 207). Modsat Tage Morsing: Jeg er principielt enig, men apparatet fungerer godt, og jeg fortsætter med god samvittighed (Hskbl 310) og Sandbæk: Kirken skal ikke blot forkynde, men også være til hjælp for medmennesket. Det er en gal teologi at være så bekymret for Vorherre, så man må advare her (Hskbl 242). – Derudover: det kristelige ungdomsarbejde (Otto E. Helms og Brandt Nielsen contra Birkedal Nielsen, KD 16/5, DKt 448); hospitalspræster (Villy Baunbæk contra Helge Skov, MrBl 104, DKt 85); studentpræster (Erik Sølling og Axel Riisshøj contra Skov og Paludan, KD 27/9, DKt 128, DKt 85, AaSt 18/12); ansættelsen af Leonidas Kaligula (biskop Høirup contra Paludan, KD 31/10, AaSt 31/10, 18/12).

nation (KD 22/10, 24/10). Grundtvigske vidste bedre, men selv de, der ellers var formandens meningsfæller, måtte beklage, at han havde skadet den sag han ville gavne, ved svigtende indfølelse og mangel på diplomatisk sans (DKt 416). Andre mente, at K.S.s »fremtid og respekten om dets arbejde« var sat på spil og krævede formandens afgang (KD 10/11, DKt fra 421). Den konsekvens ville bestyrelsen ikke drage (Riemann: Det kan gå i politiske og økonomiske foreninger, ikke »under kirkelige forhold«, DKt 465). Fra debatten står en bedømmelse af situationen af Axel Riishøj ukommenteret: Vi må tage det som en kendsgerning, at folk ikke længere forstår grundtvigsk tale om det folkelige. Det skyldes både en sproglig udvikling, og at tiden og især ungdommen tænker kosmopolitisk. Opgaven er at gøre det begribeligt, at folkeligheden ikke strider mod det mellemfolkelige, tværtimod er den eneste bro dertil. Det opståede røre maner til alvor og selverkendelse. For det drejer sig ikke om noget isoleret, men om noget tidstypisk. »Derfor er der så ringe tilgang til K.S.s arbejde ude i landet. Derfor smuldrer arbejdet i kredsene. Derfor går det hele så tungt. K.S. bliver mere og mere et ejendomsselskab og en forretning, ikke en levende bevægelse«. Den vigtigste front er den, der vender ind mod os selv[15].

Administration og lovgivning.

Da Folketinget samledes i oktober bebudede regeringen, at der kunne ventes et lovforslag om oprettelse af et organ på Grønland svarende til stiftsøvrighederne[16]. Om *strukturkommissionens* forslag om rådighedsbeløbet hed det, at det »er under overvejelse«[17].

[15] 433 ff. Jfr. Birkedal Nielsen om K.S.s problemer: DKt læses mere end det holdes; soldatarbejdet giver stigende underskud; der er kun kommet indberetninger fra 2 hovedkredse (DKt 417, jfr. 64) – og om grundtvigianismens problemer: Jeg har talt med et utal af journalister og erfare det umulige i at forklare dem det grundtvigske menneskesyn, men vil derfor ikke kapitulere (KD 29/10).

[16] Kirkeministeren aflagde i forsommeren besøg på Grønland sammen med embedsmænd fra ministeriet og forhandlede med det grønlandske præstekonvent. På tale var også oprettelse af en stilling som vicebiskop, aflønningen af kateketerne, som der er altfor få af, og det langsommelige kirkebyggeri (KD 22/6), om udviklingen på Grønland se Berl. Tid. 30/1, 26/6, 1/9 og Vartovbogen 93.

[17] Ft 66/67 27 f., jfr Bodil Koch Berl. Tid. 28/8. – Sagen sendtes til udtalelse hos bisper, provster og præster (jfr. PrfBl 599), samt Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer. Derudover også til provstiuvalgene, hvad der fik domprovst Aastrup til at rykke ud: De har ikke myndighed udover deres eget provsti, bis-

Efter regeringsomdannelsen i november blev den *nye kirkeminister*, pastor Orla Møller, udfrittet om sin stilling. Han gav udtryk for megen personlig sympati for kommissionen. Han mente også, at kirken må være virksom uden for gudstjenesten og at der foruden sognepræster var behov for »nye og forskellige stillinger«. Som minister bandt han sig derimod ikke. Spurgt om mindretallene skal bestemme udviklingen, svarede han, at det er rigtigt at vise mindretallene respekt. Hellere end at sætte dem i klemme må man forhandle videre. På den anden side kan det ikke være rimeligt, »om nogle få ønsker at påtrykke deres opfattelse på flertallet, særlig ikke, hvis deres egne arbejdsvilkår ikke forringes gennem flertallets afgørelser« (KD 29/11, Berl. Tid. 4/12).

Ret pessimistisk mente Kristeligt Dagblad, som efterlyste en effektiv indsats fra kirkens side i ferietiden, at »her er dog vel et punkt, hvor ingen fra kirkelig side kan tænke sig at stikke en kæp i hjulet!« (9/9). For som kommissionen arbejder videre og andre problemstillinger og mulige løsninger antydes, så kan der også forudses nye debatter. Det gælder om præsteuddannelsen, om en sognemedhjælperordning og ikke mindre om forholdet til det frivillige kirkelige arbejde. Kommissionen har spurgt organisationerne om deres ønsker. De samler sig nok om økonomisk støtte, men mere om at arbejdet anerkendes som en del af kirken [18]. Og det er just det, som man fra anden side vil undgå.

Til advent gjorde domprovst Jørgen Bøgh »foreløbig status« for kommissionens arbejde. Der var grund til varsomhed. Skal en minister kunne gennemføre noget må der stå en nogenlunde enig kommission bag, for kirkelige mindretal har større vægt som vetogrupper end politiske. Derfor har konservatismen større muligheder end reformgrupper, og mindretalsdiktatur er ofte en større fare end flertalsdiktatur. Kommissionen må følgelig være tilbageholdende med indstillinger, som ikke alle anser for påkrævede, ellers kan

perne kan godt snakke sammen om sagerne, men må svare hver for sig; får menighedsrådsforeningen sager til erklæring, så handler ministeren som har vi en forfatning med overmenighedsråd for hele landet; bliver det næste at man gør noget ud af menighedsrådsmøderne og forelægger dem sager som angår hele folkekirken, »så må vi til at slås« (Jyllands-Posten 3/6), cit. med tilslutning, PrfBl. 373.

[18] Om præsteuddannelsen, se KC 61 contra KD 26/11. Ønsket om sognemedhjælpere, AaSt 26/3, PrfBl 145. – Om det frivillige kirkelige arbejde, se Diaconissehuset Sankt Lukas Stiftelsen 26 ff., Sømandsmissionen KD 12/9 og årsberetningen, DKU KD 13/1, KFUM og K Episkopet april og KD 10/11, 30/12 65, FDF og FPF KD 16/3, 15/11, desuden biskop Hald, Dannevirke 23/6, KD 17/10.

den gøre sager, som ikke kan løses i øjeblikket, til tabuer for lang tid. »Er en sag først faldet, efter at have været offentliggjort, vil det være vanskeligt at rejse den påny, hvis en løsning siden viser sig påkrævet«. Alligevel har en kulegravning af problemerne værdi. Og man kan da håbe, at forhandlingerne i kommissionen »efterhånden vil føre til en afdogmatisering af en række af de spørgsmål, som der er gået kirkepolitik i« (KD 26/11).

Der er ikke afgørende nyt fra udvalget om *pastoralseminariet*, let synes arbejdet ikke at gå (Mrbl 116, PrfBl 195, KD 31/3, Berl. Tid. 20/11). Men *præstehøjskolen* synes at styrke sin position (PrfBl 195, 259, 613, 647) og får, efter at der er givet bevilling til ombygning, eget hus i Søllerød i det kommende år (KD 26/5).

Statsministeren gentog i sin redegørelse for *regeringens politik* det såre velkendte, at »den hidtidige linie« på det kirkelige område ville blive fulgt, og tilføjede, at folkekirken skal have »rimelig økonomisk støtte« (Ft 66/67 27). Offentliggørelsen af den afgående regerings langtidsbudget fik nogle til at tvivle, for alene kirkemini-steriets udgifter i de næste 3 år var ansat ganske uændret (Berl. Tid. 10/11, Jyllands-Posten 20/11). Trods den runde formulering sagde statsministeren nu nok alligevel noget. For statens støtte til folkekirken har kostet Socialdemokratiet overvejelser[19], og de bliver vel ikke mindre, fordi Socialistisk Folkeparti stadig kredser om den[20].

[19] Bodil Koch: Det er en god ting, at folkekirkens medlemmer i så høj grad som rimeligt betaler den kirkelige ligning (Ft 65/66 3422, jfr. her 214). Som ordfører ved lovforslaget om kirkebyggeriets finansiering udtalte Orla Møller: Jeg er ikke helt sikker på, at jeg og mit parti er helt enige om statsstøtten. Efter min opfattelse må vi principielt være imod, at andre end folkekirkens medlemmer betaler; så længe beløbet er af symbolsk størrelse, er der ikke grund til ophævelser (s.st. 3734). Bodil Koch svarede ham og SF, som alene var betænkelige: Sålænge vi har denne kirkelige ordning, er det rimeligt med statsstøtte (s.st. 3744, måske endnu stærkere 3529). Se iøvrigt »Verdens Gang« 101, 147, 177, 210.

[20] Morten Lange: Det er en alm. interesse for borgerne, ikke blot et kirkeligt spørgsmål, at kirkerne holdes vedlige; men vi trænger i høj grad til at få en søgte kirkelig ligning, så ca. halvdelen af de kirkelige udgifter ikke betales af »os andre« (Ft 65/66 3414), jfr Poul Dam: Det hører til SF's grundsynspunkter, at udgifterne til folkekirken »i størst mulig udstrækning« dækkes af den kirkelige ligning (s.st. 3740). – Morten Lange skildrede siden SF's kirkepolitik sådan: Der er ikke grund til at erklære folkekirken krig, ideologisk set er der herhjemme »langt fra paverne i Moskva og Rom« ikke nogen dyb konflikt. Og med sin blanding »af progressive og reaktionære kræfter« er folkekirken ikke en reaktionær magtfaktor, det kan en frikirke blive. Men der er grund til at ændre »kirkens verdslige antræk« og især

Alligevel gennemførtes den nye lov om *finansieringen af kirkebyggeriet* på baggrund af en så at sige enstemmig indstilling fra udvalget [21]. Betænkningen åbner mulighed for, at menighedsrådene direkte kan engagere sig i kirkebyggeriet. Nogen lovændring er ikke påkrævet, for rådene har allerede moralsk pligt til at sørge for nødvendigt kirkebyggeri. Menighedsrådsforeningens ønske om, at de får »ret og pligt« til det, er ikke imødekømt, fordi det ikke er meningen at give menighedsrådene eneret og at udelukke privat initiativ. Derimod foreslås det at fjerne loftet over det beløb, som over den kirkelige ligning kan bruges til nyopførte kirker, og at åbne mulighed for, at der over ligningen kan oplægges midler til kommende kirkebyggeri. Udvalget forudsætter at statsstøtten opretholdes. Det er en »naturlig forpligtelse for staten«, når det store flertal tilhører folkekirken, og det er i overensstemmelse med grundloven.

Ændringerne gør det ikke mindre påkrævet at afgrænse, hvor meget der hører med til en kirke. Udvalget har ikke villet sinke en lovændring ved langvarige principielle overvejelser. Hidtil har kirkeministeriet ved godkendelse af projekter regnet konfirmandstuer som noget påkrævet, mens halvdelen af udgifter til lokaler, der både kan sættes i forbindelse med kirkerummet og bruges for sig selv, har måttet skaffes ad privat vej. Derudover foreslår udvalget, at et passende lokale, beregnet til præsternes arbejde i sognet, medregnes som en naturlig del af et kirkebyggeri. Ønsker man mere, så må pengene dertil samles ind, ligesom frivilligheden får sin plads, hvor man stiller særlige krav til kunstnerisk udsmykning (Betænkning nr. 406, afgivet dec. 1965).

til at få »noget klarere linier mellem stat og kirke«. Støtten til præstelønningerne bør ophøre, mens staten kan betale til det alle har glæde af, de gamle kirkers vedligeholdelse og kirkegårdsjord. Det offentlige kan godt opkræve kirkeskatten, så kirken ikke bliver nødt til at opbygge et apparat, som lettere gør den til en magtfaktor. Personregistreringen og indgåelse af ægteskaber bør kirken ikke ordne, og de sidste rester af dens gamle magt over skolen bør fjernes (de private seminarier). Det haster mere med boliger end med kirker. Hvor der ved et stort nybyggeri mangler »en enkelt kirke« må der bygges uden offentlig støtte. Den afklaring gør måske kirkeministeriet overflødig, så økonomi- og kulturministerierne kan overtage dets opgaver (SF-bladet 21/12).

[21] Et forslag om oprettelse af en stilling som konsulent for kirkebyggeriet kunne folketingsmændene Skov Thulesen og Gottschalck-Hansen ikke give tilslutning. Udvalget havde først overvejet, om der burde nedsættes et udvalg, som kunne stå til rådighed for menighedsråd og kirkekomitéer.

Kirkeministeriet gav ganske sin tilslutning til udvalgets synspunkter, hvorom der havde været enighed, og Bodil Koch understregede ved fremsættelsen, at det er af betydning for forholdet mellem stat og kirke, at staten – også ved tilskud – interesserer sig for, at det fornødne kirkebyggeri gennemføres. Det er også et spørgsmål om kirkeministeriets byggekvote, som er »ganske utilstrækkelig« (Ft 65/66 3524). Sammen med loven fik Bodil Koch fra alle partier støtte til, at byggekvoteen burde forhøjes [22]. Først da ville loven få virkelig betydning, for det er her, at kirkebyggeriet er bremset i de seneste år, pengene har været der [23]. Kvotaen blev også forhøjet fra 4 mill. kr. årligt til 6. Kirkefondet havde håbet på mere, for stigningen svarer stort set til prisstigningerne siden beløbet i sin tid blev fastsat. Der er behov for yderligere 3 mill. kr. om året, hvis kirkebyggeriet skal følge med. Alene i hovedstadsområdet vil der i de kommende 10 år blive brug for næsten 60 kirker (årbog 28 ff.) [24]. Men der var så godt som alle steder glæde og tilfredshed med den nye lov [25].

[22] Ft 65/66 4885 og Till. B 685, SF var i udvalget repræsenteret ved Morten Lange (Folketingsårbog 333). – Der blev vedtaget endnu en ændring i lov om kirkers brug, fremsat 1/12 og behandlet for sig. Den åbner mulighed for højere kirkeskat i København, hvor der var for lidt til kirkernes drift og vedligeholdelse (s.st. 331). – Et 3. lovforslag vedrørte § 36 i menighedsrådsloven (begrænsningerne ved hvert 5. ledige sognekald), bestemmelsen var tidsbegrænset og der skulle revideres; ministeren ønskede at tidsbegrænsningen faldt bort, men Folketinget var betænkeligt på menighedsrådenes vegne (1. beh. 10/2) og fastsatte ny frist for revision i 1969/70, hvor strukturkommissionen måtte være færdig (s.st. 336).

[23] 1966 indviedes flg. kirker: Præstebro (etape), Herlev (etape), Brøndbyøster (midlert.), Sorgenfri, Vestervang i Helsingør, Rødbyhavn, Strandby, Hjørring (vandrekirke), Ålborg (sal), Langenæs i Århus og Brændkjær i Kolding (etape). – Følg. påbegyndtes: Tagensbo, Strandmarkskirken (2. etape), Høje Gladsaxe (særlig), Glostrup, Brøndby Strand (vandrekirke), Korsør og Kalundborg, samt selvbyggeri i Søborgmagle, Bistrup (2. etape) og Holstebro. – Om elementbyggeri, se KD 8/10, Kirkefondets årbog 35. – Katolikkerne indviede kirker i Strandby og Tønder, selvbyggeri er igang i Søborg.

[24] Kirkefondet overvejer sin stilling efter den nye lov. Repræsentantskabsmødet bemyndigede bestyrelsen til at arbejde videre med et forslag om, at fondet fortsætter, ikke blot fordi det har juridiske og økonomiske forpligtelser. Men man kan være ministeriets dårlige samvittighed, og der trænges til et rådgivende organ for kirkebyggere i hele landet. Der vil også være behov for indsamlinger til menighedslokaler, andre opgaver er rejsningen af strandkirker og »at formidle inspiration fra det hjemlige og udenlandsk kirkeliv«, for der er brug for et *frit forum* for nye tanker og arbejdsformer, og vi »tør ikke lade være trods strukturkommission, præstehøjskole, bibelskole og andre gode kræfter« (årbog 28 ff., KD 9/4, 18/10 ff.). Om Århus Kirkefond se Meddelelser fra Århus stift nr. 4, 84.

1966 rummer andre temaer fra de foregående år. *Mangelen på præster* bliver stadig mere udtalt og mærkes overalt, især dog i hovedstadsområdet. Vel ikke uden sammenhæng dermed søgte et påfaldende stort antal præster derfra. Sidste års store tilgang til det teologiske studium holdt ikke, der meldte sig dog 102. De 39 var kvinder, og henved 200 af de ca. 700 teol. studenter er nu kvinder[26]. – *Feltpræsteordningen* kom et afgørende skridt videre. De 3 feltprovster blev udnævnt. Det er dog et spørgsmål, i hvilket omfang betænkningen fra 1962 bliver ført ud i livet, udtalte forsvarsministeren. Foreløbig er der hverken penge eller præster til heltidsansættelse (KD 22/4, jfr. 11/3, 29/4, 12/10, MrBl 99).

Lige før ferien vedtog Folketinget den nye læreruddannelseslov. *Kristendomsundervisningen* placeredes mellem klasselærerfagene, som alle skal have og undervisningen afsluttes med prøve. Det var en forudsætning, at den er »kundskabsmeddelende, ikke forkyndende«. De fleste undtagelsesbestemmelser bortfalder, kun muligheden for at en lærer kan bede sig fritaget for at undervise i faget blev opretholdt. Udvalget stod enigt, og der var i Folketinget ikke megen grund til drøftelse om den sag, omend den lidt overraskende enighed måtte kommenteres[27].

[25] Enkelte i Kirkefondet er betænkelige ved statens kærlige favntag og menighedsrådene (KD 20/10). – Kan man blot regne med et stilfærdigt oplysende arbejde, så er der næppe grund til indvendinger, skrev E. Stougaard Thomsen; men det kan blive nødvendigt ved lov at begrænse, hvilket halleløj man kan tåle på kirkens grund. Og kan man regne med at det frivillige arbejde vil opfatte sig som gæster, og at menighedsrådene vil betyde dem denne stilling ved at opkræve en rimelig leje for brug af lokalerne? De kan blive brugt godt og rigtigt; det der foregår kan dog også ligge i vejen for hvad der sker i kor og skib, og det er det afgørende, Hskbl. 14/10, 683. Ukommenteret, jfr. dog PrfBl 164.

[26] Afgangen (ved dødsfald og afsked) var på 62, dertil kom 12 nye embeder, samt at et nedlagt embede blev genoprettet; det modsvares af 33 teol. kandidater, 8 lægfolk og 2 nedlagte embeder (det ene midlertidigt). Kirkelige organisationer afgav 12 og genansatte kun 3 andre; 5 præster blev seminarielærere, mens skoleverdenen afgav 5 andre. Flere emeriti er konstitueret, også i faste embeder. Enkelte landembeder blev opløst ledige med ny tjenestepligter i nærliggende købstæder.

[27] Betænkning 18/5, Ft 65/66 Till. B 1044. Efter »grundig udvalgsbehandling«, hvor kristendomsundervisningen var »ivrigt diskuteret« (s.st. 5653) fulgte 2. beh. 25/5. Her udtalte Sigsgaard fra SF, at han »gerne havde set, at faget helt udgik som obligatorisk fag, men stod vistnok alene med det standpunkt. Det skal dog understreges, at faget må formodes at skulle deltage i den almindelige timetalsbegrænsning, der skal finde sted« (5653). Skönt enig i at faget får ligestilling, var Berge Diderichsen betænkelig; han var ikke mod at faget karakteriseres som kundskabsmeddelende, men lærerens personlige stilling får »uvægerligt« indflydelse

Der blev knap nok tid til at udtrykke tilfredshed med fagets nye vilkår (KD 2/6, 11/6, jfr. 4/5), før kirkelige og faglige kredse samlet undsagde den nye lov. Det var undgået opmærksomheden, at forslaget var ændret under udvalgsbehandlingen, og at prisen for kristendomsundervisningens placering var, at den delte vilkår med klasselærerfagene. Og undervisningen heri blev skåret ned til kun et år, for at lade sigtet i den nye lov komme klarere til udtryk. Ved kristendomsundervisningen var det uforsvarligt, mente man, for her mødte de studerende med mere vidt forskellige forudsætninger end ved de andre fag. Og det blev der ikke rådet bod på, fordi de lærerstuderende efter det første år *kan* vælge faget »religion« som liniefag (henvisningerne er legio, se oversigterne i Religionslæreren og KiInf).

Seminarierektor Poul Hartling og IMs næstformand, forstander Edv. Jensen, som havde foranlediget ændringerne (jfr. 214) kom især i skudlinien, men også undervisningsminister K. B. Andersen. De hævdede bestemt, at sagen var grundigt behandlet, og at resultatet var forsvarligt (se henholdsvis KD 1/9, 30/9, Jyllands-Posten 21/11 og KD 11/6, 8/7, 14/9, 20/9, 30/11 samt 30/8, 22/10). Ministeren fandt derfor ikke anledning til at nedsætte en kommission til at kulegrave fagets problemer fra folkeskole til seminarium. Det kunne måske have skabt ro[28]. Nu lod offentligheden sig ikke

og det er for både ham og elever vanskeligt at drage skel her (5662). Enigheden kommenterede Dupont sådan, at udvalget meget stærkt havde understreget, at »denne undervisning må gives på helt neutralt grundlag uden i nogen måde at virke missionerende« (5632); på Hartlings måde lød det: »Det er en naturlig ting, at dette fag på seminarierne ikke har forkyndende karakter, men er kundskabsmeddelende«. Man kunne tro, at det har været et missionerende fag, det tror jeg ikke har været tilfældet noget sted. Folkeskoleloven forudsætter, at undervisningen skal være i overensstemmelse med folkekirkens lære, heri ændres ikke, ligesom der ikke sker indgreb i de lokale myndigheders administration af lovens § 23 (5639, 5641). Edv. Jensen fandt det rigtigt, at det pointeres, at det er undervisning og ikke forkyndelse, forkyndelsen påhviler kirken og hjemmene. »Jeg forstår dog også udtrykket »ikke forkyndende« på den måde, at timerne ikke bruges til antikirkelig forkyndelse« (5644). Undervisningsministeren afrundede: For den der skal administrere er det uendeligt værdifuldt, at Folketinget står enigt bag betænkningens klare udtryk. De er så klare, at jeg kan afholde mig fra at komme ind på det, »som jeg vil kalde løsningen vedrørende problemerne omkring kristendomskundskaben« (5668). 3 beh. fandt sted 1/6 uden større debat herom (6000 ff.).

[28] Folkeskolen 1774, 1922, 2096: En kommission er et logisk svar, og der er nok at tage fat på; ved nedsættelse var »noget af spændingen givet gået af trykkogerens«. 1659: Man kan undre sig over, at den eller de for ændringerne ansvarlige

berolige, den følte sig »overrumplet« ved lovens hurtige vedtagelse, og krævede revision af den lov, som Folketinget havde vedtaget under »falske forudsætninger« (især foranlediget af Børge Diderichsens beklagelse af at have overset ændringerne, KD 20/8, 30–31/8 og 2/11).

Ingen ved om der var kommet noget ud af det, hvis der ikke var udskrevet valg. I valgkampen blev folketingsmedlemmerne stærkt interPELLERET om sagen og det gjorde indtryk (t. eks. Jens P. Jensen KD 14/11). Det endte med, at de 3 største partier lovede revision af loven eller overvejelse i en kommission. Dermed gled spørgsmålet ud af valgkampen[29]. Den energiudfoldelse, som i den givne situation gav indrømmelser, kan vel have betydning, når der skal drøftes timetal på seminarier og ved højere forberedelseseksamen. Det er så nok et spørgsmål, om det opmuntrer Folketinget til at imødekomme ønskerne om ligestilling af kristendomsundervisningen i andre skoleformer (Hartling og Edv. Jensen, se ovenfor samt KD 12/11). Det kan jo være bestyrket i, at ministeren havde haft ret, da han udtrykte betænkelighed ved at røre ved faget og få hænderne i en hvepserede (jfr. her 214).

Og så skal det tilføjes, at vel var der enighed om at undsige den nye lov lige fra Tidehverv til Indre Mission, men der var forskelle i udgangspunkt og sigte, selv om det ikke kom så klart frem. Indsigelserne fra folkekirkens venstre var mere fagligt og mindre kirkeligt bestemt. Højrefløjen lod nok ikke faglige krav ude af betragtning, og vendte sig vel heller ikke mod lovens sigte for undervisningen i kristendom, men her var det ikke mindre kirken som »stod vagt« om sin dåbsundervisning[30].

ikke har fundet anledning til at gøre opmærksom på revisionen og foregrebet situationen.

[29] De konservative, hvor Edv. Jensen ikke var genopstillet af personlige grunde, lagde for og lovede revision af loven (Berl. Tid. 10/11). Dagen efter tog Hartling initiativ til en fælles VK-erklæring, som udtaler ønsket om en kommission og lover støtte til at kristendomsundervisningen andre steder får ligestilling. – Det sigte lå bag seminarieloven hed det i en erklæring fra undervisningsministeren samme dag. M.h.t. en kommission skal der ikke kaldes forgæves på ministeriets initiativ. De to partiers ønske om at holde spørgsmålet udenfor valgkampen delte ministeren fuldt ud (KD 11/11, 12/11).

[30] Se t. eks. Diderichsens (KD 31/8, 14/1 67) og Herluf Eriksen (KD 16/9, 31/12) contra Kr. Friis (IMT 1967, 39) og Riisgaard (KD 27/4), jfr KD 18/11 og 28/12.

Forskning og forskningsresultater m.m.

Det mærkes, at den teologiske forskning har gode kår og mange dyrkere. Teol. disputatser er ikke sjældenheder længere, og i 1966 kom der 3 til. Emnerne spænder fra Markusevangeliet (Hejne Simonsen) over Justin (Niels Hyldahl) til Holger Rosenkrantz (Jens Glebe Møller). Ved de filosofiske fakulteter blev der tilmed forsvaret disputatser om byzantinsk kirkesang (Chr. Thodberg) og om Jesu-itermission i Danmark efter reformationen (Vello Helk). Og så udvidedes arbejdsfeltet yderligere ved oprettelsen af en religions-sociologisk afdeling på Institut for dansk Kirkehistorie (med Per Salomonsen som leder).

Punktligt afsluttedes Gads danske Bibelleksikon, og ved udgivelsen af bind om reformationstiden (ved P. G. Lindhardt og Niels Knud Andersen) og om de sidste årtiers kirkehistorie (ved P. G. Lindhardt) fuldenndtes Den danske Kirkes Historie.

Kirkeretslige bøger er ikke hverdagskost. Men departementschef August Roesens »Nogle afsnit af dansk kirkeret« fra 1960 udkom i 2. og udvidet udgave som »Dansk Kirkeret«.

Blandt forlagenes mange nye lærebøger i kristendomskundskab må nævnes B. B. Lillelunds »Religionspædagogik«, den første i sin art herhjemme. Og til årets publikationer hører Bibelselskabets billigbogsudgave af det nye Testamente. – Pastor Anders Malling fuldendte sit store værk, Dansk Salmesang – – som domprovst K. L. Aastrup fortsatte med hele 2 samlinger af salmer.

Forfatternes Adresser

Amanuensis, cand. theol. *Th. Lyby Christensen*, Ask pr. Malling.

Universitetsadjunkt, cand. mag. *Troels Dahlerup*, Raftevej 8, Lyngby.

Professor, dr. theol. *Leif Grane*, Skt. Hansgade 2, København N.

Arkivar, cand. mag. *Henning Heilesen*, Kollegiehaven 9, Charlottenlund.

Provst, dr. theol. *Jens Holdt*, Askov pr. Vejen.

Amanuensis, cand. theol. *Søren Bülow Jensen*, Amagerbrogade 92³, København S.

Stud. theol. *Mads-Bjørn Jørgensen*, Ved Klosteret 5⁴ th, København Ø.

Pastor *Anders Malling*, P. Damsvej 15, Sorø.

Stud. theol. *Erik Norman-Svendsen*, Risvangen 39, Brønshøj.

Musæumsinspektør, dr. phil. *Olaf Olsen*, »Klinten«, Stavnsholt pr. Farum.

Pastor *Johannes Pedersen*, Monbergsvej 53, Odense.

Provst *Carl Trock*, Sønderup pr. Slagelse.

INDHOLD

	Side
Rumindretningen i romanske landsbykirker. Af OLAF OLSEN	235
Ribe Domkantorat paa Reformationstiden. Af TROELS DAHLERUP	258
Paulus Helie og Thomas More om bibel- oversættelse, brug og misbrug. Af TH. LYBY CHRISTENSEN	273
Kingos Salmebog. En studie over dens for- historiske. Af ERIK NORMAN SVENDSEN	343
Holger Rosenkrantz og Lutherdommen. Jens Glebe Møllers disputats. Af LEIF GRANE	376
En røst fra folket. Beskrivelse og analyse af et anonymt salmehaandskrift. Af ANDERS MALLING	391
Om stolestader og gravkapel. Af Rønninge sogns og kirkes historie. Af JOHANNES PEDERSEN	411
Breve fra generalsuperintendent Godt til pastor Nic C. Nielsen. Af JENS HOLDT .	452
Smaastykker.	
III. Et latinsk digt af den unge H. A. Bror- son. Af SØREN BÜLOW JENSEN	465
IV. En versificeret ansøgning fra en præst. Af HENNING HEILESEN	468
V. Om passionsfremstillingen i Ny kirke på Bornholm. Af MADs-BJØRN JØRGENSEN .	471
1966. En oversigt ved CARL TROCK	474
Forfatternes Adresser	496